

ОМОН МУХТОР *

АЁЛЛАР МАМЛАКАТИ ВА САЛТАНАТИ

Романлар ва ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Мухтор, Омон.

Аёллар мамлақати ва салтанати.: Романлар ва ҳикоялар.— Т.: Шарқ, 1997.— 240 б.

Таниқли адиб, Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби Омон Мухторнинг бу китобига унинг янги «Ффу», «Аёллар мамлақати ва салтанати» романлари, шунингдек бир неча ҳикоялари киритилди. Китобда асосан, аёлларнинг ҳаёти, муҳаббати, қисмати акс эттирилган. Бир сўз билан, уни ёзувчининг муҳтарам аёлларимизга тўхфаси, дейиш мумкин. Китобдаги асарлар шакли ўзига хос, оҳанглари ранг-баранг эканлигидан, ўқувчилар кўнглида қизиқиш уйғотди, деб ўйлаймиз.

Уз 2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти,
1997.

РОМАНЛАР

(...Устида жанда, бошида кулоҳ — бир туп қаландарлар: «Ҳақ дўст, ё Оллоҳ!» — деганча бозорни айланиб, карвонсаройга бормай, туғри қабристонга бориб, тамадди қила бошлашди. Биров, нега бундай қилдинглар, деб қизиққанида, улар кулишди:

— Ҳамманинг ҳам ахийри келадиган жойи шу...)

ОСТОНАДА СОЧИЛГАН САТРАЛАР

Бу ёзганим барчаси — эски гап.
 Биронта янги гап йўқ! Тополмайсиз.
 Лекин сизни эски гаплар...
 қизиқтирмайдими?!

Менинг отам (эски одам эдилар!) бир кун бари-бир орқага қайтасан, дердилар.
 Мен олдинга қараб югурар эдим...
 Бу кун қайта бошладим.

Аслида, эгнимиздаги тун, уйни безашимиз ажралиб турмаса, — бизнинг ота-боболардан фарқимиз йўқ.

Бу кун янги булиб курунган дунё — эртага эскира бошлайди.

Бу дунёга кимлар келиб-кетмаган:

*Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.
 Қум тепаларни оралаб,
 Кунгилда орзу-армонлар —
 Олис уфқни қоралаб,
 Судралиб борар карвонлар.
 Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.*

*Чарҳдек айланиб давронлар,
 Чирмашиб гўё томонлар, —
 Юрак-багрингни поралаб,
 Бирдек судралар карвонлар.
 Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.*

*Утиб-тинган не буронлар,
Йулларда булган суронлар,
Бизга «бир четдан муралаб»,
Судралар ҳамон карвонлар.
Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.*

Отам улганларида, ёнларидан арзимаган уч-тўрт сўм пул чиқди. Қогозга ураб, ип билан боғланган.

Очиб қарадик. Бундай ёзув:

*«Мени кўргани келган кимдир буни тушириб қол-
дирган. Топиб, топширинглар. Ишондим...»*

«Қорнимга йигламайман, қадримга йиглайман!» — эскими, янгими, гапни одамлар ухшатади...

Биз, умуман, йигламаймиз. Аммо:

Йиглашга тўғри келса, сиз нимани деб йиглайсиз?!
Кулишга тўғри келса-чи?! Масалан?!

Мен бировни севмасам, китоб ёзармидим?!

Остонада овора қилмай, ичкарига бошлайвер, — гапингни гапиравер чўзмасдан, дейсизми?!

Ҳа, албатта.

Демак...

Марҳамат!

* * *

Бир дўстимиз айтар эди:

«Ақлли бўлсам, нима қилай?!»

У ўзининг ақлли эканлигидан изтироб чекар ва завқланиб, ҳайратланарди.

Бошқа бир дўстимиз кўпинча бошини чайқаб, шундай дер эди:

*«Мен ўз ақлимни бировнинг қалласига жойлаёл-
майман!»*

«Чуввара тугишдан мурод — гушт ейиш!» — деган экан қайсидир мутафаккир. Яъни, кимдир (қачондир) чиқиб, бутун халқни аҳмоқ қилгиси келган тақдирда ҳам, дунёда ақлли одамлар топилади.

(«Тарихда мисоллар жуда кўп бунга!»)

Худога шукр, бизда ҳеч ким халқни аҳмоқ қилиш-ни уйламайди. Ҳамма инсофли, диёнатли... Аммо ба-рибир, ақлли одамлар учрайди.

Бу — минг йиллик ривоят шу одамлар тўғрисида!

АЛҚИССА...

Утган замонда, узимиз томонда, —
 бир вилоят бор;
 вилоят шаҳарларидан бирида —
 катта бозор
 (Шаҳрисабз бозорини эслайсизми, Гиждувон бозориними?!) —

лекин, у
 худди ҳовуз; чуқурликда жойлашган;
 бу ерга атроф тепаликлардан
 одамлар
 тушиб келишар эди.

Бозор пайшанба ва якшанба кунлари айниқса гав-
 жум,

қолган кунлар санжоброқ булар эди.

Бу ерда — Шарққа хос, —
 анқонинг уруғидан бўлак

ҳамма нарса сотилар эди. Ҳул мева, қуруқ мева;
 сомонми? — сомон, қозонми? — қозон; бешикчи,
 пичоқчи, кулол, заргар, чегачи дуконлари; ниҳоят,
 дарвозалар пинжида ёймачилар, атторлар...

Кунлардан бир куни:

мана, шу бозорни

шаҳар фуқароси, оддий қурувчи — Мулла Тошпу-
 лат

тепаликда туриб, анча томоша қилди.

Унинг аниқ мулжали йуқ. Уйда зерикиб, кучага
 чиққан; нимадир олсам оларман, деб бозорга қараб
 юраверган эди. У муайян қарорга келолмай, ахийри,
 пастга энди.

Кун — чоршанбаи муродбахш. Кеч кира бошлаган;
 бозорда одам саноқли эди.

Яқин дарвозадан ичкарига кириб, ёймачилар ёнидан
 утиб кетаётганича, Мулла Тошпулат бехос тўхтади.

Барча ёймачилардан четда, кўқон дўппини бошига
 қийшиқ кўндирган чувак юзли бир киши эски пустиак
 устида утирар; унинг олдида сотадиган ҳеч вақо кў-
 ринмас эди!

Мулла Тошпулат, бу одам бозорда нима қилиб ути-
 рибди, деб ажабланди. Қиблага юз тутгани билан у
 намоз уқийтган ёки зикр тушаётганга ухшамайди! Бо-
 зор унақа жой ҳам эмас! Тиланчи, десанг, ёнида тур-

васи, тупланган чақа, кирланган сўм йўқ! Бунинг устига, «Худоё, раҳмат айла қул очиб омин деганларни!»— қабалида бирон калимани минғирлаётгани ҳам йўқ! Обрули савдогарлар сингари, — аксинча, — жиддий, кибор утирибди! Ҳаммадан қизиқ жойи, афтидан, ўз машғулоти билан банд кимсани эслатади!

Шуларни уйлаб бир лаҳза тухтаган Мулла Тошпулат, йулида давом этиб, оз-моз мева-чева, кўк харид қилди. Кейин, бозордан чиқиб кетаётиб, —

бояги одам қаршисида
яна серрайди.

Ҳеч нарсага тушунолмаётганидан, энди беихтиёр
Мулла Тошпулат —

у ён утди, бу ён утди;
ассалому алайкум, деб кўрди;
ҳорманг, деб сўрашган булди.

Бироқ чувак юзли киши гудраниб, бошини иргашдан нарига утмади; Мулла Тошпулат билан гаплашишга негадир —

рағбат билдирмади.

Мулла Тошпулат паришонланиб, тепаликка кутарилганича, уйига жунади.

ШУНДАН СУНГ...

У бояги одамни уч-тўрт кун эслаб, уйлаб юрди.

Кейин, жонига текканидан: «Эй менга шу сабил қолган эканми?! Кучадаги бировга ишим борми?! Бошимга ураманми?!» — деб, ўз-ўзидан хафа бўлиб, дуч келганини эсламасликка, уйламасликка қарор қилди.

Унутиши мумкин эди! Лекин, —

кейинги пайшанба куни бозорга бориб,
яна кўзи тушди...

Бозор қайнаган кунда ҳам, қўқон дўшпили киши —

жиддий, кибор утирар; ўз машғулоти билан «банд» эди!

Мулла Тошпулат бу гал олдингидан баттар тааж-жубланиб, паришонланди.

Уйга қайтгач, қўр тукиб утирган «савдогар»ни унутишга қанча уринмасин, унутолмади.

Бу одам бозорда нега утирибди, у нима сотаётган экан, деган гап Мулла Тошпулатнинг хаёлида айлангани-айланган эди!

Келаси ҳафта Мулла Тошпулат яна бозорга борди.

Душанба,

кейин, чоршанба куни.

Кейин, жумаи муборак...

У, ниҳоят эски пустиак устида утирган зотга яқинлашиб, қадрдонлардек қушқуллаб кўришди.

— Узр, биродар... Сиз бозорда нега бундай утириб-сиз?! Нима сотяпсиз?! — деб дангал сўради.

— Инсон бозорга зарурат учун келади. Ноиложликдан! — деди «еймачи» сал упкаланган оҳангда. Кейин, қўшиб қўйди: — Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ!

Гап тутагандек эди.

Мулла Тошпулат ўз саволларига жавоб олган, кўнгли ҳам тинчигандек эди.

Ортиқ индамай, «еймачи»дан узоқлашди.

Аммо уйга қайтгач, бозордаги «ошна»сини ҳамон унутолмай, ўз-ўзидан норозилана бошлади. Хуноб була бошлади.

Бу одам нима сотаётган эканки, менга кераги йўқ, деган гап хаёлидан кетмас эди!

Мулла Тошпулат кундан-кун баттар тажангланмоқда эди. Ахийри, унинг сабр-косаси тўлди.

У яна бозорга борди.

— Узр, албатта, биродар,— деди Мулла Тошпулат.— Лекин, нима сотяпсиз, менга айтсангиз! Булмаса, мен тинчимайман. Сизни ҳам тинч қўймайман...

— Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ! — деди «еймачи» босиқлик билан. — Юз-кўзингиздан кўриб турибман!

— Балки, менга керакдир?! Сиз қаяқдан биласиз! Хуп, менга керак булмаса, бола-чақамга... Айтинг! — қайсарланди Мулла Тошпулат.

— Сиз барибир олмайсиз!

— Оламан! Хуш, гапираверинг.

— Ақлимни ярмини сотаман!

Мулла Тошпулат, пустиак устидаги зот қаршисида чўк тушиб утирган эди; ўрнидан ирғиб туриб кетди.

Умрида у, бундай мато бозорда сотилгани ёки харид қилинганини кўрган ҳам, эшитган ҳам эмасди!

Бир лаҳза саросималаниб-ташвишланди. Эзилди. Йўқ, кейин...

мен аввалдан соддалик қилибман, тушунмапман, бу одам телба экан, девона экан, деб уйлаб, Мулла Тошпулат этак силкиганча, бозорни тез тарк этди.

Анча кун уйдан чиқмай ётди.

Назарида, энди бозорга боришига ҳам, руй берган
воқсани эслаб юришига ҳам эҳтиёж қолмаган эди!

Бироқ,
яна булмади...

ЧУЛИ ИРОҚ...

Мулла Тошпулат дунёда куйган одам эди!

Унинг суюкли хотини вафот этган; икки қизини
узатиб, у шаҳар этагидаги бир ҳовлида сунгги йиллар
терақдек буй берган уғли Тоштемир билан қолган
эди...

Ҳар қандай ота, фарзандим менга ухшасин, дейди.

Ҳар қандай фарзанд отага ухшайди, албатта. Ле-
кин...

Шундай кишилар борки, улар учун бу ухшашлик
муҳим аҳамиятга эга; бахт. Ухшамаслик фожиадир!

Дорбознинг уғли дорбоз булмаса, у ўлади! Чупон-
нинг уғли таёқни ташлаб қочса, дала-даштда «Чули
ироқ» янграйди!

Мулла Тошпулат бу тоифага кирмаса ҳамки, шунга
яқин; унинг етти пушти «отасининг боласи» бўлиб
келган эди. Бошқача бўлиши мумкинлигини тасаввур
килолмас эди!

Булар — қурувчилар сулоласи; шунчаки қурувчи
эмас, қули гул усталар эди. Одатда, фарзандлар, қар-
риндошлар, синашга шогирдлар уста атрофида даста-
га бирикиб, иморатни кутаришдан ойнакорлик, нақш-
корликкача — барча ишни бажаришар, бутун бинони
қўлдан чиқаришар эди.

Мулла Тошпулат — олдин падари бузруквори қо-
шида, кейин эса узи даста тузиб, умрини шу тахлит
утказган эди. Лекин у ёши олтмишга бориб-бормай
чарчаган, бунинг устига, ёшлигида бармоқларини со-
вуққа олдирганидан, қули ишга ҳам яроқсиз ҳолга
тушган эди. Мана, энди шогирдлари баъзан даврага
тортиб туришларига қарамай, унинг бирон ишни эп-
лашига ишончи кам эди.

Ота-боболари сингари уғлига умид боғлаган Мулла
Тошпулат, аввалдан уғлини уз йулига бошлаган эди.
Болалиқдан даврага қушиб, хунар ўргатиш, тарбия бе-
ришга уринган эди! Бироқ...

— асов отнинг тизгини қачон, қандай қулидан чи-
қиб кетганини у билмай қолди! Бола улғайган сайин
бошқа кучага қараб йул олган эди.

Йуқ, уларнинг муносабатини ёмон, деб бўлмасди. Мулла Тошпулатнинг ҳамон жон-жигари — ўғли; икки кузи — ўғли эди! Тоштемир ҳам отасини бошида кутариб юришга ҳаракат қилар эди! Хонадонда — қизларнинг гоҳида келиб, меҳрибонлик кўрсатишларини айтмаганда, — аёл қули етмаганидан, қозон осишми, кир ювишми?! — бу насибани ота-бола баҳам куришар эди. Ҳарҳолда, улар уйни: «*Супурги тегмаган хонумон хароб!*» — деган куйга солишмаган эди! Умуман, бир-бирига суяниб, тотув-аҳил яшашар эди.

Шунинг баробарида, отаси изидан Тоштемир устачиликдан қўлини тортган эди!

Хул, отанга қанчалик оғир эканлигини билмапсан, қурувчиликка қизиқмапсан, майли — отанг улганни кунидан шунисига ҳам рози! — дунёда ҳунар кун, биронгасини танла! Бу бўлмаса, тижорат билан шуғуллан! Бу ҳам бўлмаса, уқиб, муллаларга эргаш... Бозорга бориб, мардикорлик қил, ҳаммолик қил...

Даҳшатли жойи шундаки, дунёда Тоштемирнинг кунгли бор —

ишнинг ўзи йуқ эди!

Фақат бу эмас,

унинг қони-жонида

ҳафсалами-иштиёқ; тирик бадандаги руҳ —

Ҳаёт Ишқи аталмиш туйғунинг ўзи

йуқ эди!

Дарвеш-қаландар! — уззу-кун

куча-куйда судралиб юрар эди.

Уйда ҳам

соатлаб бир нуқтага тикилиб утиради.

На мақсад, на дард...

ҚУРУҚ СУМБАТ!

Мулла Тошпулат ўғли туғрисида уйлаб, изтироб чекар эди.

У тушунмас эди... Нега бундай бўлди?!

Болага ёшлигида онадан айрилиб, она меҳрига туймай ўсгани таъсир қилдимиз?! Ёки, Мулла Тошпулатнинг ўзи ўғлига яхши тарбия бера олмадимиз?!

Ҳамманинг фарзанди аввалдан-охир ёнида туради. Пинжиги киради; гаҳ деса, қўлига қўнади... Мулла Тошпулат нима гуноҳ қилган, қандай қарғишга қолган эканки, итга ҳам, битга ҳам буюрган шу оддий неъматдан мосуво юрибди?! Ота-боболари — етти пушти ичида ҳеч кимнинг бошига тушмаган савдо,

келиб-келиб, унинг бошига тушиди?! Мустаҳкам ҳалқа узилди?!

Шундай булиши шартмиди?!

Мулла Тошпулатни бу уйлар тун-кун эговлар эди...

Лекин — Мулла Тошпулат ақлли одам эди! Ғам-андухга ботиб, куксини ерга бериб етишдан фойда йуқлигини ҳис этар эди. У меҳрибонлик, босиқлик билан уғлини йулга солиш устида бош қотирарди. Баъзан, уғлим ҳали ниҳол, қаёққа қайирса, қайрилади, деб янгидан умидланар; баъзан боламнинг ҳаёти олдинда, йул бошида турибди, ким булади-ю, қасрга боради, деб ташвишланар эди.

Мулла Тошпулат уғлига бот-бот панд-насиҳат қилар эди. Бироқ ГАПнинг узи —

Тоштемирнинг бир қулогидан кириб, иккинчисидан чиқадими ёки умуман, калласига кирмайдими?! — айтиш қийин эди. Бунинг устига, болаликда бийронхушзабон бўлган Тоштемир энди тилини йуқотгандек эди... Мулла Тошпулат фақат олтита сўзни билган, шароитга қараб, уларни ишлатган бир одам туғрисида эшитган эди! Тоштемир уша одамдан ҳам утказган — атиги учта сўзни, сўз ҳам эмас, нидони қайтаришга одатланган эди. У нимадандир мамнун бўлса «Оҳ-оҳ!» дер, ажабланса «Йй-й!» деб қуяр, норозиланса «Ффу!» дер эди... Уғли билан суҳбатдан одамдек баҳра ололмагани — Мулла Тошпулатни, айниқса, қийнар эди...

Мулла Тошпулат бозорни этак силкиб тарк этганидан кейин ҳам, эски пўстак устида утирган «ошна»сини унутмагани;

бозор унинг хаёлидан кетмаганига —

боис шу

эди!

Бошига қуқон дуппини қийшиқ қўндирган чувак юзли зот бекорга бозорда утирмагандир; бу ерда бир ҳикмат бор! — деб уйлаб,

Мулла Тошпулат яна беихтиёр тинчини йуқотган эди.

Қолаверса, у уғли борасида қисинмай дардлашадиган бир одамга муҳтож эди!

Дастлаб
 унинг иши юришмади...
 Душанба куни бозорга борди.
 Кейин, чоршанба.
 Кейин, жумаи муборак.
 Кейин,
 пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.
 Бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида

кўр тукиб утирган «савдогар» кўринмас эди!
 Мулла Тошпулат ёймачилардан
 «ошна»сини сураб-суриштирди.
 Эзмароқ биттаси «ахборот» берди:
 — Бу киши гоҳ ойлаб кўринмай ҳам кетаверадилар. Касал булсалар керак... Олим одам. Олдинлар китоб сотардилар. Ҳозир нима сотадилар, билмайман...

«У телбами-девонами!» — деган фикр Мулла Тошпулатнинг кунгли бир четида ҳамон сақланган эди!
 «Ахборот»ни тинглаб, ўз-ўзидан хижолат чеккандек, терга ботди.

Унга Эзма тушунтирди:

эски пустиак устида утирадиган «ёймачи»нинг исми Ҳайдар Махсум экан! Унинг ҳам ҳовлиси шаҳар этагида. Лекин Мулла Тошпулатнинг уйи Машриқ томонда бўлса, уники Мағриб томонда экан...

«Ошна»сини йўқотиб қуйган Мулла Тошпулат, уйига борсаммикин, деб ҳам уйлади. Истиҳола қилди! Ноқулай... Биров ишонмаслиги мумкин, аммо: «Ошнам ўз матоини сотиб, кетган булса-чи?!» — деган хаёлдан Мулла Тошпулат энди безовталана бошлаган эди!

Орадан рошпа-роса бир ой ўтгач, у

Ҳайдар Махсумни топди.

Ҳайдар Махсум бозорда аввалги алпозда — жиддий, кибор утирар эди.

Мулла Тошпулат суюниб-ҳовлиқиб, «ошна»си бағрига отилди. «Ошна»сининг ёнига, пустиакка қўнди.

Улар шунчаки савдо қилиш эмас, қизгин суҳбатга тушиб кетишган эди...

Бу суҳбат бизнинг зукко одамларга

ғалати-эриш туюлар; бироқ

олдинги замон, ўзимиз томон учун у —

оддий, табиий эди!

Суҳбат бундай бошланди...

Мулла Тошпулат:

— Куринмайсиз, биродар, — деди. — Қаёқларда юрибсиз?! — деди. — Эчки тепдими?!

— Руҳ йуқ, ҳол йуқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Агрофга қарамайсизми?! Дунёда ҳозир ақлни бозори касод. Ҳаммаёқ дабдала! Бир ярим йилдан буён ярим-тагина ақлни сотолмай утирибман! Нимасини су-райсиз?!

— Хуп, мен сиздан оламан, дедим, оламан. Гапим гап! Лекин мен уқимаганман; куп нарсани бил-майман. Сиз менга тушунтиринг... Масалан, нега ярим ақлингизни сотмоқчисиз?!

— Яримтаси узимга етади! Ортиғи ортиқ экан! Фойдаси тегмагач... Ҳамма ерда ишлатавериб, чарча-дим!

— Мен уни сиздан қандай оламан?! — суради Мулла Тошпулат. — Узимга эмас, уғлимга керак... Ҳеч эс кирмаяпти! Сояга ухшаб юрибди! Мени хона-вайрон қиляпти!

— Олиш осон! Қиблага қараб утирибман, — деди Ҳайдар Махсум. — Менда шундай салоҳият бор. Қу-лимни очиб, юзимга тортсам бас, ақлимни ярми уғ-лингизга утиб кетади!

Шундан кейин...

бозор — барибир, бозор экан,

савдолашмай булмас экан! —

улар ҳисоб-китобга кучишди.

— Мен билишим керак, — деди Мулла Тошпу-лат. — Сотадиган матоингиз янгими ёки эскимми?! Ки-чикми ёки каттароқми?! Оғирми, енгилми?! Менинг боламга туғри келадими?!

— Катта, лекин оғир эмас! Эски, лекин янгидан яхши. Ишлаб турибди! Уғлингиз хурсанд бўлади, — деди Ҳайдар Махсум.

— Менга қимматлик қилмасмикан?! Қурбим етар-микан?!

— Қиммат эмас! Бунақа нарса учун сув текин... Икки минг танга!

— Икки минг куп! Курмай туриб, оляпман... Минг!

— Минг етмайди! Бошқа сотадиган нарса топгунча бозорга келмайман. Рузгорни тебратиш қийин...

Униси у деса,

буниси бу деди;
талашиб-тортишиб, ахийри,
Мулла Тошпулат —
Ҳайдар Махсумни бир ярим мингта кундирди.
Ҳайдар Махсум бор барака, деб қулини очди.
Алланималарни пичирлаб,
юзига фотиҳа тортди.
Мулла Тошпулат бир ярим минг тангани
қуртдек санаб, пустига устига ташлади.

2

МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

Унинг кунгида
Ҳайдар Махсумга қизиқиб,
танишиб қолганидан ҳам,
ниҳоят,
орани очиқ қилганидан ҳам —
укинч — пушаймонлик йуқ эди!
Душми тор келганда,
қадимдан одамлар
фолбинга боради. Дуохонга учрайди.
Ихлосу халос, дейди. Бу ҳам бир гап, дейди.
Мулла Тошпулатнинг Ҳайдар Махсумга гирдиқапа-
лак булгани — аслида, шунга ухшаган бир ҳол эди!
Сунги пайтларда у истаган кишидан ваъз эши-
тиш, ўглининг бошидан етти қатла угириб, садақа
қилишга тайёр эди! Унга, афтидан, Худонинг ўзи
Ҳайдар Махсумни йулиқтирган эди!
Шу билан бирга...
Мулла Тошпулат
умрини анқайиб утказган эмасди;
ақлли одам эди!
У узини-ўзи алдагандек,
бунинг устига,
бозорда алдангандек
ҳолатни ҳис этмоқда эди!
Қандай булмасин,
Ҳайдар Махсумга «ёпишиб» олганидан
бирон натижа чиқишига — Мулла Тошпулат, —
шубҳа-гумон қилмоқда эди!
Ҳайдар Махсум туғрисида «телбами-девонами!» —
деган фикр, шунча қуюқ-суоқ муомаладан кейин ҳам,

барибир, Мулла Тошпулатнинг кунгли бир четида
беркиниб қолавергандек эди!

Аммо шу кунлар қутилмаганда...

у, Худоё тавба, деб

ёқасини ушлади.

Гап шундаки...

уша — Мулла Тошпулат бозордан «ошна»сини то-
пиб қайтган куни

кечга томон

ота-бола

ҳовлида чой ичиб утиришар эди.

Қаёқдандир пайдо бўлган бир тути

дарахтлар, гулзорни қуйиб,

супада хиромон айлана бошлади.

Ганг буйидан келганми, Нил буйиданми?! —

тутининг патлари камалақдек рангин;

ниҳоятда чиройли эди!

Мулла Тошпулат ажабланиб қараб турган эди...

бундай паллада, нари борса, «Оҳ-оҳ!» ёки «Ий-й!»
дейдиган Тоштемирга бехосдан

тил битди:

— Анавини, дада... Катта бир уйинг бўлса. Са-
ройдек! Шифтнинг турт бурчагига шунақасидан қа-
фасга солиб, осиб қўйсанг!

Бу ҳаммаси ҳали ҳолва экан...

Тути супада бир оз айлангач,

хуркигандек учди ва —

нақ Тоштемирнинг кифтига қанотини теккизган-
ча, боши устидан ўтиб, қайтиб қаёққадир
ғойиб бўлди.

Тоштемир эса эски одатича, энди негадир «Ффу!»
деб қўйди.

Шундан кейин...

Мулла Тошпулатнинг хотини вафот этганидан
буён у — ҳовлидаги бир уйда, ўғли — иккинчи уйда
ётиб туришар эди.

Туни буйи

Тоштемирнинг хонасида фонус ўчмади.

Мулла Тошпулат бу ёққа ағдарилди, у ёққа ағда-
рилди, ахийри, хаёли қочиб,
ўғлининг ёнига борди:

— Ухламаяпсизми, ўғлим?!

— Бошим оғрияпти... ана, шу ери, дада! Қаттиқ
оғрияпти...

Эртаси куни ҳам,

индини ҳам

Тоштемирни бош оғриғи қўйиб юбормади.

Мулла Тошпулат эхонаси чиқиб,
овсарланиб қолган эди.

«Биров чилдирма чалса, ўйинга тушибсан, майли.
Болани ўйинга солиб нима қилардинг?! Ақл билан,
бош билан ҳазиллашиб булар эканми?! Келиб-келиб,
фарзандинг бошини кимгадир тиқиштирасанми, гал-
варс?!»

Мулла Тошпулат
уз-узини шундай бурдаламоқда,
жоҳил, ёвуз ота деб
билмоқда эди!

У ўғлини табибга курсатишни уйлади. Лекин қи-
синди! Булган воқеани қандай тушунтириб, Тоште-
мирнинг юзига қайси куз билан қарайди?!

У, Ҳайдар Махсумнинг уйига қидириб бориб, «Ма-
тоинг бошингда қолсин! Менга боламнинг боши
азиз!» — дейишни ҳам уйлади. Лекин Ҳайдар Махсум-
га бундай муомала қилишга ҳам унинг журъати етмас
эди!

Учинчи кун деганда —

Худога шукр! —

Тоштемир енгил тортди.

Боши оғриши тўхтади.

Онадан янги туғилгандек,

юз, кузлари порлар, нур инган эди!

Тузалганидан сунг, Тоштемир

бир куни эрталаб кучага чиқиб кетиб,

кечқурун

илжайиб қайтди.

— Мен уйлаб кўрдим. Ишламаса булмас экан, да-
да, — деди у. — Усталар билан гаплашдим. Қурувчи-
лик яхши экан...

Шу кундан эътиборан, Тоштемир

боши билан ишга шўнғиди.

Аввалига бошқа усталарга қушилиб юрди.

Кейин, узи даста тузди.

Одамларга уй қуриб бериш биробарида, Тоште-
мир —

ҳовли олдидаги майдончада узлари учун ҳам

дабдабали бир иморат тиклай бошлади...

Ўғлига эс кирганидан Мулла Тошпулат хурсанд
эди.

Тоштемирнинг болалик пайтларидаги сингари

бийрон-хушзабон булиб қолганини кўрмайсизми! Энди деярли «Оҳ-оҳ!» ёки «Ий-й!» демайди. Мамнунлиги, ажабланганини ошкор билдиради! Фақат...

«Ффу!» — дейиш эси йуқлардан ҳам кўпроқ ақли одамларга хос, ақллилик белгиси эканми?! — Тоштемир ҳамон баъзан «Ффу!» деб кўяр эди.

Мулла Тошпулат ўглининг ғайратга миниб, терлаб-пишиб ишлаётганидан, айниқса, терисига сигмай суюнар эди! Лекин:

Тоштемир, у бошлиқ дастада кўринган бир хислат...

улар узларига яхши, кўркем иморатлар тиклашар, бошқалар учун қурган бинолари аксар арзон, қандайдир омонат, алфасона эди!

Бундан Мулла Тошпулат паришонланиб,
гоҳ-гоҳида

кўнгли ғаш тортар эди!

У ҳали, ҳайрат ичида, —

Худое тавба, деб

ёқасини ушлаган эди, холос...

Ўгли ҳаётида қандай узгариш рўй берганини англаб етмаган эди!

ТОШТЕМИР — БИР...

Энди гапни Тоштемирдан эшитинг.

У, дунёда кўз очиб, она эркалашларини кўрган, онасига қаттиқ меҳр қўйган эди.

Онаси вафот этганида, бошига тўқмоқ билан ургандек ҳолатга тушган; ўша зарбадан гангиб юрган эди!

Отасининг орзу-умиди нима?! Отаси нега дабдуруст бозорга серқатнов булиб қолди?! —

бу ҳақда Тоштемир ақалли уйлаб ҳам кўрмаган эди!

Ота-бола

кечга томон ҳовлида чой ичиб утириб,

супада тути пайдо булганида,

у меҳрибон онажонини эслади...

Онасининг қушлар, айниқса, шоҳлар қасри-саройида гоҳ қафасда, гоҳ эркин яшаган тугилар ҳақида айтган эртақлари ҳаёлидан кечди!

Тоштемирнинг кўнгли бузилиб, киприклари намланди.

Биринчи галда, у, отанг Мулла Тошпулат ҳам,

онанг Зулфизар биби ҳам энди мана, шу — отанг, қариган чоғида хор қилиб қуймаслигинг керак, деб уйлади.

Кейин, инсон ҳам шундай гузал бир қуш; фарқи — уни қафасга соладиган ҳам, эркинликка чиқарадиган ҳам унинг ўзи; биқиниб-ётиб, отангни кучаларда саргардон судратган сен эмасми, деган хаёлга борди.

Дафъатан, менинг ўша эртақлардаги шоҳлардан камлик жойим борми?! Тиришиб-қурашиб, бемалол шоҳликни қўлга киритиш, шоҳона яшаш мумкин! — деган фикр Тоштемирнинг миясига чақмоқдек урилди. Ҳар одамнинг ичида шоҳ! Қийинчиликдан қўрқмасанг, чекинмасанг бас!

Тоштемир энди дадилланиб,
узининг ҳашаматли қасри-саройда
масрур, кибор юргани,
отасининг етти қават кўрпача устида ялпайиб
утирганини

тасаввур қилди!

Шу пайт тути боши устидан учиб утди.

У беписандлик билан «Ффу!» деб қуйди.

Уйга кириб, фонусни ёқди.

Торгина хонада нари-бери одимлай бошлади.

Баёнсиз бир нотинчлик —

вужудини қамраган;

айни сонияда —

миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.

Куп утмай,

тинкаси қуриб,

дераза олдидаги ўринга чўзилди.

Чўяндек оғирлашган — бошини

кутаролмай қолди!

Ўзи нима буляпти?! — Тоштемир тушунмаётган эди.

Бирдан тоби қочганига у ажабланмоқда,

бу унга зуриқиб уйлагани оқибати бўлиб туюлмоқда эди!

Туни буйи ухлаёлмади.

Эртаси куни ҳам, индини ҳам

тушакда тўлганиб чиқди.

Умрида бундай

азобланмаган эди!

Шу кунлар

жонидан булак нарса кўзига кўринмаётган эди!

Аммо тузалиб,
кучага йул олгач...

«Менинг шоҳлардан камлик жойим йуқ!

Мен ҳам шоҳ булмоқчиман!»

Уни — бундан буён, — миясига урнашган фикрдан
қайтара оладиган

бирон куч, фармойиш

топиладиганга ухшамас эди!

У йулида учраган ҳар қандай тусиқ-деворни

чигирткадек талаб,

яъжуж-маъжуж сингари ялаб —

илдам урмалаб кетаверадиган

кайфиятда эди!

Шу билан бирга,

бунга зид ҳолда, Тоштемир узи туғрисида —

ИНСОН! — узини қафасдан эркинликка чи-
қараётган қуш! — деб уйламоқда эди! Унга тутган
йули — мулжаллаган иши чиройли булиб кўринмоқ-
да эди!

У ишни одамлар орасига киришдан бошлашга қарор
қилган эди.

Шоҳ булиш учун биринчи навбатда:

1. Қасри-сарой тиклаши керак.
2. Атрофига одам туплаши керак.

Тоштемир қурувчи-усталарга учраб, аввалига
ҳар хил дасталар билан танишди.

Кейин, узи даста тузди.

Одатда, беш-олтита қурувчи бир дастага бирики-
шар эди.

Тоштемир эса қирқта йигитни йигиб,
туртта гуруҳга булди.

Ҳар гуруҳга ўнбоши тайинлаб,
узи дастанинг бошида қолди.

Улар уч-турт йил бировлар учун ҳам, узлари учун
ҳам ишлаб, устачилик қилишгач, Тоштемир даврани
кенгайтиришга тушди; бошқа дасталарнинг йулини
кеса бошлади. Куп ўтмай, шаҳарда, кейин бутун ви-
лоятда барча қурувчилар буйсунган Биргина Даста —
Тоштемир деган Бир Мушт пайдо булди!

Мана, у атрофига одам туплаган;

узига қасри-сарой ҳам тиклаган эди.

Отаси Мулла Тошпулатни катта бир хона турига,
етти қават кўрпача устига утқизган эди.

Янада каттароқ хона шифтининг турт бурчагига

патлари камалакдек рангин тути солинган қафаслар осиб қуйилган эди.

Тоштемирга қуллар, чурилар хизмат қилишарди.

Усталар жами уни Оқсоқол, Хужайин деб билишар, унга Пирдек сигиниб, қурқиб қарашар эди...

Тоштемир шахсан устачилик билан шуғулланишига эҳтиёж қолмаган эди! Лекин у ҳамон қурувчилар орасида куймаланиб юрар эди... Унга энди шоҳликни қулга киритиш, шоҳона яшаш учун эришган даражаси кам бўлиб туюлмоқда эди!

Орадан маълум муддат утгач, Тоштемир

сартарошдан ямоқчигача шаҳар, вилоятдаги турли ҳунармандларни гуруҳ-гуруҳга ажратиб, ишчан йигитлардан унбоши, юзбоши белгилаб, уларни ҳам уша — Биргина Дастага буйсундира бошлади!

Лекин бу ҳам — унинг назарида, — ҳали кам эди...

У шаҳар ташқарисидаги бир горни танлаб, молмулк, аскар туплай бошлади!

Ҳаётида ҳеч бир узғариш руй бермагандек, — ҳамон қурувчилар орасида уймалашиб юрар эди.

Аммо вилоятда отнинг қашқасидек, кундан-кунга унинг номи чиққан, ҳаммаёққа овозаси кетган эди.

Минг хил
миш-миш:

— Тоштемир бойваччани эшитгандирсиз?! Шоҳда ҳам бунча тилла йук; шунақа битган, дейишади!

— Отаси оддий одам. Лекин она томондан бир томири эски хонларга бориб тақалармиш!

— Шоҳни тунтариб ташлаб, тахтга минмоқчи эмиш!

— Узи ҳақда гапиришларини ёқтирмасмиш. Биродарлар, қуйинглар, балодан нари!

* * *

...Бу ҳикоя билан танишаётиб,
кимдир уйлаши мумкин:

— Тоштемир озгина давр ичида одамлар унинг оззига қарайдиган, ҳайиқадиган даражага қандай эришди?!

— Халқни буйсундириб, йулга солиш шунчалик осон эканми?!

— Наҳотки, биров унга ҳов тухта, бола, демаган булса?! Қаршилик кўрсатмаган булса?!

— Уша пайтларда шаҳар бедарвоза эканми?!

Энг аввал...

шундай латифа бор:

Қадимда бир ҳукмдор

синаш учун оломонни майдонга туплабди.

Ярим мурожаат, ярим буйруқ оҳангида:

— Яқин кунларда ер-сувларингни тортиб олишга тўғри келади! — дебди.

Оломон индамай уй-уйига тарқалибди.

Уч-турт кундан кейин ҳукмдор

яна оломонни туплабди:

— Бундан буён эр-хотин ҳамманг битта курпа ичида ётасанлар!

Оломон бу гал ҳам индамай уй-уйига жунабди.

Ҳукмдор бугилиб, куп утмай

одамларни яна туплабди:

— Эртага ана шу майдонда ҳаммангни осаман!

Таажжубки, оломон одатдагидек индамай тарқалаётган эмиш! Фақат биргина киши ботиниб-ботинмай ҳукмдорга юзланибди:

— Онҳазрат... арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришадими?!

Тарих буйи

умри қулликда ўтган одамлар — шу!

Халқ — шу!

Бунинг устига...

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан! —

Тоштемир купчиликнинг кўнглини топган,

барча ҳунармандларга шарт қўйган эди:

«Менга буйсуниб, нақдина берсанглар, сенларни ҳимоя қиламан. Уғри ҳам, миршаб ҳам тегмайди! Ўз билгинларча ишлаб, тинч яшаб юраверасанлар!»

Қолаверса...

дунёда ё зар, ё зур!

Тоштемир тез орада зарга эга булган эди.

У — зур ҳам эди. Билагида тоғни талқон қиладиган куч. Айниқса, унинг хизматида қирқта йигит бел боғлаган; қаршилик кўрсатганнинг белини синдиришар эди.

(«Кимки бизга қарши турса,
Шартга-шартга отамиз!» —

деган шеър уша замонда тўқилганми, кейинми?! —
Тоштемирга тегишли эди.)

* * *

Дарвоқе...
одамлар оғзидаги миш-мишлар-у,
шаҳар ташқарисидаги ғорда мол-мулк, аскар туп-
лаётганига қарамай, —
Тоштемир аввалдан мамлакатда шоҳ бўлишни кўз-
да тутмаган;
унга тожу тахтнинг кераги йўқ эди!
Бу пайтга келиб,
у маълум гуруҳ устидан бус-бутун ҳукмронлик қил-
моқда;
ўзи истаган шоҳликни қулга киритиб,
шоҳона яшамоқда эди!
Бироқ
ошиғи олчи Тоштемир —
ўзини лоқайд-бепарво тутиб, қанчалик четлаб
ўтишга уринмасин,
барибир
(шаҳар бедарвоза эмас экан!) —
уч киши унинг бораётган йулида тортган
деворга тўқнаш келган;
уларнинг қаршилигини енгөлмаган! —
енгөлмаётган
эди!
Булар:

1. Унга болаликда иш ўргатган — Уста Маҳмуд.
2. Мамлакат шоҳи.
3. Отаси Мулла Тошпўлат.

Тоштемир бир кунлар,
ўзи танлаган йулда —
хамирдан қил суғургандек, —
иши енгил кўчиб кетаверишини кутган эди.
У, пичоғим мой устида; биров пинагимни буз-
майди, пишагимни (мушугимни) пишт демайди;
ҳамма — мисол учун:
«*ИШИНГ ТУШСА, КИЧИКНИ ҲАМ АКА ДЕЙСАН, КУЧУКНИ
ҲАМ!*» — қабилда тутумга келади, амал қилади! —
деб ўйлаган,

шундай булишига
ишонган эди!
Унга кимдир халал бериши,
унинг манфаатига зид юришига —
Тоштемирнинг ақли бовар қилмас;
у тинч қараб туrolмас, —
чидаялмас эди!

Шу боисдан, Уста Маҳмудни у нега эл қилолмагани-ю, орада рақобат туғилганига тушунолмай, асабийлашарди. Тоштемирга, бутун чигаллик Уста Маҳмуддан бошлангандек туюлиб, эзилар; баъзан тиг дамида юргандек ҳолатни ҳис этар эди.

У, вақтида
Уста Маҳмудни —
уз отасидан кам ардоқламас эди!
Уста Маҳмуд ҳам, ушанда
уни —
уз ўғли ўрнида кўрар эди!
Уста Маҳмуд —

Мулла Тошпўлатга
дўст-қадрдон эди.
Мулла Тошпўлат, дастадан кетиб, ишга ярамай
қолганини билдирмай,
акам, устозим, деб қўллаган ҳам,
Тоштемирнинг қўлига арра-теша тутқазиб,
уни йўлга йўллаган ҳам —
Уста Маҳмуд эди!
Уста Маҳмуд —
кўзлари катта-катта, кетмон нусха соқол қўйган,
гавдали бир киши эди. Мулла Тошпўлатга нисбатан
ёшроқ булса ҳамки, салобат билан, — икки қули ор-
қасида, — сал букчайиброқ юрар эди.

Кучаларда судралган Тоштемир — иш излаганида, —

шу одамнинг ёнига келган эди!

Аммо кўп ўтмай,
у даста тузиб, Уста Маҳмуддан узоқлашди.
Уларнинг йўли ажралди.

Тоштемир бутун вилоятда ҳукмронликни қўлга ола бошлади!

Уста Маҳмуд эса:

шогирди қурувчиларни жамлаган пайтда эмас, —
вилоятдаги барча ҳунармандларни
Бир Дастага буйсундиргандан кейин ҳам —

кичик бир дастага бош булиб юраверди.

Тоштемирга эргашмади!

Тоштемир илтифот кўрсатишга уринди. Булмади.

Гаплашгани одамлар борди. Булмади.

Уста Маҳмуд — метин эди!

Ниҳоят, Тоштемир йигитларига Устани бир оз кўрқитиб қўйинглар, деб буюрди.

Лекин йигитлар саллани ол, деса, каллани олгандек, иш тутишди:

Уста Маҳмудни уриб-тепиб, қовурғаларини синдириб, фалажга ўхшаган бир ҳолга солиб қўйишди.

Улар улдиришса ҳам, Тоштемир парво қилмас эдику, бу воқеа одамларда —

фавқулодда таассурот уйғотди!

Тоштемирнинг кайфияти бузилди.

Дард устига чипқон, дегандек

Уста Маҳмуд бош булган дастадаги йигитлар бу воқеадан жунбушга келишди.

Улар — кўрқиб, Тоштемир томонга ўтиш қаёқда! — улдирса, бизни ҳам улдирсин, аммо жаллодга эргашмаймиз, деб қасамёд қилишди.

Тоштемирнинг пайтавасига кўрт тушди.

У қош қўяман, деб куз чиқарган шотирларидан икки йигитни шаҳардан четлатди; ғорга, аскарликка жунатди.

Бу билан кифояланмай, совға-салом кўтариб, ярашиш учун шахсан узи Уста Маҳмуднинг уйига борди.

Тушакда михланиб ётган Уста Маҳмуд —

Тоштемирни куришни истамасди, —

унинг юзига қарагиси ҳам келмади.

Бироқ Тоштемир пойгақда тиз чуқди;

фақат яхши сузлашиб қолмай, бир йўла

устозини «эритиш»га чоғланди.

— Йигитлар аҳмоқлик қилибди, пешво. Мен уларни жазоладим. Керак булса, яна жазолайман. Уругини қуритиб юбораман! — деди у уйчан, эзгин оҳангда. — Мен шоҳ қаторидаги одамман, биласиз. Катта бошимни кичик қилиб, ёнингизга келдим. Булган иш булди. Олдингидек, қўлни-қўлга бериб, ишлайлик. Иноқ яшайлик! Менинг тилагим шу...

— Бу нима, босқинми?! Менинг сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Бекор келибсан! Тилимни қичитмай қўяқол! Кет! — асабийлашди Уста Маҳмуд.

— Жаҳл чиқса, ақл қочади. Қизишманг, пешво.

Мендан бир айб утган булса, айтинг, эшитай... Мен учун инсон — оламнинг гултожи, борлиқнинг шоҳи! Уз ақли, уз кучига ишонади! Осмондан марҳамат, эҳсон кутмайди! Дунёнинг турт кунлик эканлигини билиб, «Ффу» деб юраверади. Бир марта берилган ҳаётни машаққатлардан қурқмай, роҳат-фароғатда утказди... Мен шунга интилдим. Сизлар ясаган қолипга сизмадим. Уз йўлимдан бордим! Шу менинг гуноҳимми?! Мен сиздан шикоят қилаётганим йўқ; сиз ҳам мендан упкаланманг, пешво...

Уста Маҳмуд ётган урнида тулганди.

— Демак, сен оқсан, мен қора. Бутун айб менда! Сен мендан бемалол шикоят қилишинг ҳам мумкин!

— Мумкин. Лекин истамайман.

— Нега?! Бошладингми, гапир!

— Хуп, қўймадингиз, айтаман... Сиз менинг ишим ривож топганига суюнмадингиз, пешво. Бахилликми, ғайирлик қилдингиз! Ахир, мени қўлласангиз, мен сизни бошимга кутармайманми?! Отамга ухшаб, етти қават курпача устига утқазмайманми?! Бунчалик эмасда... Балки, вилоятда Тоштемир кўпдир, лекин мен биринчидан. Биттаман! Мен билан ҳисоблашмай буладими?! Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам муомалага боғлиқ. Дунёда муомала керак...

Утмас арра гишиллаганидек,

Уста Маҳмуд негадир синиқ кулди.

— Бизнинг қонимиз энди қушилмайди, бола! Ҳалол иш бор. Ҳаром... Сен атрофингга йиққан ҳунармандлар ҳунармандга ухшамай қолди! Азалдан қайси ҳунарманд безак, завқ учун эмас, ҳамённи уйлаб ишлаган?! Сен уларни шу ҳолга солдинг! Диёнат кетди. Ҳеч ким Худодан қурқмайди. Ҳаммасининг ақли, ҳаёли халқни алдаб, яхши яшаш! Кучага чиқиб қара, одамлар қандай кунга қолганини... Бизнинг қурувчилар-чи? Ота-боболар тиклаган иморат билан сенлар қурган бинони қиёсла! Қаттиқроқ шамол турса, ағдариладиган уйнинг кимга кераги бор?! Худо курсатмасин, бир зилзилами, тошқин булса, одамлар бошини қайси деворга уради?! Узларинг учун кутарган иморатлар ҳам ялтир-юлтур, омонат. Ҳаром йул билан эҳром қуриш қийин! Фойдаси йўқ... Менинг буёғдан уғим яқин. Одамга бир қулоч ер етади. Мен шунча йил асраб, иймонимни сенга сотмайман, бола!

Тоштемир бу уйга йул олганидаёқ
уз ақлига зид, бошқа бир ақлга

рупара келишини ҳис этган эди.

Мана, энди у бутун ақлини ишлатиб,
гап топиб беришга мажбур эканлигига
қаноат ҳосил қилди.

Шу аснода гуёки мутафаккир бўлиб кетди.

Сукротга айланди.

— Дунё узи омонат бино эмасми, пешво?! Алфасона қурилган, арзон. Фоний бу жойда боқий иморат қуриб, нима қилдик?! Бекорга азият чекканинг қолади! Одамлар, дейсиз. Халқ, дейсиз. Буларга қорни туқ, усти бут булса бас. Бошидан ёмғир утмаса! Биров сизнинг офтоб жилоланган нақшларингиз қадрига етибдими?! Яхши экан, ҳалол экан, деб озгина хурматингизни урнига қуйибдими? Сизнинг одамлар орасида лақабингиз Балиқча, билсангиз керак. Нега Балиқча?! Нафас ютиб, уз ишингизни қилиб юрганингиз учун, албатта! Булар сиз эмас, кимки гирибонидан тутса, кучада туртиб утса, уша билан гаплашади! Ҳисоблашади! Мен Наҳангман. Мени назарига илмай, арзитмай курсин! Буни сиз тушунишингиз керак... Истасангиз, ҳали ҳам кеч эмас, сизни ҳимоямга оламан. Даволанасиз. Йигитларингизга бош бўлиб, дунёнинг гаштини сурасиз. Улгунигизча иззат-икром бузилмайди. Фақат, менинг йўлимга терс юрманг! Душманлик, адоват сақлашдан ҳеч нарса чиқмайди...

Тоштемирнинг барча ҳаракати зое кетди.

Уста Маҳмуд барибир «эри»мади.

— Сен, бола, биласан, мен энди яримта одамман, — деди у. — Мендан умид кам! Менинг ёнимга, йигитларингиз уйинбузуқилик қилишмасин, айтнинг, деб келгансан... Айтмайман! Ўзим ҳам йўлимдан қайтмайман! Гап шу!..

Тоштемир этак силкиб, уридан турди.

Уйдан чиқиб кетаётиб,

эшик олдида тўхтади. Қаради:

қўшни хона деразасидан бир жуфт кўз —

уни нафрат билан таъқиб этмоқда

эди.

Уста Маҳмудга сўзи ўтмаганидан ҳам кўпроқ

бу —

униг жонига нашгардек

санчилди!

Аввалига

кўзлар эгасини танимагандек бўлди.

Кейин, бирдан...

ахир, Нигор-ку! —
Устанинг қизини эслади.
Болаликда бирга усишган эди!

Икки оиланинг қисмати ухшаш эди:
Уста Маҳмуд ҳам уч фарзанд кўрган
(фарқи, ўғли йўқ, уч қиз),
хотини сўнгги йилларда вафот этган эди!
(Уста Маҳмуд ўғли бўлмагани-ю,
Тоштемирга меҳр қўйганидан, вақтида, —
қизларидан бирини —
балки, шу Нигорнидир?! —
унга никоҳлаб бериш нияти ҳам бордек эди!)
Нигор шўх, шаддод қиз эди...
улгайиб, ўт булибди-ку!

Деразадаги бир жуфт кўз
Тоштемирнинг юрагига чўкди-қолди!
Негадир энди муттасил, бир гап —
хаёлида айлангани-айланган эди:

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

* * *

У паришонланиб, анча кун, Устани йўқотиш, қизини ўз қасри-саройига чўри қилиб олиб келишни уйлаб юрди.

(Қиморбозлик, наша, ҳар хил хонимларни кечалари сандиқда қасри-саройга келтириш —

Тоштемир учун одатдаги ҳол эди!)

Бунга унинг қурби етар,
узича шунга тайёр ҳам эди.

Бироқ кўрқди:

одамлар ичида баттар норозилик уйғониши мумкин! Бу — улган илоннинг бошини қўзғатиш билан тенг эди!

Шу кунлар, —

Уста Маҳмуд воқеаси сабаб бўлдими, бошқа ваданми, —

Тоштемирни Мамлакат шоҳи
чинакам қасри-саройга чақиртирди.

Тоштемир қирқта йигити билан пойтахтга борди.
Йигитларни Дарвозахонада қолдириб,

узи Саломхонага — шоҳнинг хузурига кирди.

Шоҳ уни — кутганига зид ҳолда, — илжайиб қаршилади. Ота-уғилдек ачомлашиб қуришиб, кифтига қокди. Ёнидан жой курсатди.

Ниҳоят, сўради:

— Одамингиз шуларми?! Қирқтами?!

— Йўқ, куп. Балки, турт юзтадир? Балки, турт мингта?! Узим ҳам билмайман, — деди Тоштемир.

— Аскар саногига етмаган саркарда булар эканми?!

— Бизнинг аскаримиз одамлар орасида қуринмай ётади. Қимлардир мени танийди, қолгани чувалчангга ухшаб бир-бирига боғланган, ернинг остида; мен танитайман ҳам... Масалан, узим юрган вилоятдан тайқарида одамим борми, қанча?! — сизга шуни ҳам айтолмайман. Балки, вазир-визароларингиздан уч-туртгаси меникидир! Булар ўз вазифасида тураверади, лекин керак пайтда мени қўллайди, пинжимга киради. Худди суварак, кундан-кун, ўз-ўзидан урчиган нарсанинг ҳисоби бўлмайди...

— Мен биламан, ота-боболарим қаттиққўл кишилар эди. Қимир этган одамни босишарди. Бошини кесишарди. Қулоғи, бурнини. Тилини! — деди шоҳ уйчан. — Мен халққа эрк бердим. Шафқат қилдим! Асал ҳам меъдани бузар экан. Одамлар меъёрни тушунмади... Бу неча минг йиллик тарих. Ёғочнинг бушини қурт ейди. Вақти-вақти билан шундай воқеа руй беради. Одамлар қўзғолон кутаради. Бош буради. Кескин тўқнашувга бормаганда ҳам, сиздек биров чиқади. Мамлакат ичида мамлакат, салтанат ичида салтанат юзага келади... Мен чумчуқ пир этса, юраги шир этадиган кишиларни ёқтирмайман. Довюрак-дадил йигитларни ҳурмат қиламан. Қолаверса, дунёда ақлсиз ҳеч иш битмайди. Туртта одамни бошлаш учун ҳам ақл керак! Ақлни куч ишлатиб, енголмайсан! Шу боисдан, сиз билан яхши сузлашиб утирибман... Эскидан ҳикмат бор. Бир қозонда иккита қучқорнинг боши қайнамайди!

Тоштемир бу гаплардан сергак тортмади. Аксинча, кулди.

— Қозонга боғлиқ, шоҳим. Қозон катта! — Кейин, қўшиб қўйди: — Одамлар бекорга сайрайди. Форда йиққан аскарим узим учун! Мол-мулким ҳам эл қатори. Мендан бойроқ кишилар топилади! Мен сизга душман эмасман. Биров тожу тахтни қўлимга тутқаз-

са ҳам, олмайман. Бошимга ураманми?! Кўнглим ис-
тагандек юрганимга нима етсин! Эркарок, эркинроқ-
миз... Мендан ҳаёлингиз қочмасин! Қурқманг!

Тоштемирнинг кулгани ёки
узини тенг-тўшдек тутаётганига —
шоҳ ҳам, аҳамият бермагандек бўлди.
У уз тахтида ҳамон илжайиб утирарди.

— Қурқиб, улибманми! Лекин ҳаёлим қочади. Бу-
ниси туғри! — деди салмоқлаб. — Кечалари ухлолмай
чиқаман. Халқни уйлайман... Сизнинг қўлингиз қон
эканидан хабарим бор. Ҳаммаёқ угрини қароқчи
урибди! — бўлиб ётганини ҳам кўриб турибман. Иш-
лар пачава! Иккимиз одамларни ҳалокатга бошляп-
миз. Сиз бир ёндан. Мен бир ёндан! Мен сизни
чайнаганим билан, ҳозир ютолмайдиганга ухшайман.
Лекин эсингизда бўлсин, сиз дор остидасиз; фақат
арқонни тортиш қолган...

Шоҳ тахтидан қўзғолди.
Кейин, негадир Тоштемирни яна бағрига босиб,
кифтига қоқди.

Тоштемир шоҳнинг гап-сўзларига ҳам,
муносабатига ҳам тушунолмади.

У, мулоқатдан кўнгли тўлмай, —
паришонланган эди.

Қасри-саройдан чиқиб кетаётганида ҳам,
олис йўлда дала-дашт, қишлоқларни йигитлари би-
лан оралаб бораётганида ҳам —

Тоштемир —
усти юпун, парча нонга зор
минг-минглаб одамларни кўрди.

Булардан ҳеч бири — унинг; афтидан, шоҳнинг
ҳам —

«одам»и эмасди!
Аслида, халқ... шу эди!
Тоштемир беихтиёр
Даразадаги бир жуфт куз —
Нигорни эслади:

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

* * *

Тоштемирнинг кўнгли
Уста Маҳмуддан ҳам,

Мамлакат шоҳидан ҳам
нотинч эди!

Буларни у эслашни истамас, аммо
бундан сунг ҳаёти қандай кечишини билмагани-
дан,

унутолмас эди!

Ана шу боисдан, баъзан
тиғ дамида юргандек ҳолатни
ҳис этар эди...

Булар — хўп, гурга; булар — бегона, узоқда;
унутиш ҳам мумкин!

Тоштемирга; —

у юрган йулдан юрмаган,
пинжида туриб, пинжига кирмаган —
бошқа биров, айниқса,
осойишталик бермаётган эди.

Бу — (узингиз англаб турибсиз!)

унинг отаси

Мулла Тошпулат эди!

Тоштемир, олдинлар — ҳам ота, ҳам она булиб,
унга жони-жаҳонини тиккан бу одам, нега кундан-кун
ёввойилашиб, бегоналашиб бораётир?! Нима учун бо-
ласи қувончи, дардини баҳам кўрмаётир?! —

шу тўғрида маҳал-бемаҳал
бош қотириб, асабийлашар эди.

Дунёда агар узи истамаса,
инсон эмас, ҳайвонни ҳам
бир ишга мажбур қилиб булмайди!

Мулла Тошпулат аввалдан Тоштемир тиклаган қас-
ри-саройга қафасга тушган қушдек, истар-истамас ки-
риб, етти қават кўрпача устига омонат кўнган эди.
Орадан кўп утмай, аста-секин қайтиб урнидан сирғала
бошлади.

Бора-бора уз ташвиши билан банд уғил отани кам
кўриши, аксар беҳосдан «йўқотиб» қўйиши одат туси-
га кирди.

Тоштемирнинг йигитлари Мулла Тошпулатни баъ-
зан эски ҳовлидан, баъзан қизлари уйидан, баъзан
эса куча-қуйдан «топиб» келишар эди.

Ота-болани, бир пайтлар жони-дилдан суҳбат қу-
риб, баҳра олишарди, дейиш қийин. Лекин энди вақ-
тида бўлган севинч, самимият ҳам кетган, юз-кўзлар-
даги илиқлик сунган эди. Мулла Тошпулат уғли би-
лан ғудраниб, узуқ-юлуқ гаплашарди. Тоштемир аса-

бийлашгани учунми, отаси олдида ҳар гапга «Ффу!» деяверар, купинча ўз-ўзидан шундай бўлиб чиқар эди.

Улар орасида гоҳ-гоҳ бундай суҳбат кечар эди:

— Машқингиз паст, дада?!

— Юрибман... Тушимга Зулфизар киради! Мен қиёматда онангга нима дейман?!

— Қиёматга бало борми?! Ффу! Онамга нима дейишингиз керак?!

— Онанг сени шу ҳолда курса...

— Менинг ҳолим шунчалик хароб эканми?!

— Хароб... Иморат ҳам одамнинг ҳусни. Кийим! Сен не-не обидаларни буздириб, ҳаммани каталакка тикдинг! Ҳунар деган нарса қолмади! Ҳунарманд деган одамни кундузи чироқ ёқиб, тополмайсан!

— Ффу! Сиз ҳам Уста Маҳмуднинг гапини қиялп-сиз! Киндикларинг бирми, дейман?!

— Киндик бир! Мени ҳам калтаклашинг мумкин...

— Гапингизни қаранг-у! Ффу! Уста Маҳмудни менга эслатманг! У душман! Шоҳ ҳам душман! Мени куришолмайди... Мен куп ишларни сизни деб қилдим, дада! Сиз учун! Сизнинг дунёда қашшоқ утишингизни истамадим! Топталган, бахтсиз яшаганингизга тоқат қилолмадим!

— Мени ўз гуноҳингга қўшма... Балки, бу менинг гуноҳимдир?! Менга ёзган қисматинг шумиди, Худо-жон?! Боласидан курсин, деганмидинг?! Нега мени Уста Маҳмуд қилиб яратмадинг?! Ушандай журъат, ирода бермадинг?!

— Ффу! Яна, Уста Маҳмуд, дейсиз! Бошқа ном куриб қолганми?! Уста Маҳмуд йуқ. Улган! Йулини излаяпман, холос! Қизини уйга чури қилиб олиб келаман.

— Ундай дема, болам. Бўзингача гуноҳ. Баттар гуноҳга ботасан!

— Хуп, сизга нима етишмаяпти?! Савдойига ўхшайсиз... Хотин олиб берайми?! Ёки уч-тўртта чури ажратиб... маза қилмайсизми?!

— Уялмайсанми, болам?! Онанг олдида...

— Уладиган дунё! Онам тушунар... Мен сизга онамдан яхшисини топиб бераман!

* * *

Бундай суҳбатдан кейин
Мулла Тошпулат қандай ҳолатда юради?! —

Тоштемир билмас;
унинг узи
ҳафта — ун кун
юраги гаш тортиб,
эзилар эди!

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?!
Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир на-
сибамми?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек
тентираб, бораётган манзилим қайси?!» —
Тоштемир шуларни уйлар эди.

*Мақсад на эди — жаҳона келдинг?! —
кайфиятини баён этиб кет...*

Мақсадни аниқлаб,
кайфиятини баён этиш —
осон булса экан!

Умуман:

Тоштемир ҳаётида
буларнинг бари уткинчи ҳол —
эпкин эди!

Хунармандлар орасида айланиб юришдан ташқа-
ри,

асосан, Тоштемирнинг иши
айш-ишратдан иборат эди.

Кун ора базм. Жинлар базми.

Қозондаги таомни ариққа ағдариб, янги қозон
осиш.

Буза. Бода.

Қуллар чилдирма чалган, чурилар рақсга тушган;
Тоштемир эса:

— Қумри! Манави тиззамга... Қундуз! Сен манави...

Йигитлар навбат билан хониш қилишади:

*Чаманда гул очилди-ё,
чакканга тақ, чакканга...*

Ашулачи хонимлар ҳам йуқ эмас. Овозлари етти
иқлимга таралади:

*Буса агар —
булса шакар...
Булса шакар,
ёр, ёр-ай...*

Тоштемир мастлик ва хушёрлик орасидаги бир ҳолатда юради.

Қасри-сарой ҳовлисида чайқалиб туриб,
энди фақат аҳён-аҳён
тушдек эслайди:

Нигор! —

Деразадаги бир жуфт кўз!

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

3

ТОШДАН БОШ...

Тоштемир — нима қилганда ҳам, —
дунёнинг гаштини сурмоқда эди.

Кимга оғир?! —

Мулла Тошпулатга!

«*Не тирикмен, не улик, не соғ, не бемормен!*» —
унинг аҳволи шундай эди.

У уз умрида минг хил дарди-балони кўриб, ҳеч қачон: «Тошдан экан бошим менинг!» — деб уйламаган; ҳеч қачон жонидан бунчалар безор ҳам булмаган эди.

Мулла Тошпулат қаёққа бориши, узини қаерга қуйишини билмас эди!

Учраган одамнинг олдида кузлари жовдирарди.
Оғиз очиб, сузлашга қўрқар эди!

Назарида, ҳамма унга таъна қилаётгандек эди:

— Уғлинг ёвуз! Қонхур!

— Уғлинг нонимизни туя қилиб юрибди! Мутга-ҳам!

— Уғлинг халқни бузаяпти! Иймонсиз! Иблис!

Одамлардан қочгани билан, бу сузларни у баъзан орқадан, баъзан очиқ эшитар ҳам эди!

Даҳшатли жойи: Мулла Тошпулатнинг узи бошқалардан олдинроқ уғлим одам эмас, деган фикрга келган эди! Бир томондан, албатта, Тоштемир ҳозир ҳам унинг жон-жигари, икки кузи эди! Аммо иккинчи томондан, у энди купдан буён кунглида уғлига нисбатан нафрат туяр, уз қўллари билан уғлини бугиб ташлагиси келар эди.

Бунинг бари Худодан, деб уйларди Мулла Тошпу-

лат. Шу билан бирга, бот-бот Ҳайдар Махсумни эслар, «еймачи» — афсунгар экан, фусун орқали уғлимни эгри йулга солди, деган хабрга борар эди!

Ойлар, йиллар шундай утиб...

шоир айтмоқчи:

«Ҳар нарсанинг боши ва охири бор!» —

У Ҳайдар Махсумни топиб,
яна бир гаплашишга қарор қилди.

Бозорга қатнайдиган бўлди.

Душанба куни борди.

Кейин, чоршанба,

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Бозорда, дарвоза пинжида тизилган еймачилар қаторида —

унинг эски пустақ устида утирадиган «ошна»си йуқ эди.

Унга таниш — Эзма ҳам кўринмас эди.

Қатор анча янгиланган, кексалар урнини ёшлар олган эди.

Мулла Тошпўлат қайта-қайта Ҳайдар Махсумни сураб-суриштирди. Бироқ ҳеч кимдан маънили гап чиқмади.

— Унақа одамни билмаймиз!

— Эшитмаган эканмиз!

— У киши ўлган бўлса керак!

Мулла Тошпўлатнинг «ошна»си уйига боришдан булак иложи қолмаган эди!

Бир кунлар Эзма еймачи берган «ахборот»ни эслаб, Мағриб томонга, шаҳар этагига қараб кетди.

Бораётган жойини дуч келган кишидан аниқлашга уриниб, кетаверди. Узоқ юрди.

Ҳайдар Махсум чиндан ўлган бўлса-чи, деб ичида кўрқаётган, илоҳим, ўлмаган бўлсин, деб Худога ёлбораётган эди. Унинг ҳозир илинжи шу эди!

Одамлар суриштириб, Маккани топган экан!

Ахийри, Мулла Тошпўлат тубида шағиллаб сув оқаётган жар буйидаги қандайдир пачоқ ҳовлига рўпара келди.

Дарвозани секин тақиллатди.

— Очик. Кираверинг! — деди кимдир.

У дарвозани очиб, қаршисида —

Ҳайдар Махсумни кўрди.

Ҳайдар Махсум Мулла Тошпулат билан нохушмилоқайдроқ кўришди. Аммо:

— Қани, ичкарига. Торгинг! — деди.

Мулла Тошпулат «ошна»сининг тирик эканини кўриб, суюнган; шу аснода бу одам ўглини «эгри йулга солгани», бундан норозиланиб юрганини ҳам унутган эди! Ортиқча мулозимат кутмади.

Улар биргина деразасига бўйра парда осилган нимқоронги даҳлизга, бу ердан хонага кирдилар. Туртга пўстак, уртада яланг хонтахтадан булак хонада ҳеч вақо кўзга ташланмас эди.

Пўстак устига кўниб, қўл очиб-очмай, —

Ҳайдар Махсумнинг невараси булса керак, — кўзлари ўйнаб турган жонсарак болакай дастурхон ёзиб, икки коса сув, битта қотган нон келтириб қўйди.

— Дастурхонга қаранг. Уйда бори! Худонинг бергани! — деди Ҳайдар Махсум.

— Эй биродар, гап нарсалари?! Одам овқат ейиш учун келмайди, — деди Мулла Тошпулат. У йул юрса ҳам мул юриб, очикқан эди, бир булак нонни ивитиб, сув билан паққос туширди. — Купдан буен бундай мазза қилмаган эдим! Раҳмат сизга! — деди Ҳайдар Махсумга.

Мана, энди улар қизгин суҳбатга чоғланишди.

— Тинчмисиз, биродар?! — деди Мулла Тошпулат. — Ўйнаб-кулиб юрибсизми?! — деди. — Бола-чақадан қисинмаяпсизми?

— Руҳ йук, ҳол йук, — деди Ҳайдар Махсум. — Чарчадим! Дунёнинг қизиқлигини курмайсизми! Бир ташвишдан қутулсанг, янгиси чиқади!

— Мен сизни куп изладим. Бозорга бормаяпсизми?!

— Инсон зарурат учун бозорга боради. Менинг сотадиган ҳеч нарсам қолмади! Ҳаммасини сотиб, со-вуриб бўлдим!

— Ана, сизга яна бир ярим минг! Олинг! — деди Мулла Тошпулат танга санаб. — Лекин менга сотган матоингиз ҳам узингизники! Ўғлимни бушатинг! Олдинги ҳолига қайтсин. Мен рози...

— Биз, сотган матони қайтиб олмаймиз. Қоида шу! — деди Ҳайдар Махсум ғамгинроқ кўйда. У Мулла Тошпулатга паришон қаради. — Нима, ў-

лингизга эс кирмадими?! Уғлингиз ақлли, булмади-ми?!

— Уғлимга эс кирган. Ақлли! — деди Мулла Тошпулат. — Керагидан зиёд ақлли! Бир кунлар мени хонавайрон қиларди. Энди халқни хонавайрон қиляпти! Дунёда нимаики яхши нарса булса, «Ффу!» дейди...

— Уғлингиз Оқсоқол, Хужайин экан! Шоҳ экан! Одамлардан эшитаман... Суюнмайсизми?! Матони қайтиб олсам, ким билади...

— Ота-бола ҳозир, иккимиз ҳам бахтсиз! Ишонинг! Мен уқимаганман; сиз олим. Бирон йули... — Мулла Тошпулат шошиб қўйнидан беш юз танга чиқариб, қушди. — Урнига бошқа, қолган ярим ақлингизни берсангиз ҳам, майли... Сиз ҳам энди инсоф қилинг, биродар. Вақтида, кераксиз, ёмонроқ ярмини сотган бўлишингиз ҳам мумкин! Мени содда экан, деб алдаб... Бу гапни кавлаштириб утирмаймиз!

— Пулига яраша дуоси! Узимдаги ярми учун қимматроқ сўрайман...

Мулла Тошпулат яна беш юз тангани қўртдек санади. Ҳайдар Махсумни, ниҳоят, кўндирди.

Ҳайдар Махсум алланималарни пичирлаб, юзига фотиҳа тортди.

Мулла Тошпулат кўнгли сал ёришиб, уйига қайтди.

4

ЯНА МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

У энди Ҳайдар Махсум туғрисида «телбами-девонами!» — деб уйламас эди.

Афсунгар! Вассалом!

Жинлар-ажиналарга боғлиқ дуохонлик, ҳар хил (жинларни кишанлаб, ишга солиш сингари) тадбирлар бидъат, бу ҳаттоки гуноҳ, деб эшитган эди.

Аммо Худо урган жинлардан ташқари, яхши, савобгалаб жинлар кўп, деб ҳам эшитган; Ҳайдар Махсум — олим одам, ажратса керак, ихлосу халос-да, Худонинг узи кечирсин! — деб уйлаб,

шу йўлдан борган эди.

Мулла Тошпулат ақлли одам эди!

Фалон танга бекорга кетган, муллажирингдан менга жиринги қолган бўлса-чи! — масалан, шу йусин хаёлларга бориб, эзилишга одатланмаган эди. Садақадир, эҳсондир, закотдир?! — одам харж қилсан-да! Айниқса, Мулла Тошпулат углининг пулини олиб-совураётгани йўқ. Бу пул узиники; бир қора кунимга яраб, деб йиллар буйи йиққан эди. Ҳозир шуни шошмасдан кеткизмोकда эди!

У энди ўз-узини алдагандек, бунинг устига, алдангандек ҳолатни ҳам ҳис этмас эди!

Маълум бир натижа чиқишига шубҳа-гумон қилмас эди!

Фақат, Ҳайдар Махсум бу гал сотган мато нимадан иборат?! —

аниқ сузлаша олмагани, билмаганидан, юраги така-пука, ҳаяжонланмокда эди.

Уйда эса...

уни...

хаёлига ҳам келтирмаган

воқеалар

кутмокда эди.

Мулла Тошпулат эрталаб уйдан чиқиб кетган,

Машиқдан Мағриб томонга бориб қайтгунича — кун қариб, вақт намозгарга яқинлашган эди.

Гузардан утиб, углимнинг олдига кирсаммикин ёки эски ҳовлида ўзи мени йўқлашини кутсаммикин?! — деб иккиланиб турган эди;

бошини кутариб,

анграйганича, қотиб қолди.

Аввалига Мулла Тошпулат, кексалик курсин, бошқа кучага кирдим шекилли, деб уйлади. Кейин, диққат қилгач, баттар

узини йўқотиб қўйди...

Эски ҳовли жойида эди. Аммо

унинг ёнида — олдинги, бум-буш майдонча!

Қасри-сарой қани?! Тоштемир қани?!

Чаққон йигитлар-у,

қуллар, чурилар қани?! —

ном-нишон кўринмас эди!

Кимдир Тоштемир тиклаган қасри-саройни

тапир-тупир ер билан яксон қилиб,

ғишгини ҳам қолдирмай, супуриб ташлаган эди!

«Булиши мумкин эмас!» Лекин:

...мумкин экан!

*(Тилла балиқ ҳақидаги
эртакка ухшайди...
Тоғора олдида утирган кампир
қасри-саройга эгалик даражасига етиб,
кейин яна —
тешик тоғора билан қолгани!)*

Майдончада биргина тути хиромон айланмоқда
эди.

Мулла Тошпулат узича, Тоштемир асраган тути-
лардан бўлса керак, қафасдан чиқиб, ўрганган жойда
қолиб кетган, деб уйлади. Аммо эътибор бериб,
пайқади:

Бошқа! Олдин бир пайт қургани! —
Ганг буйидан келганми, Нил буйиданми?! —
патлари камалакдек рангин;
ниҳоятда
чиройли...

Мулла Тошпулатни ғам босган эди.

У қушниларга учраб, руй берган воқеа туғрисида
эшитган-қурганларини сўрашга ошиқди.

Азалдан дунё шу...

қушнига сенинг осойишталигинг ёқади;
кулфатни бўлишадиган киши —
кам топилади!

Биринчи қушни

қўзларини бақрайтирди:

— Сиз меникига кириб, нега валдираяпсиз узи?!

Мен ҳеч нарсани қурганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ!

Иккинчи қушни, аксинча, уни мулойим қаршила-
ди:

— Мен агар хабарим бўлсайди! Одамлар нима
деяпти?! Номардлар индамаяптими?!

Учинчи, туртинчи қушни

(энди қоронғи тўша бошлаган эди!)

чироқни учириб қўйиб,

эшикни очмай утираверишди.

Инсон — бошингга тушгач! — биқининг оғриси
хамки,

дуч келган тепкига чидайсан!

Мулла Тошпулат етти эшикка борди.

Ахийри, еттинчи қушни, хайрият, —

олазарак атрофга қўз ташлаб бўлса-да,

Мулла Тошпулатга бор гапни етказди.

Боягина — ҳали икки соат ҳам утгани йуқ! —
Тоштемир йигитлари билан бозорда юрган экан;
теграсида тупланиб, уни саволга тутган
одамларга шикоят қилибди.

У шундай дебди:

— Балки, менинг гуноҳим кундир! Лекин мен ни-
манг истадим?! Халқ бир ёқадан бош чиқарсин! Ҳам-
ма кун курсин, яхшими-ёмонми, бошпанаси булсин!
Ҳунар эгаллаган киши қадрини топсин!.. Уйлаганла-
рим амалга ошмаяпти... Сабаб?! Балиқ бошидан са-
сийди. Бутун ишлар юринг-кетайлик! Курмайсизлар-
ми?! Тартиб йуқ...

Уни —

гапи тугаб-тугамай, —
қандайдир номаълум кишилар
қуршаб олишибди.

Бошига қоп кийдириб,
арқон билан ураб-чирмашибди.

Шу заҳотиёқ ёнидаги йигитлари
тумтарақай булишибди.

Тоштемирни эса аллақасёққа судраб кетишибди.

Уша номаълум кишиларми, бошқа бир номаълум
кишиларми гузарга келиб, бойваччанинг мол-мулкани
мусодара қилиш буюрилган, дейишибди; қасри-са-
ройни бузиб,

тупланган нарсани ташиб-йуқ қилишибди...

Мулла Тошпулат руй берган воқеани эшитиб,
аввалгидан купроқ — чуқур қайгуга ботди.

У Тоштемир уз қилмишлари учун бир кун жавоб
бериши кераклигини ҳис этарди. (Шаҳар бедарво-
за эмас!) Аммо бу кун барибир гафлатда қолган
эди!

Энди олам зулмат-зимистон эди.

Гуристондек хувиллаб ётган ҳовлида
қуним топа олмай, узини ҳар ёнга отган —
Мулла Тошпулатнинг

дам сайин

юраги зардобга тулмоқда,
қон булмоқда эди.

Ҳозир Мулла Тошпулат гуёки

бир девордаги туйнукдан утиб, бошқа, қалинроқ
деворга юзлашган кишидек ҳолатда эди...

Угли бозорда нима қилиб юрган экан?! Уни ким,
нега тутиб, олиб кетибди?! У қайси аҳволда?! Қаерда?!

Унга қандай учраб, шу оғир пайтда ёрдам юрсатиш мумкин?! —

шуларни уйлаб,

бирон чора топгиси келмоқда эди.

Қоронғида тентираб истаган ёққа боришга ҳам тайёр эди. Бундан қайтмасди! Лекин қаёққа?! Углининг дустри борми?! — билмасди. Узининг дустлари — ундан юз утиришган эди!

Ҳовлидаги қуриган оғочларга дардини суйлаб,
соат санаб,

Мулла Тошпулат тонг оттирди.

Ювиниб, тоза кийиниб, арз қилгани тўғри — вилоят ҳокими ёнига борди. (Бундан булак чора кўринмаётган эди!)

Ҳокимни учратиш осон кўчмади! Ҳоким у билан сўзлашишни ҳам истамас эди... Йўқ, кейин:

— Энди мен эсларингга тушдимми?! Керак бўлиб қолдимми?! Тоштемир мен юрган кўчага тупуриб ўтар эди! — бир соат ваъз ўқиди. Ниҳоят, тушунтирди: — Бу ҳаммаси Мамлакат шоҳи иродаси билан... Тоштемирни пойтахтга олиб кетишган! Дорга осмай қўйишмайди! Менинг қўлим қисқа. Аралашолмайман...

Мулла Тошпулатнинг шу сониядаги ҳолатини сўз билан ифодалаш қийин!

Мулла Тошпулат ақлли одам эди.

У Тоштемир тиклаган қасри-сарой туйқусдан ерга

«кириб» кетганини кўриб,

қўшнилари эшигига боргандаёқ —

бу ишдан шоҳнинг «ҳиди» келаётганини

кўнглида ҳис этган эди.

Туни бўйи ҳам бу ҳақда уйлаган эди.

(Уста Маҳмуд Тоштемирга ашаддий душман бўлсада, икки дунёда бу ишга бормайди. Бир ҳовуч йигити билан кекса, мажрўх киши буни бажаролмасди ҳам!)

Шу боис, Мулла Тошпулат бугун

тўғри ҳокимга учраган эди.

Ҳоким нималар дейиши мумкинлигини ҳам — у билиб турган эди.

Лекин

Мулла Тошпулат узини-узи алдаган эди.

Тоштемирни «қўлга туширган»лар унинг узига ўхшаш «бойвачча»лардир, бирон гуруҳми-тудадир, шунчаки уйин қилишган, деб умидланган эди!

Тоштемирнинг йигитлари қўл қовуштириб ту-

ришмайди; ана-мана уни кутқаришади, деб ишонган эди!

Яна шундай бир ҳолат...

ким-ким-у, Мулла Тошпулат

угли қанчалар осий банда (одам эмас!) эканлигини яхши билар эди.

Тоштемир бор ақли, кучини ўз роҳати-ю, бошқаларнинг азоби йулида сарфлаб юрган эди.

Бироқ Мулла Тошпулат

минг бора кунглида Тоштемирга нисбатан нафрат туйиб, ўз қўллари билан бўғиб ташлагиси келганда ҳам,

Тоштемир — унинг боласи эди.

Этни тирноқдан ажратиб бўлмайди.

Мулла Тошпулат нимаики иш қилиб, қандай муносабат тутмасин, болам одам бўлсин, бахтли бўлсин, деб қайгурган, Тоштемирга ёрдам кўрсатишни истаган эди.

Тоштемирнинг бошидан бир тола соч узилишига Мулла Тошпулат, албатта, лоқайд қараёлмас эди!

Маҳкамада, ҳоким ҳузурида ўтириб,

«дор» деган сўздан —

унинг жони ҳалқумига келиб тиқилди.

У бир томондан, ўглига қанча жазо берилса, кам эканлигига ақли етиб турарди.

Иккинчи томондан, ҳамон

боласига ёрдам кўрсатишни истаб,

чора изламоқда эди.

Шу куниек Мулла Тошпулат

пойтахтга жўнади.

Мамлакат шоҳининг оёғига йиқилиб, Тоштемирнинг бир қошиқ қонини тилаб олишга

қарор қилган эди.

Пойтахтда унинг иши юришмади.

Уртаниб-қайсарланиб, —

шоҳнинг ўзи эмас,

қасри-саройига ҳам ў яқин

йўлаёлмади.

Умуман,

Мулла Тошпулат бу ерда шуни пайқадикки,

шоҳнинг қасри-саройи-ю, ҳашами қаршисида —

Тоштемирнинг туриш-турмуши —

ҳаммом олдида болалар «ҳаммомпиш» уйнагандек гап экан!

*(Буни бошқача қилиб ҳам
айтиш мумкин:*

*«Жаҳон ганжиги шаҳ эрур аждаҳ,
Ки утлар сочур қаҳр хангомида...»)*

Пойтахтни айланиб, Мулла Тошпулатнинг эришгани:

Тоштемир зиндонда ётганлигини аниқлади.

Турт зиндонбоннинг кўнглини топиб, улардан бири (яхши одам экан!) Мулла Тошпулатга Тоштемирни узокдан кўрсатишга рози бўлди.

Маҳбуслар ётган хоналар ертўладек чуқурликда жойлашган, қоронғу эди. Мулла Тошпулат тепадан туриб, шу хоналардан бирида, тўшалган сомон устида ўтирган уч-турт кишини кўрди. Тоштемирни, зиндонбон қули билан кўрсатганидан кейин, таниди. Тоштемир ёқасиз, катта бир сурп куйлақда, оёқ-қулида кишан, бўйнида занжир, бошини кўксига солинтириб ўтирар эди... Мулла Тошпулатнинг кўнгли бузилиб, кўзларига ёш тўлди. Зиндонбон унга, ўглингизни осадиган кўни ўғилчам орқали хабар қиламан, келиб кетасиз! — деб куюниб (яхши одам!) ваъда берди...

Мулла Тошпулат пойтахтдан йиғлаб-йиғлаб уйига қайтиб келди.

Шу кўнлар — ўзи билан ўзи оворайи-саргардон эди;

аммо у, масалан, бир қўр ҳам

Ҳайдар Маҳсумни эсламадимми?!

Ахир, «ошна»сини излаб топган кўндан —

хонадон кутилмаган, янги савдоларга

йўлиқмадимми?!

Наҳотки, Мулла Тошпулат бунга

бепарво қараса?!

Йўқ, Мулла Тошпулатнинг хаёлидан — Ҳайдар Маҳсум кетмаган эди! Мулла Тошпулат афсунгарни унутмаган эди!

«Ошна»сига учраб: «Матонинг бошингда қолсин! Буниси олдингидан ҳам баттар экан-ку! Одам бировга шунақа дардисарни сотадимми?! Менга боламнинг боши азиз! Болам бечорани сен саргардон қилдинг!» — дейишга

у неча бор чоқланган эди!

Назарида, ҳозир айниқса шундай қилиши шарт эди! Тоштемирнинг тақдири ҳал бўлмоқда эди!

Бироқ

Мулла Тошпулат ҳеч қачон Ҳайдар Махсумнинг гирибонига қўл чўзмаган; ҳамон бундай хатти-ҳаракатга ботинмас эди. Гап шундаки, аввалдан-охир Ҳайдар Махсум эмас, унинг ўзи Ҳайдар Махсумга «спишиб» олган, нажот тилаган эди! «Ёймачи» (афсунгар) эса, аксинча узини доим осойишта тутган; Мулла Тошпулатни ҳатто бу йўлдан қайтаришга уриниб, огоҳлантирган эди!

Бунинг устига,

Мулла Тошпулат тушунмаётган — билмаётган эди:

Ҳайдар Махсумнинг «дуо»си билан —

уша палладан рўй бера бошлаган воқеалар

бир-бирига боғлиқми?!

Нега бундай бўлди?!

Тоштемир — кечаги, кўриб юрган Тоштемирми
ёки

қандайдир

ўзгариб қолдимми?!

ТОШТЕМИР — ИККИ...

Энди яна гапни Тоштемирдан эшитинг.

У осойишта кун кечирмоқда эди.

Йигитлари билан шаҳар айланаётиб,

бозор қаршисидан чиқишди.

Йигитлардан бири, бозорга кириб қовунхўрлик қилсак-чи, деган таклифни уртага ташлади.

Кўпчиликка бу фикр маъқул кўринди.

Улар бозор томон юришди.

Тепалиқдан пастга энаётиб,

Тоштемирнинг кифтига нимадир тап этиб тушди.

Тоштемир, осмондан чалпак ёғибди, деб —

ғалати шу гапни кулиб эслаганича, бошини буриб қаради.

Унинг кифтига патлари камалакдек рангин, —

чиройли тути келиб қўнган эди!

Тоштемир бу қўшни қачон, қасрда курганини уйлаб,

хотирасида тиклаёлмади.

Эскидан одати бўйича «Ффу!» деб қўйди.

Тути хўркидимми, ҳар қалай, учиб,

Тоштемирнинг боши устида чарх урганича, бадар кетди.

Тоштемир хаёлга ботди.

Унинг (бир пайтлардагидек) бошида санчиқ турган, миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.

Негадир болалик кунлари, меҳрибон онажони ёдига тушди.

«Исми Зулфизар биби булганию, менга шоҳлар қасри-саройи, тутилар ҳақида эртақлар суйлаганига қарамай, онам хонлар зурриёти эканлиги ёлгон, албатта! Безакли исмлар қуйиб, бир нарсаларни туқиб — бечора халқ узини-узи овутган-да! Бусиз яшаш оғир!» —

у беихтиёр шундай хаёлга борди.

Бундан сўнг:

«Демак, менинг бойваччалигим, шоҳлигим ҳам ёлгон! Бу — бир уйин, нари борганда, исён, холос! Мен уз волидаси қадрига етмаган нодон! Бошида посбон биргина отасини қийнаб юрган калтабин! — шундан бошқа менинг хислатим, фазилатим қани?» —

деб уйлади.

Эҳтимол, бу гаплар кўпдан буён унинг шуури қаърида чуқиб ётгандир?! — лекин ҳеч қачон буларни уйламаган эди; ҳозир юзага қалқди. Тоштемир — гуёки беҳосдан ақли ишлаб, кўзлари мошдек очилган эди!

Бундан сўнг эса,

ҳаётида баъзан булганидек, яна шуларни хаёлидан кечирди:

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?! Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир насибами?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!»

Шу дамда

онажонига тегишли уйларми, уз ҳаёти борасидаги хаёллар сабабданми?! —

Тоштемирнинг кўзлари унгида шоҳ жонланган ва қотиб қолган эди.

Тоштемир шоҳга хаёлан мурожаат қилди:

— Ишлар пачава, дейсизми?! Одамлар айниганми?! Бор айбни менга тункамоқчисиз... Шошманг, тасаввур қилинг. Бир отнинг устида икки киши утирибмиз. Сиз олдинда, мен орқада. Хуш, жиловни сиз тортасизми ёки менми?! Балки, менинг гуноҳим кўпдир. Лекин...

Тоштемир теграсида халойиқ тупланаётганини пайқайди.

Унинг хаёлидаги гаплар тилига куча бошлади.
Ҳали гап тугамаган эди;
кимдир гаврон билан буйни, сунг бошига туши-
риб,

уни даврадан четга торта бошлади.

У кучли, чарс эди; у ҳам кимнидир уриб, кимни-
дир суриб ташлади. Аммо аёвсиз тўлқин бостириб
келиб, ер тишлатди; алақаёқларга силжитди-кетди.

Тоштемирнинг ҳамон боши оғримоқда эди.

Мадори қуриб, —

кўзлари олди қоронғилашди...

* * *

Кейин:

ҳамон зулмат ичида, қўл-оёқлари боғлиқ; — арава-
да гужанак булиб ётганини сизди.

Кейин:

(боши оғриғи босилган эди)

бир оз ўзини унглаб, йигитлар билан бозорга йу-
налган пайдан —

«ур-сур»да улар ҳар ёққа қочишганигача —
руй берган воқеани эшлашга уринди.

Кейин, пайқади:

кимлардир паст товушда ундан-бундан сўзлашиш-
моқда эди.

Тоштемир диққат қилди:

тўрт киши!

У ажабланди:

наҳотки, қирқта йигит тўрт кишининг қулига уни
топшириб, ташлаб кетишган бўлса?! Ишонган йигит-
лари шарпадан хуркийдиган «ойимқиз»лар экан-да!
Уларда юрак йуқ экан-да!

Тоштемир шу аснода ҳис этди:

парда орқасида — шоҳ турибди!

(Сен шоҳдан жиловни тортишини сўраётганми-
динг?! Ана, тортди! Уйин тугади. Тамом!)

Унга энди аён эди:

йигитлар олдиндан нима булишини билишган, ал-
батта. Ҳатто, уюштиришга ҳам ёрдам беришган! Улар
хиёнат қилишган!

Арава унқир-чунқир йулда, бир маромда чайқалиб
борарди;

қанча йул юришди?! — Тоштемир билмас эди.

У — суяклари пула ҳолда, баданига қуруқ тахта

ботиб, суйилишга олиб кетилаётган кўйдек, *нафаси бугзига тикилиб ётар эди... Улимга маҳкум эканлигини тушунганидан, тўғри дор остига элтишса керак, деб уйламоқда, буёғи фақат иш тезроқ ниҳоясига етишини кутмоқда эди.

Тун утдими, кун утдими?! — ахийри, арава тўхтади.

Тоштемирни аравадан тушириб, пойи-пиеда, судраб-ҳайдаганча,
қаёққадир бошлашди.

Тепаликка кутарилишди. Кейин, чуқурликка тушишди.

Уни арқондан бушатиб, юз-кузини очишди.

Иш бошқача кучган эди. У ҳали яна, суйиш учун боғлаб кўйилган кўйдек, улимни кутиши керак! Оёқ-қўлига кишан солиб, занжир билан боғлашди... Йўлдаги вақтинчалик азоб ўрнини муддати номаълум, кундалик машаққат эгаллаган эди.

Тоштемир ўзини қоронғи хонада, тўрт маҳбус орасида курди.

(Зиндон!

Совуқ, зах макон!

Бир куза сув, бир бурда нон!...)

* * *

Кунлар

бир-бирига уланмоқда эди.

Тун билан куннинг фарқи йўқ.

Энди сенга кийдирилган қоп — шу ғариб бино!

Ҳайбатли қалин эшик.

Тош деворлар.

Шифтга яқин ерда қорайган туйнук — олам.

Маҳзун ва мискин тириклик!

Узи дуч келган ҳолат, юз бераётган савдолар —

Тоштемирни

гангитиб қўйган эди.

Унга зиндонда, тор бу қафасда биқиниб ётиш улимдан оғир, улимни кутишдан — улим афзал ҳам булиб туюлар эди.

Айниқса, сўнги йиллар дунёнинг гаштини суриб, боши айш-ишратдан чиқмай юрган Тоштемирнинг энди ҳаёти, қисмати бировлар қўлида; тахтидан сар-

нигун қулагани устига, у энди кимларгадир қарам,
хору-зор куйга тушган эди.

Аччиқ-аччиқ бузлагинг келади!

*«Хукмдорлар, амалдорларнинг дабдабали ҳаётлари-
га қарама! Уларнинг қандай тезлик билан дунёдан
утиб бораётганларига ва ҳаётларининг хотимаси ёмон,
аянч эканлигига қара!»*

Тавба! Яна:

*«Иблис дейдики,
ҳавойи нафсга берилиб яшасалар —бутга топиниш
шарт эмас! Мен уларни уч йусинда йўлдан оздира-
ман:*

1. Ҳаром, ноҳақ фойда топишга ружу орқали.

*2. Йиққанларини нолайиқ ишларга сарфлаш орқа-
ли.*

*3. Лойиқ булган ишларга харж қилишдан қайта-
риш орқали...»*

Эски, минг йиллик тушунча; лекин

шахсан Тоштемирга тегишли...

унинг курган-кечиргани. Умри!

Буни у —

мана, энди тутқунлик-саргардонликда англай бош-
лаб, — ҳаммадан ҳам, паришонланган эди.

НИМА ҚИЛИШИНИ билмасди!

*«Кисининг юрагида дунё ҳаёли — охират ҳаёли
билан юзлашади...»*

Шундай! У энди бирон нарсани эслашни ҳам,
уйлашни ҳам истамас эди.

Уни зил мудроқ босгандек эди.

Туну кун бошини куксига солинтириб утирарди.

Биров билан сузлашмас, бировга бош кутариб қа-
рамас ҳам эди.

Дор остига олиб боришган кунга қадар шу тах-
лит...

Дарвоқе:

Фақат бир гал...

Хонага янги маҳбус келди.

Бу — қизиқ йигит экан. Тоштемирнинг нақ пин-
жига тикилиб, чуққалади. Унинг куйлаги этагини ўп-
ди. Кейин, беҳол қулини тутиб, юз-кузига суртди.

Тоштемир сергакланиб, сесканди.

— Сен кимсен?!

— Менми?! Илс... Этикдуз!

— Илѐс... Оѐқ кучиб, урганиб қолганмисан?! Нега суйканасан?!

— Мен суйканмайман, — деди Илѐс. — Сиз бизнинг Пиримизсиз! Сиз Оқсоқол, Хужайин! Сиз шоҳ... Буюк Инсон! Олам яратган Буюк Қурувчи!

— Сен адашдинг. Буюк Қурувчи Оллоҳ! Қурадиган ҳам, бузадиган ҳам... Мен ожиз бир банда! Мен англадим! — деди Тоштемир.

— Сиз барибир, Биринчи...

— Йуқ, Олам Биринчи, биз барчамиз Иккинчи эканмиз! Мен англадим...

— Сиз менинг сиғинган шоҳимсиз! Барибир... Гапирманг!

— Сен нима, девонамисан, Илѐс?!

— Менми?! Йуқ, мен девона эмас... Мен учун сиз барибир Қиблагоҳ! Сизни деб юрганман! Сизни деб уламан...

— Тухта! — деди Тоштемир. — Сен мени билмас экансан. Мен осий банда! Гуноҳим куп. Қулим қон...

— Гапирманг! Сиз ҳеч кимни ўлдирмагансиз. Йигитларингиз кимнидир гўрга тиқишган бўлса, ўзлари жавоб қилишсин!

— Йуқ, уларнинг гуноҳи меники! Мен ақл берганман. Бош бўлганман! Сен мени билмас экансан... Хуп. Бошқа гап... Бў сен, этикдўз бўлсанг, қандай зиндонга тушиб қолдинг?!

— Менми?! Қулимга битта темир, бир парча тош олиб, кучада одам пойладим!

— Нима учун?! Бировда қасдинг бормиди?! Нега тош билан темир?!

— Сиз Тоштемир-ку! Сиз учун қасос олмоқчи эдим!

— Эй, Худойим-эй... Сенинг гуноҳинг ҳам менга юкланар экан! Сен чиндан девона экансан... Мен салтанатни эгалласам, сенга яхши булармиди?! Йуқ, оғайни. Бунинг ҳаммаси телбалик! Мен косани бекор чайқатдим... Умуман, дунёда ҳар ким ўз ишини қилгани дуруст экан! Шоҳ шоҳлигини, гадо гадолигини... Майли. Тухта. Менга қара. Одамлар нима деяпти?! Менинг дадам-чи?! Юрибдими?! Агар билсанг...

— Одамларни билмайман, — деди Илѐс. — Лекин отангиз уйдан чиқмай ётибдилар. Ишлари чатоқ...

— Тушунтир!

— Сизга бир нарса бўлса, кутаролмайди! Уста Маҳмудга ўхшаб...

— Уста Маҳмуд?!

— Уста Маҳмуд... Сизни тутишгач, дорга тортади, деган гап тарқалди. Уша куни юраги ёмон бўлган! Кечга бориб, узилди...

Эвоҳ! Тоштемир душман деб юрган Устанинг юрагида унга нисбатан шунчалар куюнч бор экан-ку!

Унинг куз олдига соқоли куксини тутган, букчайиброқ турган Уста қиёфаси келган эди.

У этикдузни туртиб, пинжидан нари сурди.

Бошини эгди.

Шу аснода Тоштемир Уста Маҳмуд ва...

Илс деган (уст-боши гижимланган, кўримсизгина) — бошқа бир йигит тўғрисида хаёлга чўмган эди.

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан...

Тоштемир Илсни танир, куча-куйда баъзан учратиб, давраларда шеър-кўшиқларини эшитиб юрар эди.

Илс унга қандай қараган?! — айтиш қийин. Лекин бу йигитни у сариқ чақага олмас, одам урнида кўрмас эди!

Мана, энди...

унинг хаёлида Шоир — Уста билан ёнма-ён қомат тиклаган эди.

Хоҳ мусаввир,

хоҳ мунажжим,

хоҳ султон,

хоҳи бек —

Асл инсонликдин узга ҳаммаси бекор экан...

Тоштемир хомуш тортган эди.

Шундан кейин, ногоҳ...

Деразадаги бир жуфт куз! —

(Узгалар-а роҳат-у,

менга азоб...)

Нигорни

эслади.

Ёр ила бегонанинг *
фарқин билолмас кимсалар —
Ёридан бегона-ю,
бегоналарга ёр экан!

Бошидан кечган бутун шу кўргиликлар давомида
биринчи бора —

Тоштемирнинг юзига кўзларидан
икки томчи ёш сизиб тушди...

* * *

Тоштемирни
кутилмаганда бир куни
хонадан олиб чиқишди.
Кишан, занжирдан бушатишди.
Яна арқон билан чирмашди.

Кейин, дор остига етаклашди.
Қоронғи хонада булганидан, аввалига офтобга қа-
раёлмай, кўзлари қамашди.

Купинча туядек чукиб утирганидан, оёқлари чали-
шиб кетди.

Йук, тезда узини унглади.

Бошини эгганича, кучада тупланган, анграйган,
пичирлаб-шивирлашган одамларга аҳамият бермай,
илдам босди.

Майдонда айниқса одам қайнар эди. Томошабин-
лар!

Булар орасида — Тоштемирга хиёнат қилган йи-
гитлар бор! Лекин этикдуз Илёсга ухшаган телба фи-
дойилар ҳам!

Соқчилар ҳай-ҳайлаб йул очиб, майдон марказига
етишди. Баланд супага кутарилишди.

Тоштемирни устун олдига келтириб, ниҳоят, йи-
гитлар билан сунги марта бозорга борганида булгани-
дек, унинг бошига қоп кийдиришди.

Лаҳза ичида Тоштемир утган уз ҳаётини аниқ-ти-
ниқ кўргандек булди.

Шу пайт у негадир яна Илёс (этикдуз эмас!)ни
эслади:

*Менинг сунги йулимдир,
гар йигилса дусту ёронлар,
Бу кун мотам куними,
ё ажаб бозор?! — деб йиғланг...*

Тоштемирнинг буйнига арқон солишди. Арқонни тортишди.

Унинг иши битгандек эди!

Бироқ...

айни фурсатда нима учундир

майдонда:

— Бушат! Бушат! — деган ҳайқириқ янгради.

Бугизни пайпаслаётган арқон бушаша бошлади.

(Мамлакат шоҳининг қизи угил — фарзанд қурган; шунинг шоҳиёнасига шоҳ Тоштемирнинг гуноҳидан кечган эди! Буни Тоштемир кейинчалик билди. Ҳозир эса...)

У оёғи ердан узилганида, —

қайтиб ерга қунди.

Бошидан қопни олиб ташлаб, йул очишди.

Ҳеч нарсага тушунмай саросималанганидан, қаёққа қараб юриши, узини қандай тутишини билмас эди! Куп утмай, мункиллаган бир қария теграсида айланиб, оёғига йиқилмоқчи булаётганини пайқади.

Тоштемир, ким экан, деб диққат қилиб қаради.

Бу — Мулла Тошпулат эди!

У отасини кифтидан кучиб, урнидан тургазди.

Кейин...

ота-бола пойтахтдан уйга жунашди.

Тоштемир уйда ҳам...

бир неча кун бошини куксига солинтириб утирди.

Йуқ, тирик жон қимирлаши керак экан! —

Худо, деб кўчага чиқди.

У тузган Биргина Даста аллақачон тузиган эди.

Ҳеч кимга қушилмай, яккақул уста бўлиб, ўз кунини кўра бошлади.

Шундай яшаб юравермоқчи эди; аммо —

унинг эркинлиги узоққа бормади!

Тоштемир отнинг қашқасидек маълум киши эди; атрофига аста-секин яна одам йиғила бошлади.

Биринчи навбатда:

— Мен сизнинг қулингизман! Улсам, ёнингизда уламан...

— Мен сизнинг чурингиз, ахир! Ҳайдасангиз ҳам, кетмайман... —

ҳовлида ўз-ўзидан, олдинги пайтдагидек, қуллар, чўрилар пайдо бўлиб қолишди. Тоштемир қурган қасри-сарой бузиб ташлангани, бу — тору танг, хароб, — эски ҳовли эканлиги билан уларнинг иши йуқ эди!

Шундан сунг:

гурух-гурух курувчилар.

— Кимдир сизга хиёнат қилган булса, кур булсин!
Битга-яримга хоин учун... бизда нима гуноҳ?!

Ниҳоят:

бир оқшом Илс (этикдуз) ҳар хил касбдаги сак-
кизга одамни бошлаб, эшикка келиб турибди.

— Сиз Оқсоқол! Сиз Хужайин!

— Сиз Пиримиз. Қиблагоҳ!

— Сиз шоҳ..

На кундуз ором бор,
на тунда уйқу.

Тоштемир қийин аҳволга тушган эди.

Одамларни эшикдан ҳайдаш мумкин. Буйнига
уриб! Лекин уларнинг юз-кузларидаги илтижони қан-
дай ҳайдайсан?! Эътиқоддан қочиб, қаёққа борасан?!

У тушунмаётган эди... Уз манфаатини кузлаб,
халққа шунча зулм қилганига қарамай, булар нега
бунча унга ёпишябди?! Нима учун тинч яшашга
қуйишмаябди?!

Ҳаммаси оддий... Тоштемир озми-купми, барибир
одамларни уйлаган эди! Булар узлари ҳақида биров-
нинг УЙЛАШИГА муҳтож! ЭЪТИБОРГА муҳтож!

Шу кунлар у узича яна бот-бот

Шоҳга мурожаат қиладиган булиб қолган эди:

— Одамлар қадримга етмайди, дейсиз! Одамлар
айниган, дейсиз! Халқни айблаб булар эканми? Мен
гуноҳқорман. Сиз... Аммо халқ эмас! У, шурлик эзгу-
ликка ташна! Бахтга ташна! Отдан тушиб, куксига
қулоқ тутишингизни истайди. Кутади... Мен биламан.
Қушнига чиқиб, углингни фалончи қизга уйлантир-
ма, писмадончи қизга уйлантир, деб оёқ тираган
одамга ухшаб турибман! Бошқариш менинг вазифамга
кирмайди. Ҳар ким уз ишини қилиши керак! Мен
оддий курувчиман! Лекин инсон, атрофга қарашга
мажбурсан...

Тоштемир энди баъзан чуқур хаёлга чумиб, эзилар
эди.

Меҳрибон онажонидан

давлати, салтанатини йуқотиб, юридан олисда
яшаган бир шоҳ уз ҳолига йиглай-йиглай кур булгани-
ни эшитган эди! Бу — афтидан, эртак эмасди... У,
менинг шоҳлигим ёлғон, деб адашган; уша шоҳ —
аниқ унинг аждоди булса-чи?!

Баъзан эса, Тоштемир эслар эди.

Дарвиш-қаландарлар орасида шундай нақл бор:
«Дуненинг узи кафтдаги чанг; чуқур нафас тортиб,
ффу! — десанг, учади-кетади!»

У нега болаликдан — бу нидога урганди?! Унинг
боболари дарвиш-қаландар бўлишса-чи?!

Одам уз-узингни билмас экансан-да!

Умуман:

Инсон Ҳаётининг гаройиблиги! Шоҳда гадолик,
гадода шоҳлик... Ахир, Искандар дунёдан кетаётиб,
тобутдан қулини чиқармаганмиди?!

Нима қилганда ҳам...

Тоштемир ҳеч қачон:

«Арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришадим-
ми?!» —

дейдиган одам —

бўлмаган, бўлолмаган,
бундан сўнг ҳам бўлолмайдиганга
ухшар эди!

* * *

Тоштемир энди уз ҳаётини

кечаги қарич билан ўлчаёлмаслигини ҳис этарди.

У бир улимни қурган, бошини бир карра сиртмоқ-
қа тутган эди... Аввалги тартибда яшашни энди хоҳла-
мас ҳам эди!

Шунинг баробарида, одамлар кундан-кунга

унинг гариб қулбасига танда солишмоқда,

уни исканжага олишмоқда эди!

Боши қотган эди.

Шундай юриб, бир куни тасодифан

Уста Маҳмуднинг уйи олдидан ўтди.

Ҳаяжон босиб, беҳосдан:

Менга ул ёр керак,

дунё керакмас...

туғри —

олдинлар ўзи мол-мулк, аскар йиққан шаҳар таш-
қарисидаги ғорга қараб кетди.

Борди. Хувиллаб ётган ғорда ёлғиз макон қурди.

Ора-орада шаҳарга келиб, Уста Маҳмуднинг ҳовли-
си теварагида айланар, кейин, яна ғорга бош олиб
кетар эди.

Отаси вафот этгач, Нигор ҳовлида етим-есир қизчаларни тушлаб, уларга отинбиби булган; баъзан ҳовли юзида уларни уйнатиб, баъзан кучага ҳам олиб чиқар эди.

Тоштемир Нигорни гоҳ очиқ дарвозадан кўрар, гоҳ куча-қуйда пана-панада туриб, кузатар эди. Болаликда бирга ўсишгани, бир-бирини яхши билишганига қарамай, қизга яқин йўламас, бунга ботинмас эди.

Ажабки, яна Илёс (шоир) Тоштемирни «безовта» қила бошлаган эди... У Илёсни учратиб, икки оғиз илиқ сўз айтгиси келарди.

Аммо Шоир («*Бошга тушган бу ҳаётнинг турфа савдоси билан!*») аллақайси юртларга саёҳат-сафарга кетиб қолган эди. Қачондир қайтадими, йўқми?! — билиб булмасди.

Илёснинг шеър-қушиқлари эса Тоштемир учун «жон риштаси» эди!

Бу қушиқларни у тун-кун эслар ва...

юрагида «қушиқ булиб» яшай бошлаган —

Нигор туғрисида уйлар эди.

Болалик кунларидаги воқеалар:

бир гал баланд супадан бехос йиқилиб тушганида, Нигор қаёқдандир малҳам топиб, қонаган қул-оёқларига суркагани; катталардек уни муолажа қилмоқчи булгани...

бошқа сафар улар куча айланишгани; иккаласи ҳам ҳеч нарсага ақли етмаган бола, лекин бир-бирининг қулини тутиб, негадир титраб кетишгани... —

барчасини эслар эди.

Нигорнинг энди қалин қошлари, утли, уқтам кузлари — чиройига Тоштемир лол қолар;

қизни гузал бир сурат ёки

тубида тошлар ялтираб ётган

тиниқ сувга ўхшатар эди.

У савдойи қуйда

таниш уй остонасига бош урар эди.

Тоштемирга бу хонадон олдида гуноҳкор эканлиги маълум эди! Лекин Нигорни купдан буён севиб юрганга ҳам энди шубҳаланмас эди. Қизни чўри қилиб уйга бошлаш қаёқда! — унинг ўзи қулга айланган эди.

Тоштемир яшаган гор — яна, гуёки зиндон эди.

Қоронғи. Зах.

Тириклик ҳам — зиндондаги сингари, маҳзун ва мискин.

Бир куза сув. Бир бурда нон.
Зиндондан кейин, ҳали дор-чи?!

*Қоп-қаро зулфингни боғлаб,
буйнима дор айлама...*

Дор!
Орадан куп утгани йуқ;
дорга ҳам навбат етди.
Тоштемирга кунлар шундай ўтаверса, аҳён-аҳён
узоқдан Нигорнинг хусини томоша қилса, бас эди.
Шунга ҳам, у — ҳаётдан рози эди!

Бироқ...
унинг теварақда кезишини пайқаб:

*Ёшириб мендан юзингни,
ташнаи дийдор этиб! —*

Нигор арқонни тортди.
Уни қармоқ ташляпти, деб гаши келганми?! —
Нигор тунини тескари кийган, чора курган эди!
Доим очиқ эшик — беркилди.
Қизчалар билан Нигор, куча ҳам айланмас эди.

Беш кун...
Ун кун...
Бир ой...
Икки...
Уч...

*Эй Худо!
Бир бандаи муминга озор шунчалар...*

Тоштемир узини қуйишга жой тополмас эди.
Шаҳарга келиб, туну кун кезар, горга қайтар;
яна шаҳар, яна гор;
Нигордан айру яшай олмаслигини сезар; уртаниб,
тоқатсизланиб,
уз-узини
бурдалар эди.

*Энди бетоқатлигимдин
айлағум чок узра чок,
Аслида, минг пора булган —
бу дили афгорни...*

Ахийри, чарчаб,
умидсизланди.

Шаҳарга келмай қуйди.

Горда куксини ерга бериб ётишга одатланди.

Дунёда Тоштемирни деб куйса куядиган, улса уладиган биргина киши — унинг отаси Мулла Тошпулат эди!

Тоштемир узининг ҳаёти отаси учун азобга айланганини тушунар эди. Лекин илож қанча! — у ўз-ўзига бу ҳаётни танлаб олмаган эди.

Бахтсиз бўлса ҳам, аҳмоқ бўлса ҳам! — ота ўғлидан кечиши мушкул экан... Уч кун-тўрт кунда бир, бозордан ул-бул харид қилиб, Мулла Тошпулат горга ўғлини кўргани келиб турар эди.

Улар деярли сўзлашишмас эди.

(Бундай дилисиёҳликда нимани ҳам гаплашсан?!)

Тоштемир отасига дардини қандай айтишни ҳам билмас эди.

*(Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...)*

Аммо

бир куни

Мулла Тошпулатнинг ўзи гап очди:

— Менинг юким тайёр, бугун бўлмаса, эртага кучаман, деб турибман. Мен сендан розиман, болам. Бехос кўришолмай қолсак, сен ҳам рози бўл!

Тоштемир отасининг юз-кўзига қаради.

Эзилди.

— Ундай деманг, дада. Мен сизга бадмеҳр эмасман. Сизни унутганим йўқ... Бош олиб кетишга мажбур бўлдим. Бунинг устига, инсон ғам-андух, изтироб учун яратилган эканми?! — юрагим ёниб, тутаб ётибман. Кўз унгимда дунё саробга айланиб қолди.

— Бизнинг қисматимиз шу экан, пешонамиз шур экан, болам. Лекин биз девор ортида туриб, билмаймиз, дунёда енгил қисмат топилмайди, ҳеч кимга осон эмас. Чидаб, шукр қилиш керак! Одамлар қандай яшаса, шундай яшаш керак!

— Мен энди бошқаман, дада. Одамлар ичида

яшаёлмайман... Одамлар ҳалол билан ҳаромни уйламайди. Уларга фақат лаззатланиш, завқланиш бўлса! Ҳазар қани?! Сиз курмайсиз, мен куриб турибман, дада, ана, менинг панжаларим орасидан қаранг, гуноҳлардан Ер қорайиб, тузиб ётибди. Бир ҳовучгина! Титраяпти... Мен осий бандаман, гуноҳим кўп! Энди дунёга этак силкидим. Ффу... Дунё қаттиқ меҳр қуйишга арзимас экан! Бир-бирига зулм қилишдан, эгриликдан асраниб, покланмоқчиман. Ахир, ҳар нарсанинг жавоби бор, дада...

— Мен сенга дунёда бахт тиладим, болам. Қуллагим келди... Сенинг гуноҳларинг балки менинг гуноҳимдир?! Худони баъзан унутгандирман?! Мунофиқлик йулини тутгандирман?! Ҳаром лўқма... Менга қаҳрингни курсатяпсанми, Художон?! Боласидан қайтсин, дедингми?! Нега мени Уста Маҳмуддек собит қилиб яратмадинг?!

— Уста Маҳмудни менга эслатманг, дада... Шундай гап юради. Қуй уз оёғи билан осилади, эчки уз оёғи билан! Менинг гуноҳларимга ҳеч ким масъул эмас! Узим... Лекин мен бировларга ухшаб яшашим ҳам шарт эмас! Менга одамлар урганган орзу-ҳавас, дунёда қоладиган зурриётнинг кераги йўқ. Булар ҳам оддий киши, занжир экан; мен англадим. Мол-мулк, безак... бу ҳам ортиқча юк экан; мен англадим. Не-не буюклар дунёдан тоқ ўтмаган! Ғариб яшамаган! Наҳотки, сиз шуларни бахт деб билсангиз, дада?! Наҳотки, покланишдан катта бахт...

— Дунёдан юз буриш ҳам гуноҳ, болам. Худо яратган неъмат... Узи айтган! Барча тарки дунё қилса, дунё нима бўлади?! Бу рўйи заминда ҳаммамиз ҳам осий бандалармиз...

— Мен энди олдинги Тоштемир эмасман, дада... Ффу...

Орага узоқ сукунат чуқди.

— Сен Нигордан ҳам кечдингми?! — дабдурустдан суради Мулла Тошпулат.

— Мен ундан кечганим йўқ. Лекин энди у ҳам...

— Нега?! Тугадими?!

— У мени кечирмайди.

— Опаларинг бориб, қизнинг опалари билан гаплашди. Мен куёвлар билан... Қариндошлар, сўзимиз бир жойдан чиқди. Энди фақат унинг узи.

— Мен истамайман. Фойдаси йўқ.

— Тўғри. Нигор барибир кўнмаслиги мумкин! Бу

қиз отасидан ҳам баттар метин экан! Лекин сен чин ёқтирган булсанг...

— Фойдаси йўқ. У кечирмайди, дада. Узи учун ҳам, отаси учун ҳам... Қолаверса, бу менга энди муҳим эмасдек! Бировни, у ҳам жавоб қилсин, деб кунглинга киритмайсан...

Шундан сунг,
улар бир неча бора
шу йусинда
суҳбатлашишди.

Бундай суҳбатлар Мулла Тошпулатга нима берди?!—

Тоштемир билмасди; лекин унинг узи бор ҳаловатини ҳам йўқотиб, эсанкирар эди.

Шу кунлар у қайта-қайта —
Нигорга хат ёзиб, бутун дардини
очиб-сочишга чоғланди.

Бирок...

«Мажнун Лайлига мактуб битмоқчи эди. Кейин, уйлади: хаёлинг кўзимда, исминг тилимда, ёдинг кунглимда! Шундай экан, мен кимга, қаерга ёзай?! Ахир, сенинг ўзинг шу ердасан-ку!»

Тоштемир азобланиб, энди
ҳаётида олдин ҳам бўлганидек, яна
баъзан шуларни
хаёлидан кечирар эди:

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшайпман?! Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир насибами?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!»

Баъзан эса унинг
умуман, яшагиси келмас эди.

Унга улим шарпаси яқин бир ерда кезаётгандек
булиб туюлар эди.

(Яна Илс!)

*Боғ аро булбул агар —
гулдин нишоне топмаса,
Овчини кўрмоқ билан —
ўзни нишон айлар эмиш...*

Кунлар бир-биридан огир кечмоқда эди.
Тоштемирни буёғи нималар кутмоқда?! — айтиб
булмасди.

Ана шунда...

у ажиб бир

туш кўрди.

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси эмиш.

Тоштемир дарвоза олдиға келган эмиш.

У — кучаларда судралган қандайдир гадо эмиш.

Яқинлашганида, дарвоза ланг очилибди.

Негадир ҳовли тула — сочларини ёзган, қора кий-
ган аёллар.

Улар дод солиб, фарёд чекиб,
кутилмаганда дарвоза томон —

Тоштемир томонга

эпирилишибди.

Уларнинг важоҳатини куриб,

Тоштемир саросималаниб турганида,

аёллар орасидан, сафни ёриб, —

Нигор чиқиб келибди:

— Ҳайдаманг! Ҳайдаманг!

Шу пайт Нигор билан Тоштемирнинг ёнида —
Шоир Илёс пайдо бўлиб, шеър ўқиб юборибди:

Келдим-у, Илёс,

бу кун остонасига, ул деди:

«Ҳайдаманг!

Бечора ҳар кунги гадойимдир менинг...»

Илёс бу билан кифояланмай, Тоштемирни четга
тортиб, қулоғига пичирлабди:

— Даст ба қор-у, дил ба ёр!

— У нима деганингиз?!

— Билмайсизми?! Юрагида ёр булган киши бел
боғлаб туриши, аниқ ишни ҳам қилиши керак! Халқ-
ни уйлашини гапирадиган кўп. Амалда уйланг! Ота-
боболарга ўхшаб, минг йиллик обидалар қурмайсиз-
ми?! Дадангиз, Уста Маҳмуд орзу қилган; эришолма-
ган. Нигор ҳам сиздан шуни кутяпти... Шуни... кутяп-
ти...

Тоштемир уйқудан
 кунгли ёришиб уйғонди.
 Гордан ташқарига чиқди.
 Офтобга ўзини тутди.
 Уша куниек, у, атрофни айланиб, баланд бир ер-
 дан

иморат учун жой танлади.
 Иш бошлади.
 Сув очди. Тош йигди.
 Тош йуниш, ер қазишга тушди.
 Аста-секин...

Аста-секин...

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас! —

бунга унинг ақли етарди... Дунёда ёдгорликки бор,
 минг-минглаб қуллар тиклашган. Турли юртлардан
 олиб келинган асирлар! Қонлар. Қурбонлар.

Бир ўзинг чинакам иморат, айниқса, обида қуриб
 қолдиришга чоғланиш девоналик, холос...

Аммо Тоштемир бу тўғрида уйлашни истамасди.

У фақат, умримда арзирли бирон иш қилишга ул-
 гураманми, йўқми, деб ташвишланар, қўрқар эди.

Нигор энди менинг бу ишимга нима деркин?! Ни-
 ма қиларкин?! — деб ҳам безовталанар эди.

Булардан ташқари, кўпинча,
 во-дариғ, умримдан кўп вақт бекор — ҳайф кетиб-
 ди, инсон дунёда икки марта яшаса экан, янги умри-
 ни — хулоса чиқариб, — янгича яшай олса экан, деб
 афсус-надомат ҳам чекар эди.

(Заковат!

Тутулиб қаерда — йўлда,

Менга етиб келдинг

нега бунча кеч?!)

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун...

Зарра-зарра кул бўлур! Ёки:
 томчилайверса, тош ҳам тешилади.
 Ниҳоят, Тоштемир —

бинонинг пойдеворини биткарди.

Девор кутара бошлади.

Бу бино у олдинлар қурган омонат, алфасона имо-
ратлардан эмас.

Бир пайтлар уз ҳовлилари ёнида тиклаган қасри-
саройга ҳам ухшамайди. Бошқа!

Демак, меҳнат. Огир меҳнат.

Фақат устачиликмми?! Бу ерларда тош ва сувдан
булак вақо йуқ. Атрофдан топиш, ташиш керак!

Яна меҳнат. Огир меҳнат.

Тоштемирни биргина илинж —
кўрган туши — ҳаммадан ҳақир, гадо бўлганида,
Нигор унга шафқат қилгани-ю, эшигидан ҳайдамага-
ни —

Одам боласи бажаролмайдиган ишни
амаллаб кетишга ундаган эди!

Уни, Нигор менинг бу ишимдан суюнади, мени
кечиради, — деган умид —

Ўтга-чўққа ташлаган, пишита бошлаган эди!

У ҳеч қачон Нигорни унутган ҳам,

Нигордан кечган ҳам эмасди...

* * *

Мудраган юракни

уйғотди оҳу!

Нозик қадамларнинг

енгил сабоси.

Ҳорғин кўзлардаги кўнгил навоси,

Эркин кўзлардаги қизлик ҳаёси —

Сингиб томиримга,

қизияпти қон...

Бу — қандай галаён?!

Бу — қандай исён?!

Бу қандай баёнсиз,

ҳасратли бир ҳол?! —

Мен буни ўзим ҳам билмайман алҳол.

Билганим:

учди-ю, наздимда, ёҳу! —

Учқунлар сачратди

куксимда оҳу.

Бағрим бу кун тулиб-тулиб,
Кетдим
Сизга
зор булиб.
Йулингизда
емгир булиб,
Йулингизда
қор булиб.
Қочгим келди,
қайларгадир! —
Узимча
йиглаб-кулиб,
Қайга борай?! —
қолди, ахир,
Дунё менга
тор булиб.
Мен умидли бу оламда
Кетмай
буткул тукилиб —
Эринмасдан,
бир қадамга —
Келсангиз-чи,
бор булиб!

* * *

Кун.
Тун.
Яна кун.
Яна тун...
Оғир меҳнат. Қора меҳнат.
Тоштемир кунда бир ойга, ойда бир йилга қариётгандек эди.
Қорайган. Озган, чуп-устихонга айланган.
Лекин унинг руҳи бардам эди.
У уз гуноҳларидан истиғфор қилиб, одамлар хайратланадиган, куриб, покланадиган, миннатдор бўладиган ГУЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда эди!
Кун.
Тун.
Яна кун.
Яна тун.
Меҳнат...

(Норасолар оқибат булди расо меҳнат билан!!!)
Тоштемирнинг қўллари акашак ҳолга келган эди.
Чайқалиб юрарди.

Сочлари оқарганди.

Кузлари хира тортган, узоқдаги нарсани яхши ил-
гай олмас эди.

Унинг тирикчилиги ҳамон уша-уша:

бир куза сув, бир бурда нон.

Тоштемирга ортиқча нарсанинг
кераги ҳам йўқ эди:

*Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...*

5

УЗИНГ УЧУН УЛ, ЕТИМ...

Тоштемир бошдан кечираётган ҳаёт, албатта,
ҳавас қилгулик эмас! — лекин

Мулла Тошпулатга ҳам
осон тутиб булмас эди.

Умуман,

ўғлини деб, энди дунёда

у чекмаган жабру жафо қолмаган эди!

Барча оталар ҳам фарзанди учун минг бора улиб-
тириладими?! —

Мулла Тошпулатнинг — Худо шоҳид! —
шундай —

ҳар қадамда бир

улиб-тирилгани

айни ҳақиқат эди!

Мулла Тошпулат уч кун-тўрт кун оралаб, бозордан
ул-бул харид қилганча, горга ўғлини кургани бориб
турар эди... Ўғли нондан бўлак нарсага қўл теккизмас-
лигини билса ҳамки, бозорда халгани тўлдириб олар,
кейин келтиргани исроф бўлганига ўкириб қолаверар
эди.

У ўғлининг олдида, шаҳар ташқарисидаги горда
яшаб юришга ҳам тайёр эди-ку, узлатга чекинган
Тоштемир ҳуркиб, номаълум бир еққа кетиши мум-
кин, деб қўрқарди. Тоштемирга қўшилиб, унинг тар-
ки дунё қилишида ҳам маъно йўқ эди! Бунинг устига,
кимдир чироқ ёқиб, қозон осмаса, ҳовли-жой вайро-

нага айланади... Қандай булмасин, Мулла Тошпулатга оғир эди! Қариганда, уйда ёлғиз гимирлаб, у^хуз кунини куришга мажбур эди. Купинча зерикарди. Улим ёдига тушиб, мен нимани олиб кетяпман-у, нимани қолдираман, деб безовталанарди. Зулфизарни эслагани-эслаган. Хотини ҳаёт пайти — дунёда курган энг бахтли кунлар булиб туюлар эди!

Ушандан буён утган давр ичида

Мулла Тошпулат фақат...

Тоштемир улмай дор остидан қайтганида

(Эгри йулдан юрган булса ҳам, уз боланг-да!) —

бир гал — терисига сиғмай севинган эди.

Тоштемирнинг оддийроқ яшашга кушиш билдираётганини сезиб, дупписини осмонга отган ҳам эди!

Бироқ —

яна гўёки чил-чил синган шиша! —

ҳаммаси барбод булди.

Аввалига

ишлар эски ҳаммом, эски тос қабелида

давом эта бошлади.

Кейин, Тоштемир, куча чангитишга урганди.

Кейин, горга жунади...

Хонадонда бахт йўқ; севинч унутилган эди!

Мулла Тошпулат ақли одам эди.

Унинг ҳаёлини (ҳамишаги аҳвол) уз тақдири эмас,

Тоштемирнинг ташвиши банд этган эди.

У уғли олдингидан узгаргани, одам турқига кирганини (олдин ҳайвондан фарқ қилмасди!) аллақачон пайқаган; бундан кунгли усган эди.

Сунгги палла

янада кўкси кутарилди:

Тоштемир горда могор босиб ётмай, ана,

ота-боболардан қолган касбу-қор билан шуғулланмоқда.

Айниқса, олдинлар эски ёдгорликларни буздирса,

энди узи ГУЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда!

Мулла Тошпулат

уғлига энди нафрат билан қарамасди.

Уғлидан рози эди!

Атрофдаги одамлар ҳам... кимдир Тоштемирни савдойига ухшайди, дейиши мумкин! — аммо

Мулла Тошпулатга ҳеч ким:

«Уғлинг ёвуз! Қонхур! Нонимизни туя қилипти! Халқни бузяпти!» — демайди. Олдинги таъналар қолиб кетди.

Бу эзгуликдан куз юмиш — гуноҳ.

Худога шукр!

Лекин —

дунёни тушуниб бўлмас экан! —

ота учун фарзандинг чекига тушган

ШОҲЛИК ҳам, ГАДОЛИК ҳам

бирдек зулм экан!

Мулла Тошпулат,

угли уз-узини қиймалаётгани, уртаниб, —

эриб-сув бўлаётганини куриб турар эди.

Тоштемир оғир дард билан оғриган;

шу дард уни олиб кетадиганга

ухшар эди!

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун...

Эски чарх бир маромда айланмоқда эди.

«Севинчларда яширин бир ҳазинлик бор!»

Қани, уша севинчлар?!

«Изтироблар

ва улардан кейинги севинчлардан иборатдир ҳаёт!»

Қани, уша севинчлар?!

Ота-бола ҳаётида севинч йуқ; бахт унутилган эди!

Мулла Тошпулат углини уйлаб — углидан кўпроқ азобланарди.

Унинг кунгли ачирди.

У боласига ҳамон ёрдам бергиси келарди!

Ҳамон буни эплаётган эди!

«Тонг-ла қиёматда Зулфизар билан қандай юзлашман?! Нима дейман?!» —

Мулла Тошпулат шу тўғрида уйлагани-уйлаган эди.

У ҳар гал орқага қайтиб, яна қирғоққа бош урган тулқиндек ҳолатга тушган эди. Юрагида умид уйғониб-уйғонмай сунар

ва...

янгидан умидланаверар эди!

Тоштемир горда куксини ерга бериб ётишни бас қилиб, иморат куришга киришганида, шундай булди... Угли машаққатли меҳнатдан чўп-устихонга айланиб, баттар қийналиши, аниқ ҳалокат ёқасига бориб қолишини — Мулла Тошпулат қаёқдан билсин!

Кейин...

Нигор!

У, Тоштемир бу қизга шайдо эканлигини

таниш қурувчилардан эшитди.
(Болангга тегишли муҳим бир гапни бошқалардан эшитиш оғир экан! Лекин майли...)

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси деган қўрғонни қамал қилмоқчи бўлиб, Мулла Тошпулат — келмаган томон қолмади.

Лекин эшикдан ҳам, бирон тешикдан ҳам кириб, Нигорни «бўйсундириш»нинг иложи топилмади!

Нигор эрмади. Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам! Тоштемирни қиз кечирмади!

Мулла Тошпулат умидланганидан, Нигорни узи кундириши мумкиндек оҳангда гапириб, углини ҳар қачонгидан кўпроқ далли-девонага айлантирганини пайқади. Ота-бола эзилишгани қолди!

Кейин:

бундай воқеа...

Тоштемир горга бош олиб кетгач, эски ҳовлини қуллар, чўрилардан тортиб, барча тарк этган эди!

Баъзан Мулла Тошпулатнинг ҳолидан хабар олиб турган қизлари, невараларидан булак...

фақат...

лулига ўхшаган жингалаксоч, жиккак бир йигит аҳён-аҳён

ҳовли атрофида уймалашар эди.

Гоҳ-гоҳида ичкарига кириб, Мулла Тошпулатнинг енида бир оз утириб ҳам кетар эди.

У оғзига сув олгандек, деярли индамасди.

Болор санагандек, шифтга, ургимчак ин қўймаган-микин, дегандек, бурчак-бурчакка тикилиб, хонадан сскин қайтиб кучага сирғаларди.

Унинг яна бир қизиқ одати:

хонага кириб-чиқаётганида, остонада ётган йиртиқ-сиртиқ оёқ кийимларига уйчан қарар, хонада утирганида ҳам, негадир Мулла Тошпулатнинг маҳси-си чоклари буйлаб куз югуртирар эди!

Жиккак йигит бир куни Мулла Тошпулат ҳузурида анча узоқ утирди.

— Йигит! Сен кимсен?! — деб суради, ниҳоят, сабри тугаб, Мулла Тошпулат.

— Менми?! Илс... Этикдуз!

— Сен, Тоштемирга бирон ишинг бормиди?!

Йигит бошини чайқади.

— Бўлмаса, нега келдинг?!

— Биз бирга зиндонда ётган...

— Тоштемир горда...
— Биламан! Қурқиб, бормаётган эдим. Энди бориб турибман.

— Бу ёққа-чи?! Келишингга сабаб?!

— Менми? Сизга бир гапни айтмоқчи эдим. Лекин хафа бўласизми, хурсандми?!

— Мен хурсанд бўладиган ҳам, хафа бўладиган ҳам нарса қолмаган. Гапиравер! — деди Мулла Тошпулат.

— Тунов кунни гор яқинида юрган эдим. Қарасам, сўқмоқда бир түп йигит... Уста Маҳмудга яқин йигитлар! Бориб, нима гап, деб қизикдим. Биз Янги Даста тузмоқчимиз, Тоштемир бошлиқ, дейишди. Тоштемирга ёрдам бериш керак, дейишди... Ҳозир уёқда кетаётган ишни кўрсангиз!

Бунга одам хафа булар эканми?!

Аксинча, Мулла Тошпулатга бу яхши мужда булиб туюлди. Тоштемир сал нафас ростлайди, у ишдан бош кутариб, яшаш тарзи ҳам балки ўзгаради, деб умидланди.

Йўқ, эртаси кунни бориб, кўрди...

Тугри, Уста Маҳмуднинг йигитлари Тоштемирининг ёнида тер тўкишмоқда; атроф-борлиққа жон кирган эди!

Бироқ Тоштемир ҳамон (барибир)

уз-узини уртамоқда, ёнмоқда эди!

Мулла Тошпулат бу гал ҳам умиди суниб, паришонланганича, уйига қайтди...

ЯНА БОЗОР...

У, албатта, бунинг бари Худодан, деб уйлар эди.

Шу билан бирга, яна бот-бот Хайдар Махсумни эслайдиган булиб қолган эди.

«Хайдар Махсум ёймачи ҳам,

олим ҳам,

девона ҳам,

афсунгар ҳам эмас! У — Ҳаққа ётган авлиё экан!

Уғлимни минг турфа савдоларга солган — уша!» —

деган гап Мулла Тошпулатнинг

хаёлидан кетмас эди.

Мулла Тошпулат уйда инқиллаб утирмай,

яна тугри «ошна»си уйига бораверар эди-ку, назаарида,

Хайдар Махсум билан ҳисоб-китоб тугаган эди!

У энди яна бозорга қатнайдиган одат чиқарди.
«Ошна»сининг бозорда куринмаётгани унга аён эди;
излаётган ҳам эмасди...

эски-янги ёймачилар атрофида уймаллашиб, уларни гапта солишга уринмоқда эди. Ҳайдар Махсумдан бошқа ҳам — бирон киши топилиб қолар!

Мулла Тошпўлат:

«Ақл сотадиган одам йўқмикин?!» — аниқламоқчи эди.

Душанба куни борди.

Кейин, чоршанба.

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Шундай кунлардан бирида

у кутмаган қизиқ воқеа рўй берди...

Аввалига Мулла Тошпўлат, узоқдан бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида —

куя еган эски пўстак устида утирган

кимсага кузи тушиб,

шошиб-довдираб қолди.

Аммо, кейин, яқинлашиб, адашганини сизди;

пўстак устидаги бу зот, ажабки, —

бир гал Ҳайдар Махсум туғрисида «ахборот» берган —

Эзма ёймачи эди...

Мулла Тошпўлат Эзmani кўпдан буён курмаган, суриштириб ҳам, тополмаган эди. Бироқ бошқалардан унинг ҳаёт тарихини эшитган эди...

Бу одамнинг исми Абулфайз;

у бир пайтлар пойтахтда яшар эди.

Отаси жуда бадавлат киши эди.

Узи ҳам, хатти-ҳаракати ҳам бесўнақай Абулфайз ёшлигида қандай чиройли булганини тасаввур қилиш қийин. Отаси уни — ундан ҳам кўхли бир қизга уйлантириб қўйган эди.

Уларнинг уйида тўрт сандиқ китоб бор эди.

У эрка эди. Фақат дуслари билан гурунги қуриб юрар ва фақат...

китоб уқир эди.

Бир куни келиб, унинг отаси қазо қилди.

На дунёда қандай яшаш кераклигини, на ишнинг кузини биларди. Саккиз кунда

отасининг мол-мулкани елга совурди.

Шундан кейин, нозанин хотини уйда қолган-қутганини «супуриб» кетди...

Чинми, ҳазиллашибми, вақтида Сукрот:

«Ҳеч иккиланмай уйланагур. Хотининг яхши чиқса, бахтли бўласан. Ёмон чиқса — файласуф!» — деган экан.

Абулфайз биринчи хотинидан ажраб,

файласуф бўлмаганидек,

энди камбағал бир қизга уйланиб, барибир

бахтли ҳам була олмади.

Рузгор тебратиш, нон топиш керак эди!

У пойтахтдан қариндошларини «қора»лаб —

унут бир вилоятдаги унут бир шаҳарга кучиб келди.

Лекин қариндошларидан «ис» чиқмади.

Ҳар хил иш билан ҳам шуғулланиб курди, —

натижа бўлмади.

Абулфайзга отасидан қолган тўрт сандиқ китоб жонидан азиз эди! Ичак қулдираб тургач...

Бозорга йул солиб, ёймачиликка ўтди.

(Шу, китоб сотганида, у Ҳайдар Махсум билан гоҳ-гоҳида дардлашган эди!)

Китоблар ҳам соб бўлди.

Абулфайз ўзи билан хотини устидан бошқа —

уйда борини бозорга ташиб, сотишга одатланди...

Камбағаллик айб эмас, дейишади.

Бу гап дунёда очлик, муҳтожликни кўрмаган одамлардан чиққан!

Юрган йулингда оч ва ноилож қолишдан шарманда нарсан йуқ!

Саёҳат пайти оч қолиб, икки одамдан бирининг кузига иккинчиси товуқ бўлиб курина бошлаган экан...

Ночор қолиб, баргдан куйлак-иштон тиккан, хивичдан пойабзал туқиган одамлар озми?!

Мана, энди...

Мулла Тошпулатни ажаблантириб, —

Абулфайз негадир Ҳайдар Махсумга «ухшаб утириш»ни

узига касб қилган эди!

Мулла Тошпулат

Абулфайз (Эзма ёймачи)га бехос рупара келгач, —
сал улкасини босиб,
қушқуллаб қуришди.

Кейин,

сабр-тоқати етмай,

Ҳайдар Махсумга илк бора юзлашганида булгани-
дек:

— Узр, албатта, биродар... Нега бозорда бундай
утирибсиз?! Нима сотяпсиз?! — деб сўради.

Минг Ҳайдар Махсумдек қур тукиб,
жиддий, кибор қиёфага киргани билан, Абул-
файз —

Ҳайдар Махсум эмас! Буни ҳис этганиданми?! —
узини торозига солмади.

— Ақлимни сотаман! — деди дарҳол.

Мулла Тошпулат неча кундирки, бозор айланиб,
«ақл сотадиган одам»ни излаётгани-ю, таниш ёймачи-
ни учратганидан мамнун эканлигига қарамай, —

шу аснода дупписини осмонга отиб, ирғишламади!

Энсаси қотган, ҳафсаласиз бир куйга тушган эди!

— Мен уни қандай оламан?! — деб қизиқсинди,
барибир.

— Ҳаммаси ёзиб қўйилган! — деди ёймачи, этаги
остида ётган бир уюм учбурчак хатни кўрсатиб. Бу
етмагандек (Эзма-да! Чидайсиз!) тушунтирди. — Бу-
лак-булак сотяпман! Арзон. Ун тангадан...

— Бупти. Бир қисим беринг, — деди Мулла Тош-
пулат.

У бозордан чиққанича, тепаликка кўтарилаётиб, —
йўлдаги утиб кетаётган болага хатларни ўқитди.

Абулфайз бекорчиликдан хаёлига келган ҳар бало-
ни қоғозга тиркаган эди!

Масалан:

*«Уйингизда сичқон купайиб кетган булса, думидан
тутиб, беш марта ерга уринг. Кейин, устига озгина
кул сепиб қуйсангиз, улади».*

*«Ёмон қушни билан дарвозанингизни ёнма-ён қур-
манг».*

*«Хотинингиз эгри йўлдан юрмасин десангиз, бир
оёғига ип боглаб қуйинг. Ёки, янги уйланганда,
ялангоёқ ҳовли атрофида уч марта югуртиринг».*

«Муаллими аҳмоқ бўлса, болангизни мактабини бошқа қилинг».

Бу барчаси алмой-алжойи гаплар эканлигидан,
Мулла Тошпулат кучадаёқ хатларни йиртиб,
ташлаб кетди.

У бир неча кун Абулфайзни эслаб юрди.

Яна куришмоқчи эди! Ёймачининг:

«Сотадиган бундай бутунроқ ақли борми?! Ёки,
чунтагидек калласи ҳам қуп-қуруқми?!» — билишни ис-
тар эди.

Аммо кучада бир куни тасодифан...

турт-беш йигит йўлини пойлаб, Абулфайзни аёвсиз
дуппослашадиганининг гувоҳи бўлди.

Мулла Тошпулат тушунди...

Дунёда ақл сотиш ҳар кимнинг ҳам қулидан кела-
вермас экан!

Буниси майли.

Пустак устида утирган зотнинг ҳаммаси —

Авлиё бўлавермас экан!

Хуллас,

Мулла Тошпулатга Ҳайдар Махсумга ухшаган
одамни вақтида Худо

бир карра йулиқтирган экан!

Ахийри...

Мулла Тошпулат

чор-ночор

Мағриб томонга, шаҳар этагига қараб юрди.

АВЛИЁ...

У узоқ йул юриб, қоқиниб-суриниб,
тубида шағиллаб сув оқаётган жар бўйидаги пачоқ
ҳовлига етиб келди.

Бу гал Ҳайдар Махсумга нақ дарвоза олдида юз-
лашди.

— Қани, ичкарига. Тортинг! — деди Ҳайдар Мах-
сум Мулла Тошпулат билан қули учини бериб, кури-
шаркан.

«Ошна»си дийдорини яна курганидан суюниб-ҳая-
жонланган Мулла Тошпулат, унинг чўккан, ориқ ел-
каларига тикилиб, изидан босди.

Бу ерда ҳамма нарса эски ҳолида эди:

биргина деразасига бўйра парда осилган нимқо-

ронги даҳлиз; тўртта пўстак ташлаб, уртада яланг хон-тахта турган хона...

Улар пўстакка келиб қўнишгач, —

кўзлари порлаган, новча бир усмир (Ҳайдар Махсумнинг невараси бўлса керак!) дастурхон ёзиб, икки коса сув, битта қотган нон келтирди.

(Сув билан нон шу паллада Мулла Тошпулатга Тоштемирни эслатди!)

— Уйда бори. Ош бўлсин; дастурхонга қаранг, — деди Ҳайдар Махсум.

Мулла Тошпулат нонни ивитиб еди. Сув ичди.

Ниҳоят, «ошна»си билан суҳбатлашишга чоғланди.

— Тинч юрибсизми, биродар?! Кун утяптими?! — деди Мулла Тошпулат. — Аҳволлар қалай?! Соғлиқ қалай?!

— Руҳ йуқ, ҳол йуқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Баъзан дунёда юриш ҳам ёқмай қолар экан...

— Сиз ҳали бардамсиз! Менинг аҳволим чатоқ. Бугун бўлмаса, эртага уламан, деб турибман... Омонатни топшириш фарз! Лекин ўғлимдан кўнглим тинч эмас. Дунёдан куйиб утадиганга ўхшайман...

— Нима, ўглингизга ҳалиям эс кирмадими?! Углингиз ақлли бўлмадими?! — қизиқсинди Ҳайдар Махсум.

— Уғлим яхши... Одам бўлиб қолди! Бу борада шикоят қилмайман... Лекин тоғдай йигит мум бўлиб эриятти! Курсангиз, эшикдан тушган бир кесим нур, дейсиз... Зигирдек ёмонликка тоқати йуқ. Ҳаётдан қўл тортган. Жуда ғариб бўлиб қолган...

Ҳайдар Махсум бир оз паришонланди.

— Инсон қисмати шу! — деди Мулла Тошпулатга у ғамгин қараб. — Эзгуликдан қайтиб, ёвузга айланади! Ёки, ёвузликни инкор қилиб, эзгуликка етиб келади! Учинчи йўл йуқ! Излаган билан ҳеч нарса чиқмайди. Азалдан шундай...

Бу жавобни олишини Мулла Тошпулат аниқ билмаса ҳамки, кўнглининг аллабурчида ҳис этган эди! Ақлинг ё у, ё бу ярми — сенинг насибанг! Яшайсан! Бошқа илож қанча!

Бунга тушунмаса, Мулла Тошпулат, шошиб, аллақачон «ошна»сига учрамасмиди?!

Шунга қарамасдан, ҳозир юраги тарс ёриладигандек кўйга тушди.

— Ақалли, фойдали бир маслаҳат! — деб пичирлади у эзилиб. — Мен-ку, кетаман; болам бахтсиз! Ишо-

нинг! Мен уқимаганман; сиз олимсиз. Ҳар нарса қулидан келадиган авлиёсиз... ёрдам беринг! Сиз ақлингизни сотиб бўлгансиз. Биламан! Лекин дукондорлар ҳам пештахта остига бир нарса ташлаб қуяди...

Мулла Тошпулат қўйнига қулини тикди.

Бироқ шу пайт Ҳайдар Маҳсумнинг ранги оқариб, лаблари гезарди.

— Ҳақ гапни айтайми?! — Мулла Тошпулатнинг қузига тик боқди «ошна»си. — Мен афсунгар ҳам, авлиё ҳам эмасман! Оз-моз илмим бор; унинг ҳам фойдаси йуқ... Бешта қиз чиқардим; узи бўлмас экан! Менинг ақлим ҳам... ҳаминқадар! Уғлингизга дуодан нимадир тегиб, нимадир мос келгани — тасодиф. Худонинг иродаси! Балки, Худо менинг ноламни эшитгандир?! Биз гариблармиз, гадолармиз! Бу дунёда таги-полармиз! Ҳеч қачон қосаси оқармаган... Ахир, уйламайсизми, ақлим иш берса, мен шунчалик қашшоқ яшармидим?! Узимга эн булолмаган сизга буй буламанми?!

Мулла Тошпулат қулини қўйнига тикқанича, қотиб қолган эди.

Ҳайдар Маҳсум ақлли одам эди. Туғрисини айтган эди!

Лекин Мулла Тошпулат ҳам ақлли одам эди. Ишонмади!

«Бу дунёда дардқаш-бенаво куп эканлигини у билмаптими?! Унинг узи отлиқ эмас, пиеда. Фуқаро! Халқнинг ичида юрибди! Гапириш шарт эканми?!»

Мулла Тошпулат жуда хафа бўлиб кетди.

У, менга «ошнам» энди яхшилик қилгиси келмаяпти, негадир қизганяпти, деб уйлади.

Яқин кишингдан озор чекиб-упкалангандек: «Шунақа экан-да! Майли! Майли!»— деганча урнидан туриб, кексалигини ҳам унутган шиддатли бир ҳолатда Ҳайдар Маҳсумнинг уйини тарк этди...

6

ЯНА МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

Дунёда Худонинг имтиҳони куп.

Биттаси — кексалик бўлса,

иккинчиси — кексайганда ёлғиз қолиш!

Учинчиси ҳам бор.

Буниси — шундай пайтда оғир тортиб,
етиб қолиш!

Худо курсатмасин, бехосдан улиб кетсанг, —
улганингни биров билмаслиги ҳам мумкин...

Хуп, Мулла Тошпулатдан ўгли узоқда юрибдими,
юраверсин; қизлари, куёвлари, неваралари-чи?! Улар
хабар олиб туришади. Аммо, булак тургандан кейин,
сенга биров посбонлик қила олмас экан! Бунинг усти-
га, дадамиз ҳали бақувват, беш-ун йил яшайдилар,
деб уйлашади. Мулла Тошпулатнинг юраги тукилиб-
битганини билишмайди!

Қисқаси, Мулла Тошпулат уйда уч-турт кун улади-
ган булиб ётди. (Ўзича, ана кетаман-мана кетаман,
деган ҳолда эди!) Кейин...

бир куни дарди енгиллашди.

Бу — унга шамнинг сўниш олдидан лопиллаши
булиб туюлди. Ўғлим билан — бориб, узим видолаш-
масам, у беҳабар қолади, деб уйлаб,
уйдан кучага чиқди.

Шаҳар ташқарисига йўл олди. Ҳоли йўқлигидан,
тухтаб-тухтаб, бораверди.

Бир тухтаганида, бошини кутариб қаради:

горга яқинлашган эди.

Эътибор берди:

қурилаётган обида нақ осмонга урлабди!

Яна бир оз юргач;

обида ёнида Уста Маҳмуднинг йигитлари

қуйманишаётганига кузи тушди.

Кейин:

сайхонликда бир неча қизалоқ капалак қувиб юр-
гани,

негадир этикдуз Илёс улар билан бирга
сақраб-уйноқлаётганини кўрди.

Шу пайт...

пайқади:

гор олдидаги катта бир тош устида

Тоштемир билан...

Нигор! —

ёнма-ён, бошларини эгганча,

сўзлашиб

утиришар эди.

У ажабланди. Сўнг, хаёлидан кечди:

«Нигорни бу ёққа манови Илёс олиб келганга ўх-
шайди! Тоштемир баъзан Илёс, деб гапиргувчи эди.
Шу Илёс бўлса керак-да!»

Унинг яна ҳаёлидан кечди:

«Дунёда ўз ҳаётидан кўпроқ бошқанинг ҳаёти, ўз бахтидан кўпроқ бошқанинг бахтини уйлайдиган одамлар бор! Яратганингга шукр, Худойим!»

Мулла Тошпулат БУ ЕРДА ҳеч кимга халал бергиси келмади.

У ўгли, ўгли туфайли ўз аҳволидан қаноат туйиб, орқага бурилди ва...

туғри Мағриб томонга қараб кетди.

...«Ошна»си (ёймачими, олимми, девонами, афсунгарми, авлиёми) ким?! — Мулла Тошпулат ҳамон билмас эди. Бу — уни энди

қизиқтирмаётган ҳам эди!

...Ҳайдар Махсумнинг невараси келтирган сув билан қотган нонни паққос туширгач, —

у куйнидан бир ҳовуч танга чиқариб, хонтахта устига ташлади:

— Сизга барибир раҳмат, биродар! Буни олиб куйинг. Мен энди яқин орада улмайдиганга ухшайман! Ишлар шунақа булиб қолди...

Мулла Тошпулат ақлли одам эди. Туғрисини айтди!

Лекин Ҳайдар Махсум ҳам ақлли одам эди. Мулла Тошпулатнинг «дарди»га тушунди!

1993-1995 йиллар

АЁЛЛАР МАМЛАКАТИ ВА САЛТАНАТИ

Аср романи

— Нега мени бошимни қашляяпсан?!
— Узимни бошим дебман...

Эски латифа. Абдулла Қаҳҳордан.

I

ДАСТЛАБКИ УЧРАШУВ

I

— Эрни эр қиладиган ҳам хотин, қора ер қиладиган ҳам. Сен мени қора ер қилдинг...

Аслида, Хуррият ҳеч нарса қилгани йўқ!

Фақат: «Эртага яқшанба. Болалар билан уйда утирсангизми?! Ёки бундай бир кучага олиб чиқасизми?!» — деган мазмунда гудранди, холос... Болалардан бири (Ботир) — ун беш, иккинчиси (Нодира) — ун икки ешда. Узлари уйда ҳам утираверади, куча ҳам чанги-тиб юраверади! Лекин Хуррият (хонаси келганда) кунглидагини айтган-қуйган эди. Бунга жавобан, уйланиб қолиб, Олим: «Эртага ишим куп! Зарур ишим бор эди...» — деб тунгиллаганидан кейин, Хуррият фақат яна гудраниб: «Доим иш! Иш... Болалар узингизники! Мен орқамдан судраб келибманми?!» — деди.

Эр-хотин орасида ўтган бутун мужодала шу!

«Судраб келибманми?!» — деган гап Олимнинг жонига наптардек санчилди. Ана шунда...

хотинига айтмаса ҳамки, эски иборани

эслади:

— Эрни эр қиладиган ҳам...

* * *

Мана, энди
сахари мардонда уйдан сирғалиб чиқиб,
туғри келган машинада боғ-ҳовли томон кетаётган
Олим, уша эр-хотин орасидаги мужодалани —
сенга таниш ашулани янгидан қуйиб эшитгандек, —

бандма-банд хаёлидан кечирмоқда эди.

Албатта, ота деган жонивор ақалли ойда-йилда болалардан (уларнинг ёши неччида эканлигидан қатъи назар) ҳол сўраб туриши керак! Олим эса сўнгги пайтларда, болалари борлигини эсидан ҳам чиқаргандек ҳолатда юрибди. Хуррият бу борада ҳақ! Агар Олим бу кун Зебони боғ-ҳовлига таклиф қилмаган — меҳмонга чақирмаганида, шубҳасиз! — болаларини куча айлантирар, уларнинг кўнглини олиш билан «шугулланар» эди! (У болаларини, айниқса қизчаси (Нодира)ни узи-ча яхши кўрар эди! Лекин сўнгги пайтларда ҳар хил ташвишлар билан уралашиб, узидан ўзи ортмай қўйганди. Бунинг устига, болага меҳрни гиргиттон бўлиш белгиламайди, деб тушунарди. Муҳими, болаларни тарбиялаш асосан хотиннинг иши, деб уйлашга мойил эди!) Хўп, бу майли...

«Судраб келибманми?!»

Хуррият нега бундай деди?!

Олимнинг ҳамон жони оғримокда эди.

Кейинги йил бирдан буй берган, ориқ-озгин Ботир, ёшига нисбатан жуссаси кичик, нозиккина Нодира қиефаси —

унинг кўзлари олдида қотиб қолган эди!

Умуман, хотини ёмон эмас. Кир ювади, овқат қилади, бозорга боради. Болаларни эплайди. (Кичик вазифа, сугурга идорасида хизматчи булса ҳамки! — бир ерда ишлаб — қандай улгураркин?!) Эрнинг эрлигини билади. Маҳал-бемаҳал иргишлаб, гирибонингдан тутиб, сочингни юлмайди... Аммо ёмон бир одати бор. Ҳар нарсага баҳслашади. Ўзини оқлаши шартдек, биров у билан ҳисоблашмаслигидан кўрқаятгандек, гудранади. Бир гапдан қолса-чи? Йўқ... Ана, энг яхши хотиннинг ҳам оғзидан баъзан бемаъни гап чиқар экан! «Судраб келибманми?!»

Бу ҳам майли...

Олим ажабланди.

У ҳозир, афтидан ўзи учун ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган — бошқа бир муаммо устида —

(бунинг аввало тагига етмоқчидек!) —

ҳаммадан кўп

бош қотирмоқда эди. (Ҳалиги эски ибора!)

Нима учун: «Эрни эр қиладиган ҳам...»?!

Бу — кимдан, қачон чиққан?!

Бу — илк қарашда, — аёлларни сал камситиб-тергаб айтилганга ўхшайди-ку... уйлаб курсангиз...

Сени ё у ёқ (эр!), ё бу ёқ (қора ер!) қиладиган хотин бўлса! — демак, сенинг устингдан ҳукмрон, сенинг тақдирингни ҳал қиладиган — ХОТИН (АЁЛ) экан-да!

Тугри-да! Нега, масалан: «Аёлни аёл қиладиган ҳам эр, ҳардамхаёл қиладиган ҳам эр!» — дейилмаган?! Хотин борасида эса гапни миҳлаб қуйишган! Эркак (Одам Ато)нинг бир жуфт қовурғасидан яратилганига қарамай, Худонинг балоси экан — Аёл дегани!

Мана, шу паллада ҳам...

Олим кечқурун Ҳуррият билан яна қандай юзлашишини уйлаб, олдиндан паришонланиб-ташвишланыпти! —

Зебо-чи?! «Балки, келарман! Билмадим... Куп кутмант!» — деди. У келадими?! Келмаса-чи?! —

Олимнинг ҳаёт-мамоти бу АЁЛЛАРга боғлиқ бўлиб турибди!

2

Боғ-ҳовли шаҳардан унча узоқ эмас.

Бирон соат машинада, кейин ярим соатча пойи-пиёда юриш керак.

Олим катта йулдаги бекатлардан бирида машинадан тушиб, тик сўқмоқдан пастга энганича, энди боғ-ҳовлига қараб кетаётганида...

хамон унинг хаёли

уша эски ибора билан банд эди («Эрни эр қиладиган ҳам...»)

Бу дунёда инсон гоҳо —

уз-узингни англашга қурбинг етмайди!

Олимга шу аснода уз хаёлларими?! — нимадир озор бераётгандек эди. Шунинг баробарида, уни машқи паст эди, деб бўлмасди.

Аксинча, у ҳаётдан мамнун, кайфияти кутаринки эди!

Аллақачон кун ёйилган эди.

Атроф-борлиқ ойнадек ярқирайди.

Олим сўқмоқда тонгги шабнамдан почалари ҳул бўлиб бормоқда эди.

Айни баҳор билан ёз алмашинаётган пайт.

«Ажратмагин, баҳор, узингдан!»

«Қолдираман, — деди, — ёз билан!»

«Уптириб кет лола-юзингдан!»

*«Йуқ!» — деди-ю, кетди ноз билан.
Ташлаб кетди —
Мени бу боққа...*

У купдан буен бундай манзарани курмаган эди!
Хаммаеқ тиниқ кум-кук.

Гиёхлар, гулларга ҳали гард кунмаган.

Анча олисда — тоғлар. Барча йулар, сукмоқлар
уларга бориб туташгандек. Тоғларнинг усти оппоқ
қор, ёнбагирлар эса енгил ҳарир парда остида кукиш-
қизғиш товланади.

*Юр,
қуйинингни тулдирай —
Лола-қизгалдоқларга.
Тоғларга бок,
тоғларга...*

Қаршисида жонланган манзарадан —
унинг дам сайин юраги тошмоқда эди.
Дунёнинг ишлари қизиқ!
Олим тоғларга боқиб, ҳозир —
қачонлардир ўзи билан бир жойда (олдинма-ке-
йин) уқиган,
Алпомиш деган йигитни эслаган! —
хаёл уни олисларга олиб кетган эди...

«Барчиной туқсон қалмоқ полвонлари ўртасида та-
лош булди.

У Алпомишнинг Бойсундан келиб, шартларини ба-
жариб, уни озод этиб, олиб кетишини кутар эди...»

«Алпомиш ухлаб ётган ерида Барчинни туш кўрди.
Барчин бир коса шаробни қўлига олиб, Алпомишни
кўргач, якка ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишга
олинг-олинг қилиб, бир сўз айтиб турган экан:

*Олинг, алёр-алёр,
Келинг, алёр-алёр,
Булинг, алёр-алёр.*

*Коса ушлаб қўлим толди,
Бийнинг қизи маҳтал булди,
Кўнглингиз кимлардан қолди,
Хон турам, сизга не булди?!»*

«Алпомиш устини ечиб, хайр, ундай булса, деб майдонга (рақибини) талаб қилаберди. Кукалдош алп туриб айтди: — Узбек! Сен бундай йўғонлик қилма, ғариб гуристон бўлиб улма, ҳали ҳам қўйгин, ёрингдан умид уз, йўлингдан қолма... Мен, шу алплар улса улсин, узбекнинг қизи бечатоқ бўлиб ёлғиз ўзимга қолсин, деб туриб эдим. Сени илгарида ҳам ҳисоб қилгон йўқ эдим! — деди.

Буни эшитиб, Алпомиш Кукалдошга қараб, бир сўз деб турган экан:

*Ҳар ким уз элига — бекми, тўрами?! —
Узи улмай, киши ёрин берами?!»*

* * *

Пастга энган Олим энди ут говлаб усган, ташландиқ сайҳонликни оралаб бормоқда эди.

Бу йўлнинг ҳар қаричи болалиқдан унга таниш, бу сўқмоқдан у минг марта юрган эди! Кўп утмай, икки томон экин майдонлари бошланади. Кейин, катта-кичик дарахтзорлар. Ниҳоят, сўқмоқ ойнаванд узун бино остонасига келиб тўшалади. Бинонинг бир чеккаси — Алоқа бўлими; қолган қисми — магазин. Бинони ёнлаб, эгри-бугри тош йўлга чиқасан. Йўлдан қайси томонга юрма, эски-янги қатор боғ-ҳовлиларга рўпара келаверасан...

Олимни безовта бир туйғу қамраган эди; —
бехосдан ҳаёли бўлинганича,
кетаётган йўлида тўхтади.

3

Шу кунгача эътибор бермаганми?! —
пайқамаган экан!

Йигирма-ўттиз қадам нарида, худди сўқмоқ билан
ёнма-ён

қайроқ-тош ётқизилган қандайдир йўл
ястанган эди...

Бу йўл олдиндан бормиди?!

Балки, бўлгандир!

Олим фақат эътибор бермагандир! (У ўз ҳаётида
кўп қузатган эди: киши гоҳо қисқа йўл қолиб, беҳа-
бар ҳолда айланиб юраверасан!)

Балки, бу йўлни янги очишгандир! Шу яқин кун-

ларда катта йулга бог-қовлилар олдидаги тош йулни улашга қарор қилингандир?! (Сен ҳамма нарсани билиб утирибсанми?!)

Хуп, қайроқ-тош ётқизилган бу йул — қаердан бошланиб, қаергача боради?!

Олим эринмай йул томон юрди. Кейин, — йулнинг этагидаги бир тепаликка кутарилиб, у ён-бу ён қаради.

Қайроқ-тош ётқизилган йулнинг боши ҳам, охири ҳам йуқ эди!

Тугрироғи, у — ҳалқа шаклида; доира қилиб, чи-зиб қуйилганга ухшар эди...

Олим аввалига, ажабланиб, бу китоблар, кинолардаги узга сайёраликлар кўниб-учадиган майдонни эслатар экан, — деб уйлади. Кейин, ҳалқа-йулни дунёдаги энг улкан тегирмон тоши, деб атади узича!

(У ёшлигидан кўп нарсаларни тегирмон тошига қиёслар эди. Шунга одатланган эди! Дунёни ҳам Олим, чарх эмас, тегирмон тоши, дер эди. Унинг кўнглига ёқадиган —

латифа бундай эди:

Бир одам ўглининг зеҳни пастлигидан дусларига шикоят қилибди. Дуслари болани бирон ерда ўқишни маслаҳат беришибди. Бола анча йил ўқиб қайтгач, ота узукни кафтига босиб:

— Қўлимдаги нима?! — деб сурабди.

Бола уйланиб:

— Тегирмон тоши! — деган экан.)

Олим юзлашган ҳалқа-йулнинг қоқ уртасидан жарлик кесиб утган;

жарлик устида куприк ҳам кузга ташланар эди...

Хотин-куприк деган жой булар эди! Юз ёшли кампирнинг белидек майишган куприкнинг икки томони — жар эди. Жар тубида уралиб-буралиб сув оқар; сув буйида мевали-мевасиз ҳар хил дарахтлар ўсган; бу ер ёзда соя-салқин, жуда фараҳли эди. Талабалик йиллари, Олим билан бирга ўқишган йигит-қизлар (булар орасида Алпомиш ҳам бормиди?!), купинча шу ерда дарс қилишар, имтиҳонларга тайёргарлик кўришар эди...

Хотин-куприк бошқа тарафда, узоқда! —

Лекин Олим дуч келган жой уша ерни эслатар! — эслатиш ҳам гапми?!— гўёки Хотин-куприкнинг узи

шу ёққа «кучириб» келтирилгандек эди! †
Олим ажиб ҳайрат туйиб, куприкка яқинлашди.
Яна у ён-бу ёнга қаради.

Шу сонияда...

кузи тушди...

Жарлик тубида, сув буйида —

сочлари елкаларида ёзилган, лекин елкалари
очиқми, нима бало?! — баданлари ҳам оз-моз курин-
ган —

бир тўп аёл

тизилиб утиришар эди!

Булар — куринишидан қишлоқ аёллари эмасди!

Шаҳарлик, десанг, қуёш энди найза буйи кутарил-
ган эрталабки чоқда, бу ерда номаъқулнинг нонини
ейишяптими?! — ақл бовар қилмасди!

Олим куприк устида турганича, анграйиб қолган
эди.

Ногаҳон

аёллар уни сезишдимми?! —

буйинларини буриб қарагандек, уз аро

нималардир деб,

қаҳ-қаҳ отиб кулгандек бўлишди.

Олим тез орқага қайтиб, —

уз йулидан кета бошлади...

* * *

Бундан анча йил муқаддам у

илк дафъа бу ҳолатга

дуч келган эди.

Пиллакашлик фабрикасига кириб, —

қайноқ сувга ботириб олган кўллари

куйган-қабарган —

кенг-мул хона тула АЁЛЛАРга

унинг кўзи тушган эди.

Болалиқдан:

Онамсан,

ёримсан,

синглимсан фақат,

Дунёда энг азиз дустим,

ягона! —

қабилидаги сўзлар

қулоғига ўрнашиб қолгани учундир,

уша кунга қадар
Олимнинг хаёлида —
Аёл, Хотин деганда —
шулар жонланишар;
Олим, АЁЛЛАР деганда ҳам —
шуларни эслар эди, холос.
АЁЛЛАР — БОШҚА, КАТТА бир ОЛАМ экан-ку!
Уша куни
уни негадир
хижолатми, ваҳмгами ухшаган —
ҳиссиёт чулғаган
эди!
Кейин:
бу ҳолат
бот-бот қайтарила бошлади.
У Зардушлик артелида ҳам
қулларини «чумчуқ чуқиган»
АЁЛЛАРни учратди.
(Булар ҳам кенг-мул хоналарни эгаллашган эди!)
Шундай ҳолат —
бир гал ҳаммомда юз берди.
Эркаклар ювинадиган хона белида эшик бор;
кимдир аҳмоқликми, жинниликми қилиб
тепган эди, —
шарақлаб очилиб кетди;
қушни хонада шир яланғоч АЁЛЛАР! —
қий-чув,
биров саросималаниб, узини ҳар енга отган,
биров қуллари билан у еқ-бу егини беркитган...
Янаги гал (аскарликда юрган пайти)
Олим —
қамоқхонада
Аёлларни курди.
Сим-тур ичидаги АЁЛЛАР қаршисида
уша-ваҳмми, хижолатгами ухшаган ҳиссиёт, уни
айниқса,
уртаб юборгандек
булди!

4

Орқага, уз йулига қайтган Олимни
ҳозир яна уша ҳиссиёт қамради.
Шу билан бирга, назарида,
жар тубида тизилиб утирган Аёллар унга таниш,

буларни у қаердадир, олдин ҳам учратгандек эди!
Олим тезроқ боғ-ҳовлига етиб олиш — Зебо билан
куришишни
уйлаётган эди.

Шундай қилишни истаётган ҳам эди!

Лекин узининг қайроқ-тош ётқизилган йулни нега
ит қувлагандек дарҳол тарк этганига тушунмаётган
эди!

Бунни уйлаб, иккиланаётгани унинг дадил илдам
босишига халал бермоқда эди!

Ахийри, у яна тухтади, —
ҳалқа-йўлга қараб кетди.

Йулнинг қоқ уртасидан кесиб утган жарлик усти-
даги куприкка яқинлашиб, пастга энгашиди.

Аёллар бояги намойишда, сув буйида утиришар
эди!

Бу сафар улар Олимга дарҳол аҳамият беришди.

Аёллардан бири қўлини силкиб, қандайдир имо-
ишора қилди. Бошқаси нимадир деб, бақирди.

Орада масофа узоқ эди.

Шу бойсдан, Олим зеҳнини жамлаб жарликка ти-
килди ва... куприқдан ағанаб кетишига оз қолди.

У ҳамма нарсани кутганда ҳам, бунни кутмаган эди!

Бақирган Аёл — Ҳурриятни,
имо-ишора қилган Аёл эса — Зебони эслатмоқда
эди!

(Ҳуррият, хужайин, тинчликми, деб сураётган, —

Зебо эса, кутинг, сал туриб бораман, деб махфий
билдираётгандек эди! Ҳарҳолда, Олимга шундай бу-
либ туюлди).

Олим Ҳурриятнинг қачон, қандай қилиб уйдан бу
ёққа келиб қолганига таажжубланди. Зебо-чи?! Зебо-
нинг ҳам бу ерларда уймалашиб юрганига ишониниш
қийин эди.

Умуман, улар нега бу ерда утиришибди?!

Олим паришонланиб, яна пастга разм солди.

Энди Аёллар, саф чеккан — итоатдаги аскарлар
сингари юзларини бир томонга — куприк томонга
буришган, нафас ютишган эди. Улар Олимни куза-
тишмоқда, лекин биронтаси киприк ҳам қоқаётгани
йўқ.

Аёлларни бирма-бир кўздан кечиришга уриниб,
турли қиёфалар ичида, Олим ҳозир (Ҳуррият ва Зебо-
дан ташқари!) ниҳоятда ГУЗАЛ БИР ЧЕҲРАНИ ажрат-
ди... Бу ким эди?! Олим яхши илғаб эслаёлмади! Ке-

йин, унутди... Унинг хаёлини Хуррият билан Зебо эгаллашган эди!

У югуриб-сакраганча жарликка тушиб, бу ерда булаётган воқеани билиб олишга

тайёр эди-ку...

ҳалити ваҳмми-хижолат...

қолаверса, сув буйида утирган Аёллар ёнига

ҳар қандай шароитда ҳам йигит киши

қайси йусинда борасан-у,

улар билан қайси тилда гаплашасан?!

Олим яна орқага қайтиб, —

уз йулидан кета бошлади...

5

Аслида у ўзи кузлаган манзилга чалғимай боравериши керак эди!

Ҳалқа-йул (тегирмон тоши) ҳам, жарлик ҳам унинг режасига кирмасди!

Бироқ энди...

Олим осойишталигини йўқотган эди.

Бу гал у ҳаяжонланиб-ҳовлиқиб,

катта-катта қадам ташламоқда эди.

Жар тубидаги Аёллар орасида унга учраган — чиндан Хуррият ва Зебоми?! Ёки, кимдир буларни эслатди, холосми?!

Уни кузлари алдашдими?! Узи адашдими?! —

биринчи навбатда, буни аниқлагиси келмоқда эди!

Олим сўқмоқнинг охирига етиб, Алоқа булимидан шаҳарга, Хурриятгами, Зебогами (балки, уларнинг иккаласига ҳам!) қўнғироқ қилмоқчи эди. Шундан кейин, руй бераётган воқеанинг ҳарқалай мағзини чақса булади! Бемалол боғ-ҳовлига бораверса булади!

У ҳаш-паш демай, ут говлаб устан, ташландиқ сайхонликни орқада қолдирди.

Икки томон экин майдонлари бошланди.

Яна жилла фурсат утгач, —

дарахтзорлар ҳам бағрини очди.

Анча ичкарида, дарахтлар панасида кемани эслатган эски бир бино бор; сўқмоқдан гира-шира куринар эди. Бу бинога Олим ҳеч қачон қизиқиб, яқин йуламаган эди! Ҳозир эса бир дам уйланиб туриб, шу томон бурилди.

Бино атрофига узун панжара тортилган эди. Темир дарвоза ёнига кичик бир уйча ҳам қурилган.

Олим дарвозага яқинлашганида, —
уйчадан милтиқ кутарган киши чиқди.

— Хув! Тухта... Бу ерда турма!

Олим қаршисидаги кишини таниди. Тожи ака деган одам! Шаҳарда, куча-кўйда баъзан кўриб юрар эди.

— Салом алайқум, Тожи ака! — деди юмшоқлик билан.

Лабини қимтиб, алик урнида:

— Мумкин эмас! — деди милтиқли киши.

— Нега?!

— Гапни купайтирма, бола! Узим... эзилиб утирибман.

— Мен кунгироқ қилмоқчи эдим! Алоқа бўлими бугун ишлайдими, йўқми?! Зарур ишим бор эди... Сизда телефон бордир, ахир?!

— Бор! Бизда ҳамма нарса бор... Лекин мумкин эмас!

— Бу бирон идорами?! Қанақа идора?! Мен тушунмаяпман...

— Тушуниш шарт эмас! Инсон дунёнинг бутун баланди-пастини тушунса... Мумкин эмас! — деди Тожи ака.

Олим бинодан ноилож узоқлашди.

Аммо уз йулидан кетавермади.

Нарироққа бориб, айланиб, —
бинонинг орқа тарафига утди.

Кун — якшанба. Бинода одам бўлмаслиги керак! Мабодо орқа томонда ҳам эшик булса, Олим панжарадан сакраб утиб, бирон хонага кириб, бемалол кунгироқ қилавермоқчи эди! Уйчада, темир дарвозани қуриқлаб утирган Тожи ака буни сезмай қолаверди!

Олим уз ишининг қалтис, бемаъни эканлигини билар эди. Бироқ шунга шахд этган эди!

У панжарага яқинлашиб, тухтади.

Орқа томонда эшик йўқ эди.

Бунинг устига, ҳовлида беш-олтита хачирдек ит ириллаб, бир-бирини қувлашиб юришар эди.

Олим кемани эслатган эски бинонинг каюта ойналаридек қатор деразаларига — азбаройи бу ёққа бекорга келганидан эзилиб, — узича лоқайд бир қур кўз ташлади.

Кейин, ҳайрон қолди...

Деразалардан ҳар бири олдида бир АЁЛ ташқарига тикилиб турар эди!

Бу бинони эгаллаганлар — Аёллар эканлиги, —
 Ичкарида Аёллар борлигини
 Олим хаёлига ҳам келтирмаган эди!
 Ҳозир бу ерда ортиқча уралашмай, Алоқа булимми-
 га қараб кетавермоқчи эди-ку,
 бунинг урнида
 панжарага беихтиёр суялиб қолган,
 Тожи ака тугрисида
 чуқур хаёлга толган эди...

Тожи аканинг Мойра (асли Моҳирадир?!) деган қизи бор эди. (Дунёда фарзанди, айниқса қизига меҳрибон бўлмаган ота борми?! Олим қизчасини бекордан «Нодираи даврон!» деб эркаламас!)

Қисқаси...

боя кучага милтиқ кутариб чиққан бу одам —
 бир пайтлар тенги йуқ, машҳур созанда эди!
 Дутор чертишда унинг олдига тушадиган зот топилмас эди!

У дуторни сайратиб қолмай,
 тилга киритар — суйлатар эди!
 Шаҳарда деярли барча созандалар уни Уста дейишар,
 казо-казолар кўпинча ўз давраларига чақириб, бундан фахрланишар эди!

Шундай юриб,
 бир куни Тожи аканинг қизи билан ораси бузилади.

У, Мойра эгри оёқ босаяпти, деб
 ундан-бундан эшитиб қолади.

(Аслида, бу гараз, ҳасаддан бошқа нарса эмасди!
 Биров созингни угирлайди, биров овозингни! Худо асрасин...
 Мойранинг гуноҳи йуқ экан! Уни бир йигит ёқтириб юрар экан, холос! Аммо бу кейинчалик билинади.
 Ушанда эса... миш-миш, маломат ёмон!)

Тожи ака, уйга кириб келган қизига, жаҳл устида — қўлидаги қовун кесиб утирган пичоқни отиб юборади.

(У ҳақда баъзан, пичоқ қўлидан «учиб» кетибди, дейишади!)

Қиз жароҳатланибми, жароҳатсизми, шу ондаёқ
жон таслим қилади...

Тожи ака қамалиши аниқ эди! Казо-казолар арала-
шиб («Тасодиф улим» деган хулоса ясаб!) —
уни сақлаб қолишади.

У энди ҳар ерда дотор чертмайди. Лекин уша казо-
казоларнинг ҳамон —
хизмат руйхатларида туради...

Қандай булмасин, Тожи ака
уз қизига қўл кутарган,
қизини (сезибми-сезмайми!) улдириб қўйган эди...

Олим Мойра туғрисида одамлардан эшитган, бил-
ган;

узи кўрмаган қизнинг ранги учган юзи, бақрайган
кузлари

қандайдир хотирасида қотиб қолган эди!

Олим бу воқеани эслаб, азобланар эди.

Ана, панжарага суялиб, шу паллада ҳам

бундан азоб туймоқда эди!

Олим бу воқеани эслаб,

Аёллар эгаллаган бинони —

Тожи аканинг қуриқлаётганига

ажабланмоқда эди!

Олим тушунмайётган эди:

Тожи аканинг (ушанда) уз қизига қўл кутаргани-
га —

АСОСИЙ сабаб нима?!

«Аёлнинг беҳад эркинлиги қўрқинчлидир!»

Балки, шундайдир...

Балки, номус?!

Отелло (бир қария айтмоқчи, Отовулло булса ке-
рак!):

*Мен бунчалик оғир ишларни
номус учун қилдим, аммо
аламдан эмас! —*

деган экан.

Турсуной,

Нурхон,

Гулсара,
яна қанча

*Қузголган
Нурли
Гулларни —*

хазон этганлар бари
«*олижаноб мавр (ҳабаш!)*» сингари
номусли кишилармиди?! Номуссизлар йўқмиди?!
(«Отелло» бу мақсадда ёзилмаган, албатта! Шарқ
руҳидаги одамнинг Ғарб руҳидаги олам уйинларини
қабул қила олмагани...)

Балки, фақат жаҳл?! Жаҳолат!
(Жоҳилия даври... Араблар аксар туғилган қиз фар-
зандларини тириклай кўмишар экан!)

Олим тушунмаётган эди:
Тожи ака — ким?! —
қотилми?! Санъаткорми?!
Қулида:
пичоқми?! Дуторми?!
Дуторми?! Милтиқми?!

Эй...
булар шундай бир тоифа! —
замонлар буйи яшаб келган!
Эзгу ҳам сўзлайди, қабиҳлик ҳам қилади.
Бошингизни ҳам силайди, калтак ҳам кутаради.
Дутор ҳам чертади, одам ҳам ўлдираверади.
Айниқса, ноғорага, карнайга уч! —
гумбур-гумбур, гумбур-гумбур...
ғат-ғат... ғат...

Олимга Тожи ака шу аснода Сталинни эслатган
эди.

Сталин хотини (Алилуева)ни уз жонига қасд қи-
лиш ҳолатига олиб борганини —

Олим китобларда ўқиган эди.

Кейин, доҳий яқин биродарлари хотинларини қа-
матдиргани...

минглаб аёлларни отдиргани...

минглаб севишганлар ёстигини қуритгани...

минглаб, миллёнлаб бева-бечорани қон қақшатга-
ни...

Бирон пайт пинак бузмаган!
Лекин у «Сулико» деган гуржи қушигини яхши
курар экан!
Бу қушиқни баъзан кузларига ёш олиб тинглар,
баъзан узи ҳам йиглаб —
куйлар экан:

*Мен ёримнинг қабрин изладим,
Бирон ердан топмадим, аммо.
Саргардонлик булди қисматим, —
Қаердасан, айтгил, Сулико?!*

*Булбул сайраб боғ аро алҳол,
Ногоҳ тутди оламни садо.
Мен айладим булбулга савол:
Қаердасан, айтгил, Сулико?!*

Бу одамлар — ким? —
қотилми? Бағри ярадорми?!
Қулида:
пичоқми?» Дуторми?!
Дуторми?! Милтиқми?!

Инсон шу қадар мураккаб яратилган эканми?!

7

Вақтида қамалмай,
бир умрлик жазо буйнида қолган
Тожи аканинг фожиаси
узига етиб-ортиб етган бўлса керак!

Шу боисдан ҳам,
Аёллар эгаллаган бинони —
унинг қуриқлаётгани
ажабланарли эди...

Олим шуларни уйлаштиб,
бехосдан сергакланди.
Гавдасини панжарадан узди...

Деразалардан ҳар бири олдида
Бир аёл ташқарига тикилиб,
ҳамон қимир этмай турар эди!
Буниси майли...

Олим эсанкираб, ёқа ушлади.
Деразалар олдида турганлар —

бу (сочи турмакланган, сипо кийинган)лар —
Уша!—

бундан озгина фурсат бурун —
елкалари очик ҳолда,
жар тубида унга куринган
Аёлларнинг узгинаси эди!

Ана, Хуррият....
нимадир деб, бақиряпти. (Фақат, овози эшитил-
маяпти!)

Ана, Зебо...

махфий аллабир имо-ишоралар қиляпти.

Ана, ниҳоятда ГУЗАЛ БИР ЧЕҲРА (ҳам).

Юзи сут билан чайгандек. Ажратмай буладими?!

Олим олдингидан ҳам кўп ҳайратга тушган эди.
Ҳалқа-йўлни кесиб ўтган жарлик тубидан —
булар қачон, қандай қилиб бу еққа келиб қолишди?!

(Ҳаётда гаройибот кам эмас! Инсон ақлигга сиг-
маган ҳар нарсани инкор этолмайсан! «Муъжизасиз
муъжизалар» дегандек...)

Олим эслади...

...Бола тўрт-беш ёшларда эди.

Узун, ўткир пичоқлардан тикланган нарвон олдига
келиб, яланг оёқ босганча, юқорига кутарила бошла-
ди! Оёқ остига бир этак шиша синиқлари тукиб
қуйилган эди. Бола юқорига кутарилгач, яна ушандай
яланг оёқ шиша синиқлари устига сакради...

Кейин, қора соқолли бир киши беш-олтита пи-
чоқни даста қилиб, оғзига тикқан куйи нақ бандигача
«ютди». Томоғидан бемалол «ўтган» пичоқларни қай-
тиб тортиб олиб, бу ишни ҳамма эплайдигандек, ку-
лимсиради...

Ҳабашистонда шундай қабила учрайди. Одамлар
чўғ устида юриб, олов ичидан куймай утиб кетавери-
шади...

Ҳиндистонда эса жоду кишилари орасида:

«бундайлари ҳам борки, бир марта кўз қирини
ташлаб, учраган одамни йиқита оладилар. Яна айтиш-
ларича, улар нигоҳи тегиб — улган кишиларнинг кук-
рак қафаси ёриб курилса, юраги уз ўрнидан «кўчган»
— йуқолган булармиш...»

«улардан бири чордона куриб утириб олди-да, но-
гоҳ ердан узилиб, тепага кутарила бошлади. У оёгини
йиққан ҳолда, бирон тиргаксиз — ҳавода муаллақ ту-

рар эди!» (Буни энди Ибн Баттута уз «Саёҳатнома»сида ёзган).

Олим Аёлларни «таниб», аввалига

қаттиқ ҳайратланди, холос.

безовталиқ сезмади!

У, кўз бойлаш, фусун, жоду айниқса, Аёлларга хос, улар озми, кўпми бу ҳунарни билишади, деб ҳам уйлади.

Аммо кейин...

хаёли қочди.

Унинг дуч келгани — шунчаки гаройиботга ўхшамас эди!

Бу АЁЛЛАР (Хуррият ҳам, Зебо ҳам) барчаси —

нега жар тубида ўтиришган эди-ю,

энди бу ерда туришибди?!

(Дейлик, Хуррият ёки Зебо — минг жоду, фусун қилмасин! — шаҳардан қандай «учиб» келиб, жар тубида ҳам, манави юксак деразалардан бири олдида ҳам пайдо бўла олади?! Уларга бунинг нима зарурати бор?!)

Панжара ёнида қотиб қолиб,

деразаларга тикилганича, —

Олимни ниҳоят, қурқув босиб, энди

эсхонаси чиқа бошлаган эди.

Бу (Аёл)лар ОДАМ наслидан эмас,

ПАРИМИ, АЛВАСТИМИ бўлишса-чи?!

Олим бинони тарк этиб, —

яна сўқмоққа томон ошиқди...

8

У эски бинодан — қочгандек узоқлашмоқда эди.

ОДАМ боласи эди! —

бирон қор-қол рўй беришини истамасди.

(Сўқмоққа етиб олгач, йўлдан ортиқ чалғимаслик, —

Алоқа бўлимига ҳам кириб юрмасликка қарор қилди.)

Олим, Аёллар уч гуруҳга ажралишади, деб эшитган эди:

1. Оддий аёллар

2. Парилар

3. Алвастилар

Шу сонияда, булар — Парими, Алвастими?! — нега менга куринди экан, деб уйлаб, фаромушланди.

Кейин, яна уйлади:

бугун нималар буляпти ўзи?!

Сунгги пайтлар Хуррият, Зебо — (умуман) АЁЛЛАР туғрисида ҳадеб ҳаслга берилиб, — ақлдан озмадиммикан?!

*(Зеҳи ҳуснинг зуҳури-дин
тушиб ҳар кимга бир савдо...)*

Олим яна уйлади:

Парилардан-ку, зиён кам, дейишади. Алвастилар ёмон! Хонумонинг куяди!

У, Парилар, Алвастилар, Жинлар, Девлар, биз яшаган ОЛАМдан бошқа ОЛАМЛАР борлигига эса шубҳаланмас эди! Болалиқдан қаттиқ ишонарди!

(Баъзан унга ҳар қандай Аёлнинг ўзи — бошқа ОЛАМга мансуб бўлиб ҳам туюлар эди! Ҳозир курганлари бунга далолатдек эди.)

*Сени топмоқ баче мушкулдур-у,
Топмаслиғ осонким, —
Эрур пайдолигинг пинҳон,
вале, пинҳонлигинг пайдо...*

Олим куча деворларида, дуконлар пештоқида, китоблар, киноларда гоҳо кукраги очик, оёқларини кертган хонимлар сурати, қиёфасини кўрар эди. Базмгоҳларда минг йусин буралиб-товланган шундай хонимлар, гоҳо унинг тушларига ҳам кирар эди! У — қишлоқи эди. Шаҳар ҳаёти ўзи шумикан? Тараққиёт шумикан? Балки, мен ҳаётнинг равишини тушунмаётгандирман? — деб ўйлар эди. Лекин бир нарса аён эди. Ярим яланғоч хонимларни Олим, Оддий Аёллар сирасига қўшмасди. Булар Парилар ёки Алвастилар (кўпроқ Алвастилар) бўлишса керак, деб билар эди. Аёлларни севган-қадрлаганига қарамай, булардан кунглида бир оз ҳазарми, ҳайиқиш сезар эди...

У суқмоқда ҳамон безовталаниб бормоқда эди.

Бундай ажабтовур ҳолатга — унинг биринчи марта дуч келиши эмасди...

Олим ҳали ёш эди! Бедард эди! Лекин кутилмаганда:

(бутун тирик мавжудот — бир томонда,
у — бошқа томонда)

сўлган япроқдек уз дарахтидан узила бошлаган;
шамолда учиб кета бошлаган эди!

Ушанда жисми билан руҳи бир-биридан ажралиб;
икки жой — икки ОЛАМда мавжуд; —
узоқ уйқуга чўмган эди!

Шунинг баробарида, у —

НИМАЛАРНИДИР

илғаётган ҳам эди.

Эмишки...

ранги бўздек оқарган УНИНГ асабий БИР НУС-
ХАСИ

эшик-деразаси йўқ хонами, қутидек жойда —
бир чеккада «сояи девор» бўлиб турибди.

Ташқаридан — қаердандир ҳайбатли машина шов-
кинига ўхшаш товушлар эшитилмоқда.

Хонами-қути Еру Осмон орасида муаллақ; шу би-
лан бирга, чайқалиб, қаёққадир суриниб бораётган-
дек.

Эшитилаётган шовқинни босиб,
қандайдир ЭРКАК ва АЁЛ узаро узоқ-юлуқ сузла-
шишмоқда.

Афтидан, бегона тил. Ажнабийлар тили...
тушуниб бўлмайди!

Олим баданига ут кетиб, ёниб-қуяпти.

У узининг ожиз-нотавон, қафасга солинган қуш-
дек эканлигини ҳис этмоқда, —

ота-боболардан келган дин, иймон-эътиқод тўғри-

сида негандир ҳар қачонгидан кўпроқ уйламоқда —

(Уша кунга қадар у ДАХРИЙ қабилида эди!)

уз-узидан эзилмоқда эди.

Ахийри, АЁЛ шарақлаб кулгандек,

янғроқ овозда нимадир (бир суз) дегандек бўлди.

Олим — мана, шу нидодан «уйғонди».

Касалхонада эканлигини сизди!

Боши устида ҳақимларни кўрди!

«Уйғонгани» заҳоти,

шу УЙҒОНИШ ҳаққи,

шукрона келтириб:

— Оллоҳ Оллоҳ! Оллоҳ... — деб беҳол пичирлади.

(Илоҳо! Подшоҳо! Кирдигоро! —

Сенга очуқ — ниҳон-у, ошкор-о...)

Сўқмоқда кетаётиб,
Олим шуларни хаёлидан кечирди.
ОДАМ боласи ўзига бино қуйиб, —
дунёга ҳеч қачон устун бўлолмайди.
Зероки, бир заррадек яшаб,
ҲЕЧ ҚАЧОН —
ЧЕГАРАдан нари томонни
биллолмайди...

9

Олим аввалдан қарор қилганидек, —
йўлда Алоқа бўлимига кирмади.
(Энди кимга сим қоқиб, нимани суриштирасан?!
Бекорга чулдираш шарт эканми?!)
Лекин
сўқмоқ сўнгидаги ойнаванд бинонинг катта қис-
мини эгаллаган магазинга кириб, гушт, ёғ, нон, ши-
ринлик харид қилди. Кейин, —
бино ёнламасидаги эгри-бугри тош йўлдан
тўғри боғ-ҳовлига қараб юрди ва...
ниҳоят, боғ-ҳовлига етиб келди.

У меҳмон кутишга ҳарҳолда оз-моз тайёргарлик
қуришга чоғланиб, уйни наридан-бери йиғиштирган
бўлди. Дуппидек қозон остига ут ёқди.

Бу ишлар
Олимни чалғитиб, —
йўлда курган-кечирган маш-машалар аста-секин
унинг хаёлидан кутарила бошлади.
Бутун хаёлини —
Зебо банд эта бошлади.

* * *

Бундан икки йил бурун...
Олим бир куни ишхонада эди, —
Кутилмаганда телефон жиринглади.
(Эрталабдан буён «жимжит» эди,
демак, «тилга» кирибди!)
У дастакни кутарди.
...Эргаш деган оғайниси экан!
Исмоил деган бошқа бир оғайниси унга интиқ, —

уларникига тез етиб боришини
сўраётган экан!

Олим билан

аввалдан Эргашга нисбатан Исмоил —
купроқ дийдорлашарди.

Бу — бетоқатми, куюнчакми? — шунақа йигит.
Маҳал-бемахал кунгироқ қилиб, узи ҳам бостириб кел-
лаверар эди. Муҳими, Исмоил бировни биров орқали
чақиртириб, кутяпман, «учиб» келсин, дейдиган тои-
фадан эмасди!

Шу боисдан, Олим

ажабланиб қолмай, безовталанди.

Стул устида сочилиб ётган қоғозларни апил-тапил
саранжомлаб, эшикни беркитди.

Кучада шошганча кетаётиб, —

яхши-ёмон куп нарсани уйлади.

Лекин бунақа пайтда биронта тахмин

тугри чиқмайди!

Уша куни ҳам шундай булди.

Дарвоза олдида Эргаш ер чизиб турар эди.

— Эргаш... Узингми?!

— Узим! Биринчи нусха! — деди одати буйича
Эргаш. Кейин, қушиб қуйди. — Иш чаток. Исмоил
улим тушагида ётибди! Духтирлар фотиҳа уқишди.

— Қуй, ҳазиллашма.

— Йук, рост. Юр! Сенга икки оғиз васияти борга
ухшайди...

Ҳовлида одам гужгон уйнарди.

Олим билмас эди, Исмоилнинг уруғ-аймоғи, ёр-
дўсти ярим шаҳар экан! Булар орасида унинг шахсан
узига васияти борлигини уйлаб, таъсирланди.

Эргашнинг изидан айвонга кутарилиб, —

ланг очиқ эшикдан ичкарига кирди.

Офтоб нурига чумган хонада —

Исмоил тўрда, баланд тахта-тушакда

япроқдек саргайиб-сўлиб ётар эди.

Унинг ёнида бир неча аёллар — ойиси, хотини,
икки қизи, яна кимлардир — куйманиб, уймалаши-
шар эди. Йигитлар кўрингани заҳоти, —

улар гуж бўлиб тисарилганча,

хонадан сирғалишди.

Олим Исмоилга яқинлашиб, чўк тушди. Оғайниси
қўлини қўллари орасига олди:

— Исмоил...

Исмоил бир чеккада қотиб-гангиб турган —

Эргашга қаради:

— Хафа бўлма... Сен ҳам чиқ!

Эргаш баттар саросималанди. Кейин, у ҳам — секин ташқарига жилди.

— Исмоил! — деб қайтиб муурожаат қилди Олим.— Бу ишни йиғиштир! Сенга ярашмайди. Ҳали оддек бўлиб кетасан! Иккимиз бирга...

— Аравани қуруқ олиб қочиб... Нима кераги бор?!— уни тухтатди Исмоил. — Мен уламан. Аниқ! Нозик бир масала...

— Йўқ! Сен... сен...

— Мени чарчатма! Вақт зиқ. Эшит... Зебони биласан! Хотинимни айтяпман... Сени жуда ҳурмат қилади! Бир-икки марта гаплашиб турганларингни кўрганман...

— Ундай эмас... Ундай эмас! — деди Олим бўғилиб.

— Эшит... Зебо яхши аёл! Ақлли... Лекин дунёда аёл зотики бор, бир қамчи ҳалиги томон... Худонинг узи шундай яратган! Зебо мустасно бўлолмайди. Қавмидан ажралолмайди...

— Ундай эмас... Ундай эмас! — бу гал утирган урнида сапчиди Олим.

— Мен ишонганман. Ишонаман... Лекин у ёш. Чиройли. Карсиллаб турибди. Бироз шўх. Нотинч... Мен қўрқаман! Кетганимдан кейин, бировлар уни топтайди. Айниқса, қизчаларга қийин! Булар ҳам андаза олиши мумкин.

— Ундай эмас... Ундай эмас! — деди Олим энди беихтиёр бушашиб.

— Эшит... Мен Зебони сенга топширдим. Сени Худога! Истасанг, дуслаш! Истасанг, бирон мулла топиб, никоҳингга ол! Лекин уни асра... Бу гапни ҳеч ким билмаслиги керак. Иккимиз уртамизда! Сенга ва-сиятим шу...

* * *

Уша куни

Олим —

бу хонадондан қаёққа қочиб,
бошини қайси деворга уришини
билмай қолган эди!

(Оғайниларинг борлиги яхши-ку, миянгни ачитишгани ёмон-да!)

Йуқ, орадан кунлар утиб,
у бора-бора осойишталана бошлади.

Аввало,

қанчалик антиқа туюлмасин,

БУНГА ухшаш ҳодисалар

эскидан учрайди!

Ҳатто, машҳур, буюк инсонлар ҳаётида ҳам...

Кейин,

бу ишга бошинг билан шунгимаслик керак!

Бировнинг бевасини ҳимоянга олиш, энди бизга қарайсиз, деб эгалик қилиш — айтишга осон. Ҳаёттиб, ҳозир ҳаёт мураккаб эканлигини уйлабдимиз, Исмоил?! Одам куз юмаёттиб, баъзан ҳар нарсани гапираверади...

Олим фақат,

гоҳ дарс берган мактабига бориб, гоҳ куча-куйда учратиб, Зебодан ҳол сураб юрди. Исмоил минг илтижо қилганда ҳам, Зебони кузи остида тутиб, кузатишдан булак —

унинг нияти йуқ эди!

Аммо бу...

узоққа бормади!

Улар шунчаки куришиб юриб,

кундан-кунга...

Зебо унга қаттиқ урганганми?!—

у ҳам Зебони севиб қолганми?!—

Худойим! Бундай булмагани дуруст эди! —МУНО-САБАТ жиддийлаша бошлади.

Олимнинг энди шўрига шўрва тукилмоқда эди!

Уни гулдек хотини Ҳуррият, икки қоракуз фарзанди (Ботир ва Нодира) уйда пойлаб утиришмаса эди!— у албатта, Зебога шартта уйланиб кўяқоларди. Исмоилнинг қизчаларига бемалол оталик қиларди! Ҳозир-чи?! Исини чиқармай никоҳдан утолмайсан. Ис чиқаришнинг эса иложи йуқ! Биз дўстлашдик, деб судралиб юравериш ҳам ярашмайди! Исмоил рухсат берганига қарамай, Олим бемаънилик қилиб, Зебони барибир топтагандек булади...

Бугун боғ-ҳовлида куришиб,

Зебо билан у —

шулар ҳақида

(бу ёғи қайси кучага кириб,

қандай ЯШАШ туғрисида)

сўзлашмоқчи эди.

Олимга — узи эмас,
бутун муаммони ҳал этиш —
аввалдан-охир
Зебога боғлиқ туюлар эди!
(Умуман, «буқа ипини узмайди» деган аҳмоқ гапда
ҳам жон бор! Биз эркаклар аёлни кўз остига олгандек
буламиз-ку, аслида АЁЛЛАР бизни танлайди!)

Олим бугун
мабодо йўлда минг хил маш-машани кўрмай,
бемалол, осойишта бор-ҳовлига келганида, —
Зебони кутаётиб,
дам сайин ҳаяжонланмас,
нотинчлик сезмас эди!
У (уша) йўлдаёқ МУВОЗАНАТни йўқотган эди...
Шу боисдан, ана —
уз юмушларини бажаргач, энди
игна устида
утирар эди!
«Эшик қачон тик этаркин?!»
«Бутун яна нималар бўлиши кутилмоқда?!»

2

КЕЙИНГИ УЧРАШУВ

10

Эшик эҳтиёткорми, секин тақиллади.
Олим, эй Худога шукр, деб шошганича,
бориб эшикни очди.

Остонада бегона бир аёл
қийшанглаб-товланиб турар эди.

— Мени танимадингиз-а, Олимжон?! — шунинг
баробарида, у олдинга сурилиб, Олимни қучганича,
юзидан чулп этиб улди. Кейин, сал орқага чекиниб,
яна фироқ қилди. — Барибир, танимаяпсиз! Яхшироқ
қаранг... Эслаяпсизми?!

— Афтингиз таниш, — тунгиллади Олим, ноқу-
лайлик сезганидан. Ичида, мен бу аёл билан бир
пайтлар «юрган», ушанда уни узимга «ургатиб қўйган»
эмасмиканман, деб уйлаб, зур бериб эшлашга урин-
моқда эди!

— Мен Бахтигул. Мактабда бирга ўқиганмиз! Тур-
тинчидан еттинчи синфгача...

«Э, хайрия! — деб уйлади Олим. — Еттинчигача бирга укиган булсак, демак «юрмаганман». У пайтда хали «юролмасдим!».

— Бизнинг хотиралар илма-тешик! Хафа булмайсиз, — деди Бахтигулга синфдошлик ҳурмати.

— Уй-жойингизни уртоқлардан аниқладим, — сўзини давом эттирди Бахтигул. — Анча йил бошқа шаҳарда эдим. Яқинда қайтдик. Энди ҳаммани бирма-бир топяпман...

— Яшанг! Раҳмат сизга! — деди Олим, ичида сал эзилиб.

Чамаси Бахтигул ичкарига кирмоқчи-ю, лекин мезбон эшикни гавдаси билан тусиб турганидан, ажабланаётганми, қандайдир журъатсизлик сезаётгандекми эди! Буни ҳис этиб, Олим тушунтирди:

— Мен бу ерда иш билан... Бизнинг уйимиз, асосан, шаҳар марказида! «Гулхан» деган магазин бор... 4-уй, 8-хона! Болалар уйда. Кириг. Меҳмон бўлинг. Мен ҳам орқадан етиб бораман...

— Йуқ, ҳозир вақтим... қийин! Бошқа пайт... — деди Бахтигул.

У истар-истамас хайрлашиб,
эшикдан узоқлашди.

Аммо...

Олим ичкарига йуналган ҳамоно
эшик яна тақиллади.

«Бу хоним остонани тарк этмай, мени хонавайрон қиладиганга ўхшайдилар!» — деган ҳаёлдан кайфияти бузилиб,

эшикни бориб очди...

Бахтигулни сунгигача танимай қолаверган булса,
энди остонада турган аёл таниш! —

оддий бир таниш эмас... қариндош! Отасининг аллақайси жиянининг аллақими...

фақат қариндош ҳам эмас! Олдинлар шу боғ-ҳовлига тез-тез келиб-кетиб юрганидан, Олим икковлари маълум муддат дўстлашишган! Кейин...

Олим (кўзи қонга тўлиб юрган йигит эди!) бир кунни —

узини тутолмай, белидан кучиб, оёғини ердан узиб...

Йуқ! Энди бу гапларни эсламаган маъқул.

Ҳамида аллақачон уй-жойидан тинчиб кетган!

Боғ-ҳовлига ҳам — келмай қуйган эди...

Хуп, бугун...

у Олимни соғиниб келган бўлса-чи?! Нега келди?!
Гул-гул очилиб! Ҳар қачонгидан ҳам яшнаб!
Олим остонада қотиб қолган эди.

Лекин —

Бахтигулга ухшаб — Ҳамида
ичкарига таклиф қилишингни кутмайди!
Эшикни гавданг билан тусолмайсан!

У, —

ассалому алайкум, дунёда бормисиз, дустим, одамни
ҳеч йўқламайсиз, — деб, Олимнинг биқинига туртиб, —
туғри хонага кириб,
хонтахта ёнидаги оромкурсига чўкди.

Унинг бир одати... қўлидаги узугини ечиб, уйнаб
утиради;

ҳар ерга қўяди; қайтиб тақади, ечади!

Яна бир одати...

оромкурсига утириб-утирмай, хона туридаги жа-
вонга разм солиб қараганча, урнидан сапчиди. Илгак-
даги эски сочиқни олиб, сафардан қайтган уй бекала-
ридек, чанг-чунгни дарҳол артишга тушди. Эркак —
эркак-да! Олим уйни тартибга солгани билан боя шу
ишни эплаштиролмаган экан!

«Навбатдаги вазифа»:

йулини топиб,

Ҳамиданинг жавобини бериш, албатта!

Олим Ҳамидани кифтидан қўчди.

— Сиздан илтимос. Бугун кечқурун... Мен зарур
иш...

— Кечқурун келолмайман. Лекин тушундим, —
деди Ҳамида. — Ҳозир кетаман... — У уйланиб, узуги-
ни қўлида айлантирди, тақди, яна ечди. Руҳи чўккан-
дек эди. — Узингиз вақт топиб, бир учрасангиз. Мен-
га керак-сиз!

— Гап йўқ. Жоним билан! — деди Олим.

Ҳамидани кузатаётди...

бир жиҳатдан, яхши бўлди (Ҳамида учун! Кунгли
тинч кетади!) — нақ эшик рўпарасида

Эргаш қаққайган эди.

— Эр-гаш...

— Узим! Биринчи нусха!

Иккинчи жиҳатдан, остонада Ҳамидани Эргаш-
нинг куриб қолганидан, —

Олим унғайсизланган эди!

Бироқ (хайрият!) ичкаридан аёл киши чиққанига
Эргаш (негадир!) аҳамият бермади.

— Сени излаётган эдим! Юр. Чойхонада ош қил-
яшман...

Исмоил улганидан буён Эргаш — унинг урнини
олмоқчидек, — Олимнинг теграсида гирдикапалак бу-
лишга, ҳоли-жонига қўймай, «таъқиб» қилишга одат-
ланган! Олим бундан баъзан безор ҳам булар эди!

Шу паллада, айниқса, энсаси қотди.

— Қайси чойхона?! — деб сўради азбаройи гапни
чўзмаслик учун.

— Сув бўйидаги...

— Бўпти. Сен кетавер. Мен узим бораман!

Эргаш (хайрият!) тез жунади.

Олим ичкарига кириб, паришонланиб турган эди,
яна эшик...

Бу гал (ниҳоят!) — Зебо.

11

У кузларига ишонмасди...

Бу кунги бошоғриқ талай «томоша»лардан ке-
йин, —

Зебони одамдек қаршилаб, суҳбатлашиши мумкин-
лигига

шубҳа-гумон қилмоқда эди!

Интиқ кутаётган бўлса ҳамки, назарида,

Зебо келишидан — келмаслиги аниқ эди!

Зебонинг эшиқда қомат тиклаганини кўриб, юраги
ҳаприқиб кетди.

Севинчинг тошди қирғоқдан...

Сенга тор келди бу кўкрак...

Энди —

ҳар қандай «асъаса-ю, васваса» тугади!

Биров тақиллатиш эмас, тепса ҳам

эшикни очмайман!

Энди...

Сен меники, мен сеникиман!..

Яна:

*Ишқидин олам менга ҳайрон-у,
мен ҳайрон...*

Зебо ичкарига кириб,
атроф-жавониб тугрисидами?! —

— Яхши жой экан! — деди уйчан.

— Жой яхши! — тасдиқлади Олим.

Зебо дераза олдига борди. Қаради.

— Яхши богингиз бор экан! — деди яна Олимга.

— Яхши! Юринг, айланамиз, — деди Олим.

Улар ҳовлига чиқиб,
йулкадан-йулкага утганча,
боғда сайр қила бошлашди.

— Бир пайтлар ота-онам билан шу ерда турардик, — деб ҳаяжонланиб сўзлашга тушди Олим. — Кейин, шаҳардан уй олдик. Отам, онам дунедан утгач, бу жойлар ҳалиям анча қаровсиз булиб қолди...

У уз-узича масту мустағрақ эканлигидан, бутун боғ тарихини — бунёд булганидан эмирила бошлаганига эринмай гапирди. Лекин —

Зебо хотира тинглашга рағбати йўқми, ёки, барибир бу ажойиб жой экан, деб баҳслашгиси келмадими, энди унга жавобан, бир оғиз ҳам сўз қотмади.

Умуман, Зебонинг одатдагидан машқи паст эди!

Буни Олим, Зебо йул юриб, боғ-ҳовлини (балки!) қидириб толиққанига йўйди.

Зебони қайтиб ичкарига бошлади.

Дастурхон ёзди.

Чой дамлади. Овқат сузиб келди.

Зебо бир пиёла чой ичди. Кабобдан татиб кўрди.

Шу, холос.

Аммо сал таъби ёришгандек булди.

— Балодай ошпаз экансиз-ку! — деди. — Шунақа ҳунарингиз кўпми? — деб ҳазиллашди.

— Ҳунар кўп! Қўлимиздан келмайдиган иш кам! — дея эркалик қилди ўз навбатида Олим.

Улар шундай бироз ширинзабонлик қилишди. Ниҳоят...

— Биз дўстлашдик... Мен сизни яхши кўраман, Зебохон! — деди Олим. — Ёшим қирққа етиб, ҳеч кимни бунчалик севмагандим... Шу кунлар бу дунёда сиздан яқин, сиздан азиз кишим йўқ! Ҳаёт мураккаб экан! Оддий дўстлик, биласиз... Мен берк кучага кириб қолгандекман. Бундай азоб... Мен сизга уйланишим керак! Лекин қандай...

У шошмай дардини тўка бошлади ва бехосдан —

Зебога қараб, гаши оғзида қолди...
Зебонинг аҳволи дигаргун эди.
Зебо негадир утирган урнида қийшайган, икки қу-
ли билан куксини чангаллаган эди!
— Ни... нима бўлди?! Зебо...
— Юрагим... Уйингизда дори йуқми?!
Уйда дори йуқ эди.
Зебо билан мулоқот пайти, бутун, боғ-ҳовлида (яна
бир) ишқал чиқишини Олим етти ухлаб тушида кўр-
маган эди!
Сув балоси, ут балоси, дегандек
касаллик қаршисида ҳам инсон баъзан ночор
эканлигини эса, — у яхши билар эди!
— Ҳозир дўхтир чақираман, — деди ҳовлиқиб.
Ҳалигина уч марта калитни бураб, қулф солган
эшикни очиқ қолдирганича, —
кучага қараб югурди...

12

Зебони остонада кўрганида Олим, бутун иш аввал-
дан — эрталабдан (Балки, кеча оқшомдан!) — расво
бўлган эди, аммо буёғи ҳаммаси кўнгилдагидек кеча-
ди, — деб умидланган, ўз-ўзини овутган эди!
Аслида, боғ-ҳовлида ҳам ишнинг (яна) бузили-
ши —
ғишт қолиқдан кўчиши
қандайдир табиий ҳол эди!
Олимнинг шу дамда ҳуши бошидан учган эди.
(Зебога — Худо кўрсатмасин! — бир нарса бўлиб
қолса, сен ҳам улдим, деявер! Муҳаббат дардидан
ташқари, жавобгарликми, надоматми?! — сенинг
бўйинида!)
Нима қилганда ҳам, ҳозир...

*Бир гули раъно ғамидин
боғ зиндондур манго...*

У «тиббий ёрдам»ни чақириб, —
Зебони ҳам, ўзини ҳам
фалокатдан қутқариши шарт эди!

Эрталаб боғ-ҳовлига келаётиб, тахмин қилганидек, —

Алоқа бўлими якшанба кунлари ишламас экан!

Эшикка гурзидек қулф солинган...

Олим бир нафас уйланиб тургач,

сўқмоққа тушиб,

дарахтзорлар ичкарасида, панада жойлашган, кемани эслатган эски бинога қараб юрди.

Темир дарвоза томон кетаётган эди, —

уйчадан милтиқ кутариб, яна Тожи ака чиқди.

— Ҳув! Тухта...

— Тожи ака! Жон Тожи ака! Хотиним шайтонлаб қолди. Духтри чақиритим керак! Телефон...

— Мумкин эмас! Бу ерда турма, бола!

— Қарамаса, у улади, Тожи ака! Раҳм қилинг... — елборди Олим.

— Кимдир тугилади, кимдир улади! Дунё шу... Мумкин эмас! — деди милтиқ уқталиб, олдинга босганича, Тожи ака.

— Мен сизни бунчалик деб уйламаган эдим...

Олимнинг гапи таъсир қилдими, Тожи аканинг киприклари учди.

— Сен мени танийсанми?!

— Танийман.

— Ҳаётимни ҳам биласанми?!

— Ҳаётингиз?! Ҳаётингиздан фақат дутор чалганингизни биламан, — муғамбирлик қилди Олим.

— Ҳа, унда майли, — деди Тожи ака. Кейин, суради. — Манзилинг қайси?!

— Боғ-ҳовли, 16.

— Уз хотинингми?!

— Уз...

— Исми шарифи нима?!

— Зебо Пулатова.

— Ёши неччида?!

— Уттиз икки, — деди Олим эзилиб.

— Бу мен учун эмас! Мендан сурашади. Узим қунгироқ қиламан...

Тожи ака биров муддат утиб, уйчадан чиқди.

— Айтдим. Борса керак...

Олим Тожи акага миннатдорчилик билдириб, — қайтиб боғ-ҳовли томон жилди.

Аммо уч-турт қадам юргач, тухтади.

Бунинг шу паллада ҳожати йўқ эди...
 Мавриди ҳам эмасди...
 У узига-узи эгалик қилолмади, холос.
 Зув этиб, кемани эслатган бинонинг орқа тарафи-
 га ўтганча,
 каюта ойналаридек қатор деразаларга
 қарагиси келди.

Бинодан ташқари, қайроқ-тош ётқизилган ҳалқа-
 йулга чиқиб, жар тубидан ҳам хабар олишни уйлади.

Деразалар олдида Аёллар — ҳамон бормикан?! Сув
 буйида-чи?! Улар бинода туришибдими ёки жарда ути-
 ришибдими?! —

Олим текшириб кўрмоқчи эди!

Аёлларни икки жойда нега учратгани —
 аввалдан Олимга осойишталик бермаган,
 ҳамон осойишталик бермаётган эди!

У шошганича...

панжарага яқинлашиб, юксак деразаларга,
 кейин (паришонланган кўйда) —
 кўприк устида туриб, пастга
 кўз ташлади.

Ҳаммаёқ жимжит! —

бинода ҳам, жарликда ҳам
 энди, аксинча,

Аёллар

гойиб

булишган

эди...

* * *

Хуп, Олим асосан Зебодан ташвишланаётган экан,
 қаёқларда тентираб юрмай, ҳозир тезроқ боғ-ҳовлига
 қайтиб кетавермайдими?!

Отангизга раҳмат!

У — шунга жазм қилган эди.

Уз йулидан (зув этиб) озгина чалгигач, ана, —
 сўқмоққа тушди. Боғ-ҳовли томон бора бошла-
 ди.

Лекин...

дуч келган ҳолат —

уни дам сайин баттар —

паришон кўйга солмоқда эди!

У оёқлари бушашиб, сўқмоқда
соядек судралмоқда эди!

*(Чархи дойир бахридин —
эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, —
тушди бу гирдоб аро...)*

Руй бераётган воқеалар бир-бирига боғлиқдек туюлиб, —

Олимнинг юраги орқага тортмоқда эди!

У тушунмаётган эди:

1. Бугун эрталабдан унга учраганлар — Парилар ёки Алвастилармиди?! Оддий Аёлларми?!

2. Парилар ёки Алвастилар булишса, куришиб-куринмаслик, албатта, уларга осон! Аммо улар Олимни икки жойда нега «кузатишди»?! Бундан мурод нима?!

3. Оддий Аёллар булишса-чи?! Улар нега жарлик билан бинода Олимга дийдор курсатишди?! Бу ерларга қачон, қандай келишди?! Кейин, ҳар ёққа кетишдими?! Қасққа кетишди?!

Булар майли! Энг муҳими...

4. Олимга ким аниқ айта олади?! У суйиб-меҳмон қилишга уринган — одатдаги Зебо эмас, ПАРИ ёки АЛВАСТИ бўлса-чи?! Олим ҳозир қайтиб бориб, қутилмаган балога йулиқмасмикан?!

«Бир гули раъно ҳолидан (Зебоми, ПАРИ ёки АЛВАСТИми?! — барибир!) тезроқ хабар олиш керак! Ҳақимлар келдими?! Боғ-ҳовлида нима гап?!»

Минг юраги орқага тортганда ҳам, —

Олим бу ҳақда уйлашга мажбур эди.

(У соядек судралиб бўлса-да, илдам босмоқда эди!)

Ана, дарахтзорлар чекиниб, сўқмоқ сунгидаги ойнаванд узун бино кўринди.

14

Магазин эшигида (навбатда тургандек) анча-мунча одам йиғилган эди.

Олим бу ерда тутилмоқчи эмас эди-ку, қизиқиш устун келди.

Бино ёнламасидаги эгри-бугри тош йул томон утиб кетаётиб, у шунчаки четдаги бир кишидан сўради:

— Нима сотишаётган экан?!

Киши — энсаси қотгандек қараб қуйиб, — юзини
бино олдидаги айвон турига бурди.

Мана, энди

Олим аҳамият берди:

айвонда минбар ўрнатилган, —

бирова нутқ ирод қилаётган экан!

Олим у ён-бу ён қаради.

Тупланганлар барчаси — негадир, — Эркаклар эди.

Сотувчи қизларни ҳам ичкарида қолдиришганми?! —
биронта АЁЛ куринмас эди! (Бояги Аёллар қасққа
кетишди экан?!)

Олим диққат қилди. Кузи тушди...

Ҳаммага гапириш навбати етишмаслигини инобат-
га олишганми?! — ҳарҳолда, йигинда қатнашаётган-
лар аксари —

ҳар хил ёзувли-тахталарни

кўтариб олишган

эди:

«Биз — Тумарис авлоди!»

«Аёлсиз ҳаёт йуқ!»

«Сен — буюк маъбуда!»

«Онам дерман!»

Булар бари ширин-нордон, лекин майли, чидаш
мумкин;

«Улдирсанг, мени улдир!»

«Олма-анорингними дей!»

«Кузингдан аканг!»

қабилдаги суюқ ёзувлар кўзга ташланарди.

Ирод қилинаётган нутқ ҳам —

шунга яқин эди! Афтидан, эркакларга хос хислат,
булар учун бирон ишни ҳал этгандан, минбарга чиқиб
гапирган (айниқса, Аёллар ҳақида) маъқулроқ эканли-
ги кўриниб турар эди!

Олим ҳам — ожиз банда; мажлис деса, баъзан узи-
ни томдан ташлагиси келар эди! Чунки, у хизмат қил-
ган маъмурий идорада мажлисининг ўзи иш эди! Ма-
на, ҳозир ҳам Олим, халқни оғзига қаратиб, шахсан
нутқ ирод қилиши керакдек ҳолатни туя бошлади.

Аёллар тўғрисида у НИМА дейди?!

Гап кўп...

Энг аввал муҳаббат ҳақида СУЗЛАШ мумкин.

Муҳаббат деганда...

бирова Лайли ва Мажнунни, бирова Тоҳир ва Зухрани эслайди.

Одатда, Олим Умархон ва Нодирабегимни эслар эди!

*(На гул сайр айла, на фикри баҳор эт,
Жаҳондин кеч, хаёли — васли ёр эт.)*

*Муҳаббатсиз киши одам эмасдир,
Гар одамсан, муҳаббат ихтиёр эт.*

*Узор-у, қадду рафторингни курсат,
Чаман сарву гулини шармсор эт.*

*Лаби махмурдурмен, жоме май тут,
Карам қил, соқие, дафъи хумор эт.*

*Аналҳақ можаросин — айладинг фош,
Кел, эй Мансур, истиқболи дор эт.*

*Дури ашк-у, ақиқи ҳуни дилни
Келур ёринг оёғига нисор эт.*

*Қуйиб, эй Нодира, олам элига —
Муҳаббат шевасини ошкор эт.)*

(Худойим! Олим Нодирабегимга нима учун бу қадар қизиқди?! Қизчасига меҳр билан унинг исмини берди?!)

Хуп, яна...

Бир пайтлар, ёшлигида — «Сарина» деган китобни ўқиган эди. Ҳозир ёдига тушди. Оллоҳнинг энг суюқ Пайгамбари шундай марҳамат қилган: «*Аёл — мамлакатнинг асоси! Аёлнинг бахти — мамлакатнинг бахти! Аёлнинг ҳалокати эса, мамлакатнинг ҳалокатидир!*»

Бунга нима сабаб бўлди?! — чарақлаган офтобми, бино пештоқидаги ранги учган байроқми, гоҳ баланд тутиб, гоҳ қул толиққанида пастга туширилган шиорларми?! —

лопиллаб ёнган гулхан,
утга ташланган паранжилар
Олимнинг кўзлари унгида жонланиб, —
беҳос қалқиб кетди.

Дарвоқе...

Паранжи ҳақида ҳам гапириш мумкин.

Аёл-эркак, қанча одам туфонда қолган кунлар!

Аллабир қомусда (яхшиямки, тилнинг суяги йўқ, бўлмаса қарс этиб синарди!) шундай деб ёзилган экан:

«... аёллар бегона эркакларга очиқ кўринмаслик учун бошига ёпиниб юрадиган сохта энгли тўнсимон узун ёпингич»!

Ишонини қийин... Биз қарда-ю, фаранглар қарда?!—

лекин биздан уларга, улардан бизга — нимадир юққан!

«Устаси фаранг» деган тушунча,

«фаранг румол», «фаранг милтиқ»лар!

Паранжининг маъноси ҳам, аслида, биргина сўз: «фарангий!»

(Ғақат, Фарангистонда зеб бўлган либос бизда узлатга чекиниш — чекинтириш вазифасини утаган.)

Олим қолган гапни минбарда уйлаб гапираман, деган қарорга келиб, ниҳоят сўз олишга шахдланганича, — олдинга сурилди;

нақ минбарга юзлашди ҳам!

Лекин шу пайт —

бугун эрталаб узи эслаган,

Алпомиш деган йигитни кўрди.

Алпомиш — майли... Кейин, —

одамлар орасида

узининг ҳамкасби-ю, боғ-ҳовлидаги қушниларидадан бири —

Ором (исми шунақа!) га кузи тушиб,

секин ортига тисарилди.

Оромни ҳозир, бу ерда (ва умуман!) учратиш — бахтсизликка ухшаган бир ҳол эди (сабабини урни келса, билаверасиз!) Муҳими, Олимга бу йигит

бугун руй бераётган бутун воқеани

гуёки эслатди!

Олим, мен яна чалгидим, деб уйлаб,

узини бино ёнламасидаги

эгри-бугри тош йўлга урди...

* * *

У тасаввур қилар эди...

Шундай бир мамлакат бор.

Тоғлар устида. Офтоб нурларига чумган.
Энг баланд чуққида заррин тахт —
Юзига ҳарир парда тутган МАЛИКА утиради.

(Бу —
Тумарисми?!
Туркон хотинми?!
Ўзбек ойимми?!)

Иродаси — қонун! Ҳукми — ҳукм!
Ҳайбатли қалъа деворида соқчилар қатор! —
бари — Аёл аскар!

Биров четдан кириб, мамлакатни эгаллаёлмайди,
топтаёлмайди; —

Аёллар узларини узлари ҳимоя қилишади!

... Олимга АЁЛЛАР бугун мана шу МАМЛАКАТ-
дан қушдек учиб, тушганча, —

олдин жардаги сув буйига, кейин бинодаги дераза-
лар олдига

келиб қунишгандек (ва энди яна қайтиб кетган-
дек) бўлиб туюлмоқда эди.

15

— Келдимми?

— Ким?!

— Ким буларди?! Духтир-да.

— Йуқ ҳали, — деди Зебо. — Ўзи утиб кетди! — У
дард кўрмагандек, чой хўшлаб, эшикка тикилганча,
илжайиб утирарди.

Олим унинг енгил тортганига суюнди.

Энди «тиббий ёрдам» келмаса ҳам, майли.

Аммо барибир, эшикни очиқ қолдирди.

Дастурхон бошидан жой олди.

Зебодан биринчи навбатда, бу кунги воқеалар
тўғрисида суриштириб-аниқлашни уйлади. (Зебо эрта-
лабдан жарликда ҳам, бинода ҳам кўриниб, имо-ишо-
ра қилгани Олимнинг хаёлидан кетмаётган эди!) Ке-
йин, суҳбатни тўхтаган жойидан давом эттириш мум-
кин!

— Кечирасиз, Зебо. Аввалдан сурамадим. Сиз йул-
да, боғ-ҳовлини қидириб, овора бўлмадингизми?!

— Тўғри келавердим. Ортиқча ҳеч нарса! — елка-
сини қисди Зебо.

— Йулда, бирон ерда тутилмадингизми?!

— Тутулиб, нима қиламан!

— Мени кўрқитиб юбордингиз! Шунга сураяпман.

— тушунтирди Олим. — Юрагингиз анчадан буён оғрийдими?!

— Икки йил бўлди. Баъзан... Олдинлар юрагим борлигини ҳам билмасдим! — фаромуш тортди Зебо. Кейин, шўх кулди. — Касалдан гаплашмайлик! Менга қачон уйланмоқчисиз?!

Олимнинг назарида, Зебо ҳозир уларнинг муносабати ҳақида дарҳол сўз очмаслиги керак эди! Умуман, унинг узини тутиши нотабийими-носамимий эди. Олимга шундай туюла бошлаган эди. «Бу — одатдаги Зебо эмас, Пари ёки Алвасти! — деган хаёлга борди Олим беихтиёр. — Зебо бўлса, шунчалик тез тузаладими?! Мени куча югуртириш учун жўрттага юракни баҳона қилганмикин?! Сир бой бергиси келмаётганичи?! Уйин кўрсатаётгани...»

Лекин саволга жавобан, у:

— Менми?! Мен, албатта... — деб гудранди.

— Қандай уйланишни билмаяпсизми?! — бу гап шарақлаб кулди Зебо.

Шу пайт куча эшик тарақлаб очилиб, — дори-дармон солинган қутилар кўтарган оқ халатли икки жувон — хонага «отилиб» киришди.

16

Олим шу аснода ҳис этди:

дунёда бировнинг тоби қочиши-ю, ҳақимлар (ҳақималар) келиб, уни муолажа қилиши — оддий ҳол! Бироқ —

олдиндан тузилган бутун режа бузилди! —

бугун Зебо билан жиддий гаплашиб, муносабатни аниқлаб бўлмайди! —

бундан сўнг улар қандай яшашлари тўғрисида ҳам бирон нарса деб бўлмайди! Қийин! —

насиб этмаганга ўхшайди!

(Балки, энди ҳеч қачон насиб этмас!)

Гап шундаки...

Олимнинг истагани, кўнглидаги муроди қолиб, —

бугун эрталабдан бошланган қандайдир сирли —

бошқа бир воқеа давом этмоқда эди! Ана:

Олим жарликда, кейин бинода учратган

(эътибор бериб-бермаган!)

Аёллардан иккиси —

хонада пайдо бўлишган эди!

Умуман, улар Олимга таниш эди.

(Олимни кўриб, ажабланиб-суюнгандек,
шунинг баробарида, хижолат ҳам чеккандек —
қиёфага киришди. Буниси майли.)

— Бу, сиз эканингизни қаранг, Олим ака! Билмап-
миз. Шу ерда турар экансиз-да! — дейишди.)

Жувонлардан бири — Олимнинг синфдоши Назира;
иккинчиси — юзи сут билан чайгандек, ниҳоятда
Гузал Бир Чехра эди!

— Мактабни битиргандан буён сизни курмаган
эдим, — деди ниҳоят, Назира.

— Ҳа, минг йил бўлди, — деб гудранди Олим.

Гузал Бир Чехра кўзлари порлаб, бамисоли булут-
ни ёриб ой чиққандек, жилмайди. У нечундир қиза-
риб, суради:

— Бемор қаерда?!

Жувонларга анграйган Олим, Зебо томон ўгирил-
ди.

— Сиз нега туриб кетдингиз?! Ётинг! — деди ГУ-
ЗАЛ БИР ЧЕХРА, у ён-бу ён кўз ташлаб.

— Мана, бу ёққа! — деди Назира хона тўридаги
тахта-тушакни курсатиб.

Олим:

— Мен ҳозир чойни янгилайман! — деганча, таш-
қарига йуналди.

* * *

Ишнинг буёғи қандай кучади?! — билиб булмасди.
Олимни ҳар қачонги ваҳмми, хижолатгами ўхша-
ган ҳиссиёт чулғаган эди.

Воқеа уз-узидан тезлашди.

Яхшиси, бир бошдан...

Қумгон остига ўт қалаётиб, Олим аста-секин

Гузал Бир Чехра кимлигини —

(нозанин ҳолати, титроқ товушидан)

эслади.

*(Ёр борди-ю,
кунглумда анинг нози қолибдур,
Андоққи,
қулоғим тўла овози қолибдур...)*

Олим уни атиги уч марта курган эди.

Илк дафъа улар кучада, одамлар орасида юзма-юз
келган, тўхтаб, бир-бирларига қараб қолишган эди.

Кейин, талабалар даврасида (кимнингдир туғилган куни) тасодифан кўришиб, узук-юлуқ сўзлашишган эди.

Кейин, поездда (олдинги икки гал сингари бу ҳам тасодифан рўй берган эди) улар ҳамхона бўлиб, тунни мижжа қоқмай, пичирлашиб-дардлашиб, бирга утказишган эди.

Бегона шаҳарда ҳам, қайтиб келгандан сўнг ҳам учрашиб туришга ваъдалашишган, аммо, —

уша, бегона шаҳардаёқ
бир-бирларини йўқотиб қўйишган эди.

Унинг исми — Малоҳат эди.

Олим хаёлини Ҳуррият билан Зебо банд этишганидан, жарликда ҳам, бинода ҳам кузи тушганида, Малоҳатга аҳамият бермаган, аслида, у кўнглида Малоҳатни ҳеч қачон унутмаган эди!

* * *

Чой дамлаб ичкарига кирганида, —
учала жувон дастурхон бошида гаплашиб утиришар эди.

— Хафа бўлманг, Олим ака, сизни бироз танқид қилмоқчимиз! — деб юзланди Олимга, Назира, у келиб даврага қўшилишга ҳам улгурмай. — Янгамизни «ташлаб» қўйибсиз! Яхши қарамагансиз... Мен ҳамшираман. Қолганини мана, дўхтир сизга тушунтирадилар...

Малоҳат (Гузал Бир Чехра) жилмайиб, қизарди.

— Зебохон жиддий даволанишлари керак! — деди у ҳаяжонли-титроқ товушда. — Юраклари чатоқ. Бўлма касаллари ҳам бор. Нафаслари қисади... Ҳали ёш. Тузалиб кетадилар. Фақат, баҳаво бир жойларга олиб бориш керак... Бу, уйларингиз узи ҳам курорт! Лекин ҳавони алмаштириш муҳим. Уч-тўрт ой бирон санаторийми... Киши хотини учун нималар қилмайди! Имкон топишга тўғри келади...

17

Афтидан, ҳали ҳақимлар (ҳақималар) Зебонинг аҳволи муҳокамаси, Олимга тегишли «панд-насихат»ни охирига етказишмаган эди. (Олим эса, Зебо ростдан шунақа хаста бўлса, демак у Пари ёки Алвасти эмас! Назира билан Малоҳат ҳам — оддий Аеллар! Хуп,

унда булар бугун эрталаб жарликда нима қилишайтган экан-у, бино деразалари олдида нега туришган экан?! — деб бош қотираётган эди.) Биргина Зебо гап узи ҳақида бормаётгандек, эшикка уйчан тикилиб утирарди...

эшикда беҳосдан (қайтиб) —

Ҳамида куринди.

— Кечирасизлар. Бемаврид келдим шекилли, — деди у хонада утирганларни куриб, остонада қақ-қайганича. — Узугимни йуқотиб қуйдим. Боя шу ерда қолдириб кетганга ухшайман...

— Узук топилади! Бир пиёла чой ичинг. Ўзингизни унглаб олинг! — деди уй бекаларига хос навозиш билан Зебо.

Ҳамида келиб утириб, чой ҳўплаб-ҳўпламай, — хонага шошилиб Бахтигул кирди.

— Меҳмонлар бормиди?! — деди Олимга. — Салом алайкум! — Кейин, яна Олимга юзланди. — Шаҳардаги уйингизга бордим. Сизни бу ерда курганимни хотинингизга айтдим... («Эй падарига лаънат! Бу хотин шунақа қилишини Олим уйлаптимми?! Баҳона учун гапирган эди! Томошани энди курасиз!») Лекин хотинингиз ҳам мени уйга киритмадилар. Мен сизлар билан суҳбатлашиб, юрагим зангини тукмоқчи эдим.

— Қани, марҳамат. Утиринг! Юрагингиз зангини бизга тукаверасиз! — қулди Зебо.

Бахтигулнинг изидан шамолдек ёпирилиб, — Ҳуррият келиб қолди.

— Яхши утирибсизларми?! Хуш кўрдик! — деди у даврадагиларни кўздан кечириб. — Ўз уйимда мен ҳам озгина меҳмон бўлишимга руҳсат берсанглар! Раҳмат сизларга...

Зебо унга жавобан, ҳеч нарса демади.

Ҳамма жим, сукутга чўмган эди.

Олим диққат қилди...

У бугун эрталаб жар тубида, сўнг кемани эслатган бино деразалари олдида учратган АЁЛЛАР барчаси хонада тўпланган — жамоат жам бўлган эди!

Ҳеч қасрда —

бундай ҳолатга дуч келмаган!

Бу не сир-синоат?! Тушми, унғми?!

Сен турли пайт, турли шароитда кўрган-таниган Аёллар жарда, сув бўйида, кейин юксак бино деразалари олдида тупланишгани кам, келиб-келиб, улар сенинг боғ-ҳовлингда, хонангда жам бўлишадими?! Сенга бутун бир даста эмас, фақат улардан бири керак эди! Хилватда дийдорлашиб, дардингга чора топмоқчи эдинг! Нега бу ҳолат руй берди?! Дуненинг юзидан ниқоб кўтарилдими?!

Олимнинг нафаси ичига чўкканди.

Қаршисидаги Аёлларга қайси кўз билан қараб, нима дейишга ҳайрон эди.

Сичқоннинг ини минг танга — ҳозир узини қаёққа уришини билмай, боши қотган эди...

Ниҳоят,

жимликни бузиб:

— Узугим... — деб шивирлади Ҳамида. — Мени уйда кутишяпти.

— Узугингиз анави дераза токчасида ётган экан. Мен олиб қуйгандим, — деди Зебо узукни Ҳамидага узатиб. — Лекин кетманг.

— Нега?!

— Биз бир-биримизни танимаймиз, — Зебонинг ўрнида жавоб қайтарди Ҳуррият. — Олим ака таништирайсин! Биз бу ерда ҳеч нарсага тушунмаяпмиз. Олим ака тушунтирайсин...

— Мен ҳам ҳеч нарсага тушунмаяпман, — очигини айтди Олим.

— Сиз нега тушунмас экансиз?! Товланманг! — жеркинди Ҳуррият.

— Мен товланмайман, — деди Олим. — Лекин мен билмаяпман... Масалан, сизлар оддий Аёлларми?! Пари ёки Алвастиларми?!

— Доим шунақа! Одамни мазах қилиб, гапни ҳазилга бурасиз. Сувдан қуруқ чиқиб кетишга урганиб қолгансиз! — хафа бўлди Ҳуррият.

— Бу, аёлга муносабат, қандай қарашга боғлиқ! — кулди Зебо. — Оддий, деса оддий, Пари, деса Пари, Алвасти, деса Алвастига ухшаб кўринаверади!

— Хўп, сизлар эрталаб жарликда нима қилаётган эдинглар-у, дераза олдида нега турган эдинглар?! — деб қизиқсинди Олим.

— Гапни олиб қочманг! — эзилди Хуррият. — Афандини эшитгансизлар. Болаларга, қишлоқ четидаги дарахтда ёнгоқ бор, деган экан. Болалар югурганини куриб, гапим ростмикан, деб узи ҳам югурган экан... Менинг эрим ҳам шу! Хаёлига келганини кузи олдига келтириб, ишонаверади! Хаёлпараст...

— Менимча, Олим акани сиз бекор қийнаясиз! — деди журъатланиб Ҳамида. У, уйнаётган узутини тақди, яна ечди, яна тақди. — Аёллар жарда, сув буйида утирмайди ёки дераза олдида турмайди, дейиш уринсиз, албатта! Олим ака бошқа аёлларни биз деб уйлаган булишлари ҳам мумкин... Эркак киши баъзан фарқига бормайди!

— Мен эримни ҳарҳолда, бирга яшаб, сиздан кулроқ билсам керак?!

— Бирга яшаб, билмаган қанча! — деди Ҳамида. — Лекин Олим ака ҳаммани таништирсинлар. Нима бўлгани-ю, нима булаётганини тушунтирсинлар. Мен қарши эмасман...

Олим чуқур уйга толди.

Таржимаи ҳолингни ҳар жойда ҳикоя (ҳаммага бозор) қилишдан аҳмоқ нарса йуқ! У Хуррият, Зебодан тортиб, бу ердаги аёллардан ҳар бири билан муносабатини очиб ташлаши керакми?! Шундан кўрқиб (булар тупланишганида) нафаси ичига чуққан эди-да! Хуп, рости ёлғон аралаш, аллампалоларни гапирди ҳам, дейлик. Аёллар (кейин) уни уғирда туйишадими, қиймалашадими?! — айтиш қийин! Булар билан бас келиб буладими?! Битта-биттадан учратганда (купинча) қаёқдан яқинлашиб қолганингга ақлинг етмайди-ю...

Олимни ғам босган эди.

Эй сенлардан ўргилдим, сенларни мен уйимга йиғибманми?! Узларинг тупланибсан, узларинг танишиб, гаплашавермайсанми?! — деб уйлаб, у

қандайдир жавоб қилишга чоғланиб, —

бошини қашиётган эди,

шу сонияда (ишнинг ҳали чала жойи бор экан!) хонага

Ором Тожи акани бошлаб кирди.

Янги меҳмонларни куриб (аввалига) Олим: «Хайрият! Аёллар тергашидан қутуладиган бўлдим!» — де-

ган хаёлга борди. Аммо адашган экан. Бунга, куп ўтмай, қаноат ҳосил қилди...

— Бу киши сизларни қидираётган эканлар, — деди Ором даврадагиларга бирма-бир куз ташлаб. — Мен одам келганини пайқамапман! Биз халал бермадикми?!

— Қани, марҳамат. Бемалол! — уй бекаларидек, мулозамат курсатди Зебо.

— Мен ишдан қайтаётиб, кунглим тинчимасди! — Тожи ака Малоҳат билан Назирага имо қилди. — Булар, хўп, дейишиб, қораларини курсатмай ҳам кетаверади... Ҳамма ёқда аҳвол шу! Мана, менинг уйимда бир ҳафтадан буён жўмрак оқиб ётибди. Тузатамиз, дейди. Хўп, дейди. Лекин бажармайди! — Тожи ака Олимга юзланди. — Келин ким?!

Олим беихтиёр Ҳурриятга қаради.

— Тузалиб қолдингизми, қизим?!

— Менинг нима тузалиши керак?! — яна хафа бўлди Ҳуррият.

— Мана, бу қизларим, мен... шунча тосу куза! Шайтонлаб қолган экансиз...

— Ўзларинг шайтон! Кап-катта одам оғзига қарамаса... — энди асабийлашди Ҳуррият.

— Касал мен эдим, амаки! Юрагим оғриб қолди, — Тожи акага тушунтирди Зебо.

Тожи ака Олимни кузи билан сузди.

— Сен, бола, мени алдапсан-да! Хотиним, деган эдинг. Ёлғон экан! Бошқа экан! Меҳмонларимдан биттаси, десанг улармидинг?!

— У пайтда уйда ҳеч ким йўқ эди! — Олим буни айтишга айтиб, кейин оғзидан гуллагани, тилидан тугилганини сизди. Даврадаги Аёлларнинг барчаси бевовталанган, айниқса, Ҳурриятнинг ранги учган эди.

— Демак, зарур ишим бор, деб мени алдаб, боғда бу хоним билан ишрат қилаётган эканлар-да! — тешиб юборгудек Олимга ўқрайди хотини.

— Демак; эгрилик! Нопоклик! — Ҳурриятнинг гапини илиб кетди Тожи ака. — Милтигим ёнимда бўлса, иккингни ҳам итдек отиб ташлардим!

— Сал пастроқ тушинг, амаки! Ҳукм чиқаришга шошадиган одам экансиз! — Тожи аканинг дамини қайтарди Зебо. — Сиз, масалан, мени ёки Олим акани қаёқдан биласиз?! Инсонга баҳо бериш осон...

То ҳозир индамай утирган Ором ҳамон гапга аралашмагани дуруст эди! У ўтга мой сепгандек бўлди:

— Мен Олимвойни мўмин-қобил, деб юрар эдим. Билмас эканман! Узимизга ухшаган эканлар! Қарчи-гай, дейдими?! Қандингни ур, йигит! Қойил...

Бундан норозиланган аёллар багтар тутаққанча, ини бузилган қушлардек чуғурлашиб, шовқин кутара бошлашди.

Олим гишт қолипдан кучганини ҳис этди.

— Бу эгрилик ҳам, нопоклик ҳам эмас! — деди у, ҳеч кимга аҳамият бермай, уйчан. — Мен куп нарса-ни айтолмайман. Ҳаққим йуқ! Лекин мумкин бўлганини айтаман... Мен бугун Зебонинг қулини сурамоқчи эдим! Уни ўз никоҳимга олмоқчи эдим...

Бирдан жимлик чўкди. Кейин:

— Никоҳ?! — ҳаяжонланди Тожи ака. — Бу бошқа гап! Ҳамма рози бўлса, мен уқиб қуйишим мумкин! Дастурхон тайёр экан. Бир пиёла сув билан...

— Мен-чи?! Мен нима қиламан?! Мен рози эмасман... — мунгайиб ингранди Ҳуррият. — Устимга хотин олгани қуймайман! Олдин менга уч талоқ, демайсизми?! Ариза ёзмайсизми?! Ажралмайсизми?!

— Мен сендан ажралмайман. Иккита фарзандим бор! — деб гудранди Олим. — Лекин Зебога ҳам уйланмоқчиман! Ҳар ерда кучоқлаб юргандан... Агар кунса, албатта!

— Бир мен, кам эканманми?! Нега ундай қиял-сиз?! Нега яна уйланасиз?!

— Икки хотинли бўлмоқчи окам! — Ҳурриятга тушунтирди Ором. — Опажонимни яхши куриб қолганга ухшайдилар!

— Мен Зебони ёқтираман. Зебо ҳам... — «айб»ини буйнига олди Олим.

— Аслида, никоҳ-пикоҳ шарт эмас! Шундай, юриш керак. Бежанжал! — гапни давом эттирди Ором. — Мана, мен саккизтаси билан юраман! Боққа кириб, кузимга курунган, қўлимга илинган мевани еб кетавераман...

— Милтигим ёнимда бўлса, итдек отиб ташлардим! — бўғилиб, нотинчланди Тожи ака.

— Менимча, биров билан кучада бундай юргандан, никоҳдан ўтган маъқул! — деди Ҳамида. У уйланиб, узугини тақди, яна ечди. — Муҳаббатга чора йуқ! Ҳисоблашмай бўлмайди!

— Сиз мени яхши кўрмаганмидингиз?! Кучаларда пойламаганмидингиз?! — Олимни нақ исканжага олди Ҳуррият. — Мен-чи?! «Ёр ўтган кучаларни супурай

сочим билан!» Сизга бевафолик қилдимми?! Бирон пайт айнидимми?! Ҳурматни буздимми?! Совиган овқатни олдингизга келтириб қўйдимми?!

— Ҳаммаси тўғри! — деди Олим эзилиб. — Мен сендан розиман! Лекин бу даврада... мен фақат Бахтигулни унча танимадим! Назира, биз билан Бахтигул уқиганми?!

Назира ажабланиб, Бахтигулга разм солди.

— Сиз қайси мактабни битиргансиз?!

— Мен битирмадим. Туртинчидан еттинчи... — эринибми, нохушланибми, деди Бахтигул. — Қўштутдаги мактаб!

— Биз Қўштерақда уқиганмиз! — чўрт кесди Назира.

— Булмаса... Мен сизни таниб турибман-ку! Қурганман, Олимжон! Уртоқлар ҳам айтишди. Қизик! Бошқа жойда қурган эканманми?!

— Мен унисини билмадим, — тўнғиллади Олим.

— Бу давра бегона бўлса... Мен юрагим зангини тўкмоқчи эдим!

— Мен тушунмаяпман. Бу гапларнинг муҳаббатга нима дахли бор?! — қизиқсинди Зебо.

— Бу даврада мен, Бахтигулдан ташқари, ҳаммани... олдин Назирани яхши қурганман! Кейин, Ҳамидани! Кейин, хотин, сени яхши қурдим! Мана, энди, Зебо, сиз... Қирқ йиллик умримда ҳеч кимни Зебочалик севмаганман, деб ўйлаётган эдим! Ҳозир қарасам, ундай эмас экан. Мен ҳар бирингизни юрак-бағрим ёниб, девона бўлиб севган эканман! Сабаб нима?! — билмайман! — йиллар бўйи муҳаббат эҳтиёжи дегандек ҳолат... кимгадир талпиниб, кимнидир қўмсаб яшадим! Малоҳатни ҳаммадан кўп ёқтириб, уни йўқотиб қўйганим учун шундай бўлганмикан?!

— Эски гурларни нега кавлайсиз, Олим акажон?! Узингизни ҳам, мени ҳам уртаб... — деди титроқ товушда, қизариб, кузлари ёшланиб Малоҳат. — Эй Худойим! Айрилиқдан бошқа ҳам жазонинг бормиди?!

— Суд! Уртоқлик суди! Мен талаб қиламан... Эримнинг ахлоқи! Сизлар сезмаяпсизларми?! У расво экан! Шарманда экан! Шунча аёл билан уялмай... ўзи бўйнига олиб утирибди!

— Мен судга қаршиман! Менга шунақа, хотинларга очигини шартга-шартта айтадиган йигитлар ёқадди, — деди Ором. — Ойиси этагидан тутган боладек

юрадиганларни пуштим кутармайди! Қайсидир китобда ўқидим. Бир одам чўри қизга: «Бугун озгина нуш қилсакмикин?!» деб ялтоқланади. Хотинини Опа дейдиганлар майли, биттаси Хотин-ака, деган экан. Эркакчилик қаёқда қолди?!

— Никоҳ нима булди?! Энди ўқимаймизми?! — афтидан, зерикиб сўради Тожи ака.

— Никоҳ яхши, — деди Ҳамида узугини уйнаётиб. — Лекин куп нарса эркакка боғлиқ. Сиз буни тугри айтдингиз! — Оромга юзланди у. — Менимча, эркакни муҳаббати учун эмас, муҳаббати булмаса, суд қилиш керак! Мана, бизнинг эрларимиз. Дугонамни кига кетдим, деб икки кеча уйга келма, ўзи нима гап, қаерда эдинг, демайди. Бунақада эрингдан топмаган ҳароратни бошқа ёқдан қидирасан-да!

— Биз ҳаммамиз битта эрга тегиб, чўри булишимиз керак эканми?! — яна асабийлашди Ҳуррият. — Шусиз ҳам, минг йил чўридан баттар... Эшитган булсанглар, икки чўри, эгалари уйида буғдой ўтказишаётган экан. Олижаноб бир инсон уларни, келиб, озод қилибди. Лекин улар: «Йжозат беринг, шу ишимизни тугатиб, кейин кетайлик!» дейишади. Ана, бизнинг қонимиз! Биров озод қилгани билан, буйнида арқон...

— Қўйсангиз-чи! Сиз ҳаққини кеткизмайдиган хотин экансиз... Мен хотинлардан нафратланаман! — деди Ором. — Дунёда гоҳ бекитиқча, гоҳ очиқ ишлайдиган Аёл Жамиятлари бор. Улар кейинги замонларга бориб, бутун ҳукмронликни қўлга киритмоқчи! Ҳаёт ушанда озода, тинч, тартибли булармиш... Қаттиқ курашиб ётишибди! Лекин узларига қийин. Чунки, унда эркак зоти қурийди... Мана, бизнинг идорада бир йили учта бошлиқ ҳам хотин булиб қолди. Ҳиринглаб, жикилаб, курсангиз, ҳаммаёқ бозор!

— Сиз ҳам ошириб юбордингиз! — Оромга деди Зебо. — Аёлдан уч олиш, билмадим... муносибми?! Нафратдан нафрат келади. Муҳаббатсиз яшаёлмайсан! Севиш керак! Дунёнинг асоси шу...

— Уйда дуторларинг йўқми?! — Олимга юзланди Тожи ака жонланиб. — Чалардим. «Муножот».

Олим бошини чайқади.

— Оғизда чаладиган чанг... Чанговуз бор! — деди Бахтигул шошиб, тиззасидаги халтани титкилаганча.

— Чанг булмайди! — деди Тожи ака. — Сен, бола, бугун мени бурдаладинг. Ич-ташим ағдарилди... Мен

ёш, содда эдим. Оғир кунларни кўрдим. Қиёматни!
Одам улдириш чумчуқ суйгандек... Бир куни қарасам,
қизим. Нима булганини узим ҳам билмайман... Ке-
йин, куп аёлни учратдим. Бировни қирқ йил, эллиқ
йил кутадиған қавм экан! Ўзбек шу... Баҳарнав, тепа-
да Худо, биз барчамиз пастда эканмиз! — Тожи ака
Бахтигулга тикилди. — Мен сизни танир эканман...
Ўз-узимдан гоҳ-гоҳ тоқатсизланиб, судга бораман.
Сизни анча йил бурун кесишган эди!

— Эрим аҳмоқ... Мен туҳматга қолдим. Айбим
йўқ! — буйни, елкаларини қисди Бахтигул. — Мен
ҳаммасини айтиб бермоқчи эдим...

Аммо у ўзи ҳақда ҳикоя қилишга улгурмади.

Эшикни елкаси билан туртиб очиб,

қўлида каттакон тоғора, —

Эргаш кириб келди.

* * *

— Эргаш... Ўзингми?! — деб пичирлади Олим
беихтиёр.

— Узим! Биринчи нусха! — деди одати бўйича
Эргаш. У тоғорани буш тумба устига қўйиб, даврада-
гилар билан сўрашди. Кейин: — Уйда меҳмон борли-
гини айтсанг, ошни шу ерда қилардим! — деди Олим-
га. — Сени кутдим... кутдим... кутдим!.. Ахийри, сен
оч утиргандирсан, деб қозонни ағдариб келавардим...
Лаганни ол, ош совимасин.

Олим иккита сопол лаган келтирди.

Эргаш ошни сузгач, даврага қўшилди.

— Қани, олинглар!

— Биз ош емаймиз! — деди ўзича ҳамманинг но-
мидан Ҳуррият. — Бу ерда суд... Суд бўлиши керак!

— Суд?!

— Унчалик эмас! Никоҳ муҳокамаси! — гапга ара-
лашди Ҳамида.

— Никоҳ?! — бақрайди Эргаш.

— Олим акам менинг устимга хотин олмоқчи! —
тушунтирди Ҳуррият.

— Нечта?!

— Мана, бу жувонни. Яхши кўриб қолганмишлар!

— Биттами? Иккита ёки учта бўлса, бошқа гап
эди!

— Сиз ҳам уччига чиққан, гирт хотинбоз экансиз!
Афтингиздан кўриб турибман!

— Кечирасиз... Ҳамма Мажнун, Фарҳод, Тоҳир булмайдилар! — деди Эргаш. — Улар шунинг учун, бу дунёга сизга, ёш кетган! Мен эрсиз аёлларга, айниқса қари қизларга ачинаман! Сон мингта... Ҳаёт шундай бир газлама эканки, улчаб кесиш, баъзан тартибга солишни ҳам уйлаш керак! Ҳар ким уз тирикчилиги билан овора. Мен бу ерда ҳеч кимни яхши танимайман. Балки, курғандирман, балки, курмаган... Фақат Олим менинг оғайним. У иккитага уйланадими, учтагами, менга барибир! Бировга номардлик, зулм қилмаса, бас! Лекин менинг йуригим бошқа. Хотинбоз эмасман. Эркажон билан болалар боғчасида танишганман. Кейин, ун беш йил бирга уқидик. Уни ёнимдан кеткизганим йўқ. У ҳам кетгани йўқ! Бу энди қисмат... Хуп, касалхонада ҳам, қамоқхонада ҳам киши овқатга қарайди. Олинглар! Ош қолмасин. Менга жавоб. Кучада ош қилган қуним, уйга бориб, Эркажон учун ҳам ош қиламан!

— Иккинчи марта оғирлик қилмайдими?! Бузилмайдими?! — деб қизиқсинди Малоҳат.

— Йўқ, ширин булади. Қўлим ширин, — кулди Эргаш.

У тоғорани кўтариб, хонадан чиқиб кетди.

20

— Улдирса, ош улдирсин! Олинглар! Емаслик уят булади, — деди Тожи ака.

Барча шунини кутаётгандек, ошга қўл чўзди.

Ош ширин эди.

Ҳуррият ҳам шахидан қайтиб, катта-катта ола бошлади.

Кейин...

Ҳуррият дастурхон устини йиғиштирди.

Ўзи чой дамлаб келди.

— Сизларга раҳмат! Мен энди кетай, — сал нотинчланиб, ўрнидан турди Бахтигул.

— Мен ҳам кетишим керак! — сапчиди Ором.

Улар изма-из хонани тарк этишди.

Қолганлар бир муддат — индамай, чой ҳўшлаб утиришди.

Ниҳоят:

— Узугим... — деб шивирлади Ҳамида.

— Фалокат! — деди Тожи ака боя Бахтигул утирган кўрсига имо қилиб.

— У қушнингиз уйда утирган бўлиши мумкин! — деди Зебо Олимга.

— Эҳтимол! — деди Оромнинг феъли тўғрисида уйлаб, Олим.

— Қарайлик! — таклиф қилди Назира.

Гув этиб қузғолиб, кучага чиқишди.

21

Оромнинг боғ-ҳовлиси эшиги ланг очиқ эди.

Олим барибир, эшикни уч-турт қоқди.

Ичкаридан сас эшитилмади.

Тожи ака ҳовлиқиб илдам босди.

Кейин бошқаларни имлади...

Хона турида Ором —

боши қип-қизил қонга беланган,

оёқ-қуллари каравотга боғланган ҳолда ётар эди.

Хонада ҳамма нарса сочилган-тузиган.

Малоҳат билан Назира Оромни арқондан бушатиб, аҳволини текширишди.

— Бошига қаттиқ бир нарса билан урибди! Икки соатларда узига келади, — деди Малоҳат.

— Ё алҳазар! Ё алҳазар! — деб еқасини ушлади Тожи ака.

— Сизнинг узугингиз нима, бутун уйни супуриб кетибди! — деди Ҳамидага Зебо.

— Миршаб чақирин керак! — деди Ҳуррият. У эрига қаради. — Ана, ахлоқсизлик оқибати!

— Ё алҳазар! Ё алҳазар! — деб қуйди яна Тожи ака. Бирдан сергакланиб, Олимга куз ташлади. — У ҳали шу атрофда юрибди! Узимиз! — Энди аёлларга юзланди. — Сизлар уйда бизни кутиб утиринглар! Қолган гапни кейин гаплашамиз...

3

СУНГГИ УЧРАШУВ

22

Бундан жилла бурун

сўқмоқ сунгидаги ойнаванд узун бино олдида тўп-ланишганча, нутқ ирод қилиб, ҳар хил ёзувли-тахталарни кутариб олган Эркаклар тарқалишган;

магазин эшигида биронта одам кўринмас эди.

(Алоқа булими ишламайди. Эшикка қулф солинган!)

— У сув буйида ёки дераза олдида булиши керак!— деди шу ерга етиб келганларида, Тожи ака. — Сен, бола, жарга туш! Мен идорани текшираман. Милтигимни оламан... Иш қандай кетишига қараб, бир-биримиз билан хабарлашамиз!

Олим индамай бош силкиб, сўқмоқдан қайроқ-тош ётқизилган ҳалқа-йўл томон жилди.

* * *

Унга бир уй эрталабдан буён (гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб) осойишталик бермаётган эди.

Шундай нақл бор. Эмишқи, бировнинг руҳи (жони) замонлар утиб, бошқа бир вужудда пайдо булармиш. Тарих саҳифаларида баъзан воқеалар такрорланиб туриши шундан эмиш!

Бу тушунчага Олимнинг иштибоҳи бор эди. Лекин...

Масалан:

Амир Насрулло! —

Муҳаммад Раҳимхон, Дониёлбий оталиқ, Шоҳмурод, Ҳайдарлардан кейин, Музаффар, Аҳадхон, Олимхонлардан олдин

Бухоро тахтига утирган манғит амири...

Бу одамдан бирон сурат (аниқ тасвир) қолганми?! — Олимга қоронғи эди. (Насруллонинг ҳатто туғилган йили ҳам номаълум, деб эшитган эди. Бир ярим асрга яқин давр ичида шафқатсиз, шухратпараст бу амир ҳаётига тегишли куп гаплар унутилганига Олим таажжубланар эди!)

Қизик жойи:

Амир Насрулло қиёфаси Олимнинг кузлари унгида (узи тасаввур қилиши қийин булган ҳолда!) купинча аниқ-тиниқ жонланар эди. Гавдали, чорпахил, бодомқобок, қошлари хурпайган, кузлари катта-катта, соқоли тўқ қора (гўёки қора булганига шубҳа йўқ)...

Яна қизик жойи (бошқа томондан келайлик):

Олим шаҳарда, куча-қуйда гоҳ-гоҳ куриб юрган пайтидаёқ —

Тожи ака унга кимнидир эслатгандек булиб туюлар эди. (Кимни?!)

Бугун ҳам қайта-қайта Тожи акани учратиб (даврада ўз тилидан ҳаёти туғрисидаги ҳикояни тинглаб),

шундай таассурот Олимни тарк этмади. Мана, ниҳоят бирга улар изқуварликка чиқиб...

У энди жарликка тушишга шошмай,
қайроқ-тош ётқизилган ҳалқа-йулда (тегирмон,
дейсизми?!), гир айланиб,
шу саволга жавоб изламоқда эди.
Бехосдан...

«Ахир, Амир Насрулло-ку!» —
унинг назарида, Тожи ака (афт-ангори, сохт-сумба-
ти билан) Амир Насруллони эслатаётган эди.

Фақат бу эмас! Қуйиб-қуйган Амир Насруллонинг
узгинаси эди!

Нега?! Нима учун, ахир?!
Олим ҳамон ҳалқа-йулда чарх урганича, —
шу ҳақда уйлай бошлади.

Амир Насрулло ҳаёти туғрисида —
у жуда кам нарса билар эди!

Насруллонинг ёшлик йиллари давридаги
Бухорога бағишлаб, Машҳур бир Муаррих
шундай деб ёзган эди:

*«Бухоро ҳусни-таровати оврупаликларни ҳайратга
солади. Зангор гумбазлар, масжидлар, юксак мадраса
айвонлари, миноралар, шаҳар ичида шаҳар булган,
кунгирали деворлар билан уралган саройлар, уйлар,
дарахтзорлар орасида беркинган ҳовузлар, баланд де-
ворли ажойиб чорбоғлар, кейин, далалар, яна боғлар,
дарахтзорлар ва ҳар қандай чинакам пойтахтга хос
гавжумлик, куч-сурон. Буларнинг бари кишига завқ-
шавқ беради».*

Уша Муаррих бундай деб ҳам ёзган эди:

*«Бу ерда тор, ифлос, баланд-наст, қинғир-қийшиқ
кучалару ранги учган, тузиб-тукилган лойшувоқ девор-
ли ғариб уйлар ҳам куп учрайди... Баъзан баданига
зулук қўйдирган ярим яланғоч кишиларни кўрасан.
Халқ безгак, риштадан азобланади...»*

Сирасини айтганда, бу тафсилотларни Олим шун-
чаки эслар эди. Булар уни қизиқтирмасди.

Бошқа бир Машҳур Муаррих
амирлик тахтига минган Насрулло ҳаётини
шарҳлаган эди:

*«Уз ҳукмронлиги даврида тарқоқлик-булинишларга
барҳам бериш учун Шаҳрисабз беклиги, Қўқон, Хива
хонликлари билан урушлар олиб борди. Атроф-вилоят-
ларнинг барчасини бирлаштиришга уринди. Бўйсунма-
ган шаҳар-қишлоқлар аҳолисини аёвсиз қирди...»*

Биринчи Машхур Муаррихми, иккинчими, шу бо-
рада яна ҳикоя қилган эди:

*«Амир Насрулло 40 йилда 42 маротаба Қўқонни
забт этди. Ҳаммаёқни вайронага, мазористонга айлан-
тирди. Халқни талади, эзди, янчди...»*

Насрулло амирлигининг ўзи 40 йилга бормаган.
Демак, бу баҳо галат! — бир оз муболага борга ўхшай-
ди. «42» рақами ҳам... (Олим: «Бу амир Қўқонни забт
этишдан бошқа иш қилмаган экан-да!» деб уйлар
эди.)

Аммо учинчи Машхур Муаррих
Амир Насруллонинг Қўқонга сўнгги сафарини
батафсил қаламга олган эди.

(Олимини ҳозир қизиқтираётган шу эди):

*«Тарихий жазолардан хотин-қизларгагина хос бир
тури бордирки, буни «гису бурида» (бизга форслардан
утган булса керак!) — «сочи қирқилган» деб атайди-
лар. Яъни, жазоланган хотиннинг сочи (устарада
олингандай) тап-тақир қирқилади. Бу — ҳақоратлан-
ган, шармисор қилинган хотин (агар ўлмаса) бир умр
«гису бурида» бўлиб номланиб қолади... Мен бу шакл-
даги жазо фақат Шарққагина хосмикан, деб юрардим.
Ғарбда ҳам бор экан».*

Муаррих «Ғарбда» деганда инглиз қироличаси то-
монидан (бир замонлар) итоатсизлиги учун шундай
жазога мустаҳиқ қилинган шотланд қироличаси Ма-
рия Стюарт (Шиллер асари қаҳрамони)ни кўзда тут-
ганми ёки бошқа бировними?! — албатта, Олим беҳа-
бар эди. Муаррихнинг эса, ёзганидан кўпроқ воқеани
билиши кўриниб турарди. У сўзни бундай давом эт-
тирган эди:

*«Бухоро амири — Амир Насрулло Қўқонни тор-
мор қилди. Девонаи Ҳақгўй билан Қашқарга қочиб
кетаётган Муҳаммад Алихонни туттириб келиб,
сўйдирди. Муҳаммад Али (Маъдали)нинг саройида
бўлган тирик жонларнинг барини қилич дамидан ут-
казди. Энг охири хоннинг 14 ёшли ўғли Муҳаммад
Аминни ҳам олиб чиқдилар. Амир уни ҳам сўйишга
буюрди. Жаллод Муҳаммад Аминни, қўлларидан ки-
шандай буғиб-ушлаб, зеркунда ёнига ётаклади... Шун-
да Афғонбоғ саройи эшигидан ялангоёқ, паришон-
соч, мўйсафид бир кампир додлаб чиқди:*

*— Ҳой амир, — деди, — сенинг учинг Муҳаммад
Алида булса, ана, қурбонинг, оёғинг остида ётибди.
Бу норасиданинг нима гуноҳи бор, қуй, яшасин!*

Амир Насрулло жаллодларга иккинчи фармонни берди:

— *Бу, гису бурида, набираси билан барабар, секин-секин улдирилсин!*

Бу момо... Нодирахоним эди!»

Муаррих зукко эканлиги, гапнинг кифтини келтирганига қарамай, унинг ҳикоясида ҳам —

энди

баъзи ноаниқликлар, хатолар кўзга ташланарди.

Энг аввало...

«саройида булган тирик жонларнинг барини» деган жумла билан кейинги тасвир орасида зиддият бор!

Буниси майли.

Нодира йигирма йилга яқин (Умархон вафот этгач!) —

уғли Муҳаммад Алига суянди. У амир қаршисида уғли билан неварасини «тарозига солиши» мумкин эмасди! Қолаверса, 14 ёшли (агар 14 дегани рост бўлса) йигитни уша замонда (зодагон, кибор даврада) ҳеч ким (айниқса, Нодира) *«норасида»* демас эди. Бу — ҳақоратдек туюлар эди!

Умуман...

Нодира (малика) сарой эшигидан *«ялантоёқ, паршон-соч»*, *«додлаб»* чиқишига ҳам Олим ишонмас эди!

Ҳаммадан ҳам...

«момо», «муйсафид бир кампир» (сал кейин *«тонг-отардай оппоқ сочлари!»*) — булар

Нодиранинг асл ҚИЁФАСИдан узоқ эди!

Бир оз ҳорғинлик — чарчаш сезиларди. Лекин...

Ушанда Нодира 50 ёшдаги сочларига оқ оралай бошлаган, хушқомат, кўхли, ҳали қонида ҲАЁТ РУҲИ сунмаган жувон эди.

Умархон улганидан сўнг йиллар ўтса-да, унинг юрагида

ҳамон муҳаббат ути ҳам АСРАНГАН эди!

(Улар бир-бирини севгани эса маълум! Айни ҳақиқат эди. Нодиранинг газалларидан ташқари, бу ҳақдаги ривоятлар... Масалан, бир куни орада гашлик туғилиб, Умархон: «Сенга нимаики қимматбаҳо туюлса, олгин-да, Андижонга жуна!» — деган экан. Нодира: «Майли, кетаман. Аммо сиз мени вақтида иззат-икром билан олиб келгансиз, ўзингиз фойтунда кузатиб қўясиз!» — дейди. Умархон шартни бажаради. Андижон йулига чиққанларида, у: «Хўп, энди сенга қим-

матбаҳо нимани бераман?!» — деб сурайди. «Мен уни аллақачон узим билан бирга олганман!» — дейди Нодира кулиб, Умархоннинг юзига тикилганича.)

*(Рафиқо, менга бир дам дустлиг расмини изҳор эт,
Ки, мен бордим узимдин, ер агар келса, хабардор эт.*

*Қачон ишқ аҳлини ўлдирмогини ихтиёр этсанг,
Жафо тиги била аввал — менинг бағримни афгор эт.*

*Ҳақорат бирла, эй соқий, боқар майхона аҳлига,
Суниб бир жоми май, зоҳидни анда нақши девор эт.*

*Менинг ҳолимга йиглар — дашту саҳроларда
ваҳшийлар,
Агар куйига борсанг, эй сабо, еримга изҳор эт.*

*Қадинг раъно, ниҳоли сарвдур, жоно, хиром айлаб,
Чаман гулгаштида товус-қа таълими рафтор эт.*

*Юмулса кузларим, эй моҳи тобон, иштиёқингдин, —
Чиқиб ер остидин, муштоқларга арзи дийдор эт.*

*Зулайҳо муштаридур, ганжу гавҳар бирла васлингга,
Жаҳон аҳлини Юсуфдек — жамолинга харидор эт.*

*Гули савсан очилди, бенаволиқ қилма, эй булбул,
Чаманда Нодира ашъори бирла нола-у, зор эт.)*

Муаррих ҳикояни давом эттириб. —
қатл қилинаётганлар тўғрисида, жазава билан:
«бирининг бир қулоғини кесдилар, сунг бошқасининг. Бирининг сочини қирқдилар, бошқасининг бир қулини уздилар...» — деган сўзларни келтирган эди. Кейин:

«Момо билан набира энг сунги нафасларигача бир-бирларига маҳзун-маҳзун термулиб, шеър ўқишдан тийилмадилар...»

Бу энди — мусиқали драма, деймизми! Уша куни —
қиймат қойим бўлган; шеърни уйлайдиган ҳолат эмасди!

Олимнинг билгани, тасаввур қилгани буйича, аслида,
воқеа бу тахлит кечган эди:

кўп САЛТАНАТ ЭГАЛЛАРИга хос аёвсиз кўйда
Амир Насрулло —

БАРЧАни саройдан бир йўла, тўп қилиб, ҳайлаб
чиқартирган эди. У Муҳаммад Алихон билан бирга,
Нодиранинг иккинчи ўгли Султон Маҳмудхонни ҳам,
Нодира билан бирга, келини, Муҳаммад Аминнинг
волидаси Норбибини ҳам юз-кўзларига қарамай, қато-
расига сўйдиртирган эди. (Саройдан олиб чиқилган 4
та Аёлни деворга жойлаб, шуваб ташлаган, деган фи-
кр ҳам юради. Булар ким?! — аниқ айтиш қийин.)
Алқисса, Амир Насрулло эркак-аёл, катта-кичик де-
май, кимларни жаллод қулига топширган, кимларни
деворга бостирган, кимларни қул, чўри қилиб, кейин
улдиртириб юборган...

Муаррих яна ёзган эди:

*«Амир Насрулло бу бечора зулмдийдаларни бир
ҳафтагача кумишга ижозат бермади... Қўқон халқи ет-
ти кунгача узилмас ҳалқадай, Нодирахонимнинг гав-
даси устида мотам тутди...»*

Бир ҳафта, етти кунми?! — маълум муддат жасад-
лар саргардон бўлгани, Қўқон халқи мотам тутгани
рост! Шунинг баробарида...

халқ — соқов тўда (оломон).

У — худбин. Ожиз.

У — журъатсиз.

Ахир, Амир Насруллога —

(Қўқоқ олдин мушт кутаради, дейдилар. Купин-
ча, кейин кутаради! Баъзан кейин ҳам...) —

одамлар юрак олдиришган эканми, эски-янги ки-
тобларда «У динни маҳкам тутарди. Юртни мустаҳ-
камлаш, халқ бошини қовуштиришни уйлаган эди!»
— қабилдаги «баҳо»лар учрайди. Ҳатто, уни маъри-
фатпарвар қилиб... Эмишки, Нодира газалларини ёд
билармиш. Шеър ва ҳаёт бобида баҳс олиб борган-
миш...

Олим учун:

Амир Насрулло — жоҳил бир киши, АЁЛГА —
ШОИР (ШОИРА)га зулм утказган, топтаган —
САЛТАНАТ ЭГАСИ эди!

Яна Олим учун:

Амир Насрулло, аёл баданига тиф тегмаслиги ке-
рак, деган ақидани бузган киши эди!

Яна:

Амир Насрулло МУҲАББАТга қул кутарган эди!
Олим Амир Насруллодан нафратланарди.

Уша АҚИДАни бузгани-ю, МУҲАББАТга қул кутарганидан, Тожи ака —

Олимга Амир Насруллони
эслатган булиши мумкин...

Олим қайроқ-тош ётқизилган ҳалқа-йулда айланаётиб, тўхтади.

«Шунча фатҳу нусрат, шунча дабдаба билан уз юр-тига қайтган Амир Насруллони оз фурсат утмай, Кенагасбегим қулогига симоб қуйиб ўлдирди!»

Учинчи Машҳур Муаррих ёзган ҳикоя шундай яқунланган эди.

23

Олим кўприк устида турганини сизди.

Бу ёққа нега келганини эслаб, пастга қаради.

Жар тубида, сув бўйида Бахтигул йўқ эди.

«Дарахтлар панасида беркиниб утирганмикин?!» — шунини уйлаб, Олим бу гал жарликка югуриб-сакраб тушти.

Сув ёқалаб бора бошлади.

Бог-ҳовлида, хонада боя тўпланган давра унинг кўз унгида суратга айланган-қотган эди.

(Эҳтимолки,

ҳеч ким, ҳеч қачон

ҳеч қаерда —

бундай ҳолатга дуч келмаган!

Бу не сир-синоат?! Тушми, унгни?!)

Олим ҳамон (аввалдан бўлганидек) ҳеч нарсага тўшунмаётган эди:

1. Эрталабдан жарда, сув бўйида, кейин бинода, дераза олдида кўринган — Оддий Аёллармиди?! Парилар ёки Алвастиларми?!

2. Кундузи хонада (даврада) тўпланганлар-чи?! Парилар ёки Алвастилармиди?! Оддий Аёлларми?!

3. Олимнинг учратгани Парилар ёки Алвастилар булишса, бу борада Тожи ака, Ором нима қилиб юришибди?! Эргаш?! Оддий Аёллар булишса (ким урда, ким қирда), шундай фавқулодда (аниқ кун, аниқ соатда) йиғилишлари мумкинмиди?! Бунга ақл бовар қиладими?!

Ва яна, энг қизик жойи...

4. Улар Парилар ёки Алвастилар булишса, Бахтигулни (Бахтигул ҳам деёлмайсан!) қидиришдан маъно қани?! Оддий Аёллар булишса, нега Бахтигулни бу

жарликдан-у, кемани эслатган юксак бинодан қидириш керак?!

Шу аснода...

Олим (умрида нечанчи бора!) яна:

«Оддий Аёллар билан Парилар ёки Алвастилар — бир қавмдан эмасмикан?! Биз, эркаклар билмаймиз!» — деб уйлаб,

АЁЛЛАРнинг Бошқа Бир олам эканлигини хис этмоқда эди!

*(Сени топмоқ баса мушкулдур-у,
топмаслиғ осонким, —
Эрур пайдолиғинг пинҳон,
вале, пинҳонлиғинг пайдо...)*

Сув ёқалаб бораётиб,

энди Олим

ишончсизликми, журъатсизликми сеза бошлади.

Ҳозир, биринчи навбатда, Зебонинг оромга айтган гапи унинг ёдига тушди:

«Аёлдан уч олиш, билмадим... муносибми?!»

Хуп! Бу ерда (айни фурсатда) бировдан биров уч олишни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ. Шароит бошқа! Айниқса, Олимнинг Бахтигулга нисбатан нима адовати бор?! (Афтидан, Тожи ака ҳам бу аёлга ҳеч қандай адоват билан қарамайди!) Бунинг устига, аёл (Бахтигул) жиноятчи. Хавфли жиноятчи! Уни уз эркига қуйиб юборолмайсан!

Шундан кейин, Олимнинг хаёлидан кечди:

Хуррият (боя) ақлли гап қилди. Миршаб чақириниш керак эди! Албатта, Бахтигулга (минг тиш-тирноқли булмасин!) юзлашишдан Олим кўрқмайди. Лекин аёл кишининг буйнига гуноҳини қандай қўясан-у, қандай тутиб, уни уйга (жиноят руй берган жойга) қайтиб олиб борасан? Осон эканми?! (Жиноятчи эркак булгани дуруст эди. Уриб-тепиб ҳам, ҳайдаб кетаверардинг!)

Олимни Хуррият қанчалик Афандига чиқармасин! —

унинг назарида, бу кун Дунёлар юзидан Ниқоб кутарилгани аниқ эди!

Олим шу боисдан, ишончсизликми, журъатсизликми сезаётган эди!

Бирон ерда Бахтигулнинг қораси кўзга ташланмасди.

Атрофга разм солиб, Олимни бугун эргалабкидек (яна) Хотин-куприкнинг бу ёққа «кучириб» келтирилгани ажаблангирди. У, талабалик йиллари уралиб-буралиб оққан сув бўйида, мевали-мевасиз дарахтлар соясида дарс қилишгани, имтиҳонга тайёргарлик кўришгани — уша ёшлик пайти (олтин давр)ни эслаб, беҳосдан...

бу ер Хотин-куприк булса, ҳув нарида, четда, панада

қандайдир унги (ғор)! — кўпинча йигит-қизлар (шумликми, шўхликми) бир-бирларидан қочиб-яшири-нишар эди...

Бахтигул гадейтопмас жой, деб

шу унги (ғор)га беркинмаганмикан?!

Олим дарахтлар остидан тўғрига қараб юрди.

24

Боғ-ҳовлида, хонада боя тўпланган давра — сурат унинг кўз унгидан кетмаётган эди!

Даврада Малоҳат билан у, очиқ сўзлашолмади. Бунинг иложи йўқ эди! Энди эса кунглида (кимдандир, нимадандир) норозиланиб, изтироб чекмоқда эди.

«Малоҳат бу кунга қадар қай бир овлоқ гушада эди?! Нега қарийб йигирма йил дом-дараги бўлмади?! Бу орада ҳаёти қандай кечди?! Бахтлими?! Бахтсизми?! Номии тилга олинганида, нима учун кўзларига ёш тулди?!»

Сунгги йилларда Олим, Малоҳатдан узоқлашган эди.

Эсламас, уйламасди.

Бироқ Олим Айрилиққа Куника Бошлаган эди, холос,

Малоҳат — унинг сунгакларидида яшар эди!

Уша ёшлик пайти (олтин давр) утиб, —

Олимнинг ҳаётида Малоҳатга вобаста шундай воқеалар руй берган эдики (аввалига чексиз бахт; кейин, фалокат — улим остонаси...)

* * *

Олим аскарликдан қайтган эди.

Мана, шу маъмурий идора (Маърифат буйича Бошқарма)га ишга кирган эди.

Малоҳатдан — йиллар ўтиб! — ҳамон умидини узмаган эди.

Ёшлиқдан китобга ўрганган эди.

Буш қолдимми, ўқир, кўп ўқир эди.

Китоб ўқимайдиган кишиларни кўрса, «Бу қандай одам ўзи?! (Одамми?!). Ўқимай яшаб булар эканми?!» — деб асабийлашар, ҳатто (кулгили) газабланар эди!

Шу кунлардан бирида газетани куздан кечираётиб, дабдурустдан, мен ҳам бирон нарса ёзсам-чи, деган уй кўнглидан кечди. Нимани?! Масалан... Бир йигит билан қиз кучада тасодифан танишишади. Улар куни буйи суҳбатлашиб юришади. Аммо кечга томон одам қайнаган аллақайси майдонда бир-бирларини яна тасодифан йўқотиб қўйишади! (Бузчи билганини тўқийди!) Қизнинг исми... Малоҳат! Йигитнинг исми... Обид... булиб қўяқолсин!

Бу — оддий бир ЛАВҲАми, ҳаётий бир МАНЗАРАми эди?

Олим ёзди.

Редакцияга кўтариб борди.

Унинг илжайиб кириб келганига зид ҳолда, редакция ходими безрайиб утирарди.

Жуда нохуш қаршилади. Бу етмагандек, Олимдан олган кўлёмани каттакон стол чеккасига улоқтирди.

— Кейин, кириб. Бирон ҳафтадан кейин! Ўқирман, — деди бўғилибми-зарда билан.

Олим айб иш қилгандек хижолат чеккан, тарвузи кўлигидан тушган куйда уйга қайтди.

У бир ҳафта эмас, бирон ойдан сўнг, ушанда ҳам, сени улдиришмас, деб уз-узини мажбурлаб, — яна редакцияга борди.

Бу гал (ажабки!) редакция ходими уни, аксинча, кулиб-яйраб, кўлларини бир-бирига ишқаб қаршилади.

— Ёзганингиз чиқиб кетди! Кўрмапсиз-да! — деди. Эринмай бошқа хонадан газета топиб келди.

Олимнинг ёзгани «Севги» деган сарлавҳа остида, чиройли расмлар билан безатилиб, босилган эди!

Бироқ бу ҳолва экан! Редакция ходими унинг қўлига қалин бир қоғоз жилд тутқазди:

— Сизга келган хатлар. Уйга бориб, ўқирсиз!

Олим уйга қайтиб, —

шошмасдан жилдни очди.

Худоё тавба! Жун бир ҳолатдан

халқнинг чайқалиб кетгани...

Неча юзлаб хат! Чалкаш жумлалар, ҳарфий хатолар... Аммо яланғоч қалб! Ишончми-ҳасрат... мактубларда (тахминан) бундай сўзлар ёзилган эди:

«Менинг бошимдан утган воқеа «Севги»да тасвирланибди. Қаттиқ таъсирландим! Фақат менинг исмиим Абдумажид, мен ёқтирган қизнинг исми Гулсум эди! Қолган ҳаммаси туғри...»

«Мен даштда чупонман. Газета кам келади... Илтимос, «Севги» деган ҳикояни қайтиб босинглар! Шаҳарли бир одам гапириб берди, мен жудаям қизиқиб қолдим...»

«Йигит билан қиз танишгач, бир-бирларидан адрес олмай, катта хато қилишган! Обид ака билан Малоҳат опанинг яна учрашишларига тилакдошимиз!»

«Биз шу хатни ёзиб, почтага ташлаган кундан кўзимиз турт бўлиб, газетани кутамиз... Бизга «Севги» керак! Бир нусха. Илтимос...»

«Бу воқеанинг давоми бўлиши керак-ку! Нега давомини ёзмаяпсизлар?! Халқни уйламайсизларми?!»

«Биз бир гуруҳ талабалар «Севги»ни муҳокама қилдик. Мақола учун раҳмат! Бизнинг таклифимиз, Обид билан Малоҳатни милиция орқали топдириб, бирон ерда учраштиринглар! Натижасини газетада, албатта, ёзинглар!»

Обид исмли йигитлар, айниқса Малоҳат исмли қизлардан кўп хат келган эди. Булар орасида исми Обид, Малоҳат деган қизни ёқтирганлар ҳам бор эди! Лекин бу йигитлар Олим булмаганидек, бу Малоҳатлар ҳам —

унинг излагани эмасди!

Бироқ...

ҳали иш битмаган эди.

Редакциядан Олимга, бир келиб кетсангиз, деб кўнгироқ қилишди.

Яна борди.

Редакция ходими унинг қўлига олдингидан ҳам қалин жилд тутқазди:

— Хатлар... — Кейин, қушиб қуйди. — «Севги»га ухшаган бирон нарса! Биз жон деб... Одамлар сиздан кутяпти!

(Олим уйда яна жилдни очди.

Бир қария иккита дафтар тулдириб, уруш пайти Малоҳат деган ҳамширани учратгани... қидириб, кутиб, қирқ йилдан сунг тоғдаги бир санаторийда тасодифан юзма-юз келгани... ўтган кунларни эслаб, улар аччиқ-аччиқ бўзлашгани... шуларни батафсил ёзганини айтмаганда, —

бу янги мактублар аввалгилардан кам фарқ қилар эди!

Яна

унлаб, хат йуллаган Малоҳатлар ичида —

Олим излаган

Малоҳат

йўқ эди!)

Энди Олимга нисбатан муносабат узгарган эди.

Оғайнилари Исмоил, Эргаш, қуни-қушнидан тортиб,

Бошқармадаги эркак-аёл...

барча ундан (чиндан ҳам) НИМАДИР каромат кўрсатишини кутаётгандек эди!

Бунинг устига, Олимнинг ўзи ҳам...

«мазахурак» дегандек аҳвол!

У

бир ой...

икки ой...

уч ой...

кунни кун, тунни тун демай —

НИМАДИР ёзишга уриниб, азобланди.

Аммо **ҲЕЧ НАРСА ЁЗА ОЛМАДИ!**

Гап шундаки...

Олим — ошиқ эди. Ёзувчи эмасди!

Яна гап шундаки...

«Севги»ни ёзганида, у **ЎЗ ҲАЁТИДАГИ ЭНГ МУҲИМ МАНЗАРА**ни қоғозга кучирган эди.

Унинг ҳаётида —

бошқа

бундай

МАНЗАРА

йўқ

эди!

Олим беихтиёр пайқади:

эрталабдан бошогриқ билан бошланган КУН чи
пирак булиб утган,
ана офтоб ҳам уфққа ёнбошлаган эди.

Кейин:

дарахтлар остидаги бир тункада
ҳолсизланиб утирганини пайқади.

Кейин:

ҳозир у, негадир —
Зебо эмас, Малоҳатни эслаб,
Зебо эмас, Малоҳат тўғрисида
уйлаётганини пайқади.

* * *

Кун утади.

Узгаради кун.'

Узгаради чор атроф.

Ҳаёт.

Мангу булиб туюлган

қонун

Уз-узига излайди нажот.

Узгаришар одамлар.

Кузлар.

Қиёфалар.

Бутун ранги-руй.

Ула бошлаб урганган сўзлар,

Кела бошлар

Илоҳий бир уй.

Ажиб руҳдан порлаб

шу йўсин

Зулматларга чулғанган жаҳон; —

Қайта бошдан

инсон уз-узин

Таний бошлар

энди ногаҳон.

Унутилган

покиза бир ҳис

Унинг кукси, қалбига

инар.

У янгидан, чукканича тиз,

Муҳаббатга фақат

сиғинар...

Ҳаётда бахтми, обру-эътиборми?! — буларнинг ҳам жавоби бор экан!

Олимнинг ошиғи олчи эди.

У ҳали куксини кутариб юрган эди.

(Малоҳатни топишига узича ишонарди. Иши ҳам кунгилдагидек кетаётган эди!)

Кутилмаганда ҳасад, ғайрлик-ғараз келди.

(Балки, адоватдир?! Ким билсин!)

Ёдгор, Теша, Муртазо деган йигитлар Олим билан болаликдан бир гузарда ўсишган ва (тақдир тақозоси!) Бошқармада бирга ишлашар эди. Булар душман эмас, Олимнинг дўстлари эди! Гоҳ кундузи, гоҳ оқшомлар тупланиб, улфати-чор куча айланишар, дардлашар-суҳбатлашишар эди. Лекин...

олдиниға Олим уларға итоат қилган бўлса, энди улар Олимға итоат қилишар эди! Бундан ташқари, улардан бири (Теша)нинг (яна тақдир тақозоси!) хотинининг исми — Малоҳат эди!

Сунги пайтда —

бу йигитлар, ҳар қачонгидан ортиқ меҳрлари тушиб, Олимни асраб-авайлаётгандек бўла бошлашди.

Ва ниҳоят...

бир куни...

уни ҳазиллашиб-эркалаб,

елкалари билан туртиб қуйгандек

булишди.

Учинчи қават айвонида туришган эди! —

сирғалиб кетиб, Олим пастга «учди»...

«Онажон!

Менинг куксимда бир соз — таранг тортилган, жаранглар эди!

Энди бирма-бир симлари узила бошлади...»

«Мен дунёга келиб, нима курдим?! Нимани англадим?!

Ҳеч нарса...

Дунё жумбоқ эди. Жумбоқ бўлиб қолаверди!»

«Мен буюк бир ишлар қилмоқчи эдим. Эплаёлмадим...»

«Одамлардаги ёвузлик, ваҳшийлик... Тобакай бу азоб?! —

ҚИЕМАТгача давом этадими?!»

«Менга яхшилик қилган қайси одамга мен яхшилик қилдим?!»

Мен яхшилик қилган қайси одам менга яхшилик қилди?!»

«Онажон...»

Ушанда:

Олим қаттиқ уйқуга чўмган,
бутун тирик мавжудот — бир томонда,
у — бошқа томонда эди!

Ушанда:

у — янги туғилган боладек, Номаялум Аёл (малоиками?!) овозидан «уйғонган» эди!

Сенинг ҳаёт-мамотинг (сирасини айтганда!) атрофдагилар учун аҳамиятсиз (дахлсиз). Нар и борганда, оҳ-воҳ...

Сенга ҳеч ким нажот бера олмайди!

Сен куз юмишинг ёки

қайтиб кузларингни очишинг —

ёлғиз БУЮК ИРОДА (ҚОДИРИ ҚУДРАТ)га борлик, ёлғиз У — сенга МАҒФИРАТ кўрсатиши мумкин! —

экан...

«Ўзим сирғалдим! Ўзим йиқилдим!»

Олим дардини ичга ютди.

Уни УЛИМ марҳаматли булишга ургатди.

У Ёдгор, Теша, Муртазоларни айбламади. Кек ҳам сақламади. Тирик қолгани ҳаққи, кечирди. Чунки, — булар душман эмас, унинг дўстлари эди!

(Бахтигулни ҳам топгани билан, Олим тутиб, бировлар қулига топширолмайди. Унга туғри келмайди... Журъати етмайдими, кўксида нафрат йўқми?! — Худо шундай яратган! Тожи ака уни бекордан ҳамроҳликка танлаб, бу йўлга солди!)

Ана, у ҳамон маъмурий идора (Бошқарма)да ишлайди.

Олим учун бу ер (гуёки) — қўл тегирмон.

*(Бозорингни узинг қил,
Тегирмонингни узинг торт!)*

МАЪРИФАТ дейсизми?!

ЖАҲОЛАТ олдиди маърифат нима?! —

минг йиллик тарихга қаранг:

тунда ёқилган шам...

Лекин тегирмон айланиши керак (тегирмон гувиллар эди!)

Энди замонлар қоришган бундай манзарани тасаввур қилинг:

қачондир бу бино,

бу қурилма —

шамол тегирмон,

кейин сув тегирмон эди!

Чор атрофда янгидан-янги бинолар тикланиб, яланг майдонлар қолмади. Олдинги катта шамоллар йуқ...

Сув йуллари ҳам беркилган. Жумракдан оққанини албатта, бир тегирмон сув, деёлмайсиз...

Тегирмон барибир, айланиши керак!

Турт киши афти-ангори косибга ухшаган, ун эмас, курумга кумилган намойишда, елкаларида оғир қопларни ташиб, тегирмонга бугдой келтириб тукишади. Яна турт йигит (туяга ҳай мадор) буларга ёрдамчи. Барчалари юклари бўлмаганда ҳам, қунишиб, бошига калтак тушаётгандек, кифтини қисиб юришади. Туртта жувон пастда, тортилган унни тўшлаб, тарқатишади... Жамоа шу! Азоб билан тегирмонни айлантиришади!

(Аммо улар тегирмондан бутун чиқадиган одамлар!)

Тегирмоннинг эгаси — Жасур деган йигитча. Гоҳ уч, гоҳ олти ойда бир келиб, устига губор қунишидан қурққандек, эшикдан секин муралайди. «Тегирмон айланяптими?!» — деб жилмайиб сўрайди. «Айланяпти!» «Ҳа, яхши!» — ура қочгандек кетади.

Азоб билан (бу ердагилар) ўз ишларини қилишади. Бировнинг тегирмонига сув қуйишмайди! Тарихда халқнинг бошида тегирмон тоши юргизганлар оз эмаслигини яхши билишади! Ҳарҳолда, ун етказиб туришни уйлашади. УН — оқлик. НОН — азиз! Ун керак! Нон керак...

Олимни хаёл олис-олисларга етаклайди.

Дашти-саҳроларда судралган,

кейин бозорларда сотилган —

қуллар...

чуриларни эслайди.

Негадир...

чалги кутариб, бугдойзор оралаб бораётган отаси,
оёқлари учида туриб, тандирда нон ёпаётган она-
жони —

кузлари унгида жонланишади.

Бейхитёр...

эски бир эртақ унинг ёдига тушади.

* * *

(Бу эртақни Олим болаликдан эшитган-уқиган
эди.

Йиллар утиб, узоқ-яқин турли мамлакатлардаги
ёзувчиларнинг китобларида ҳам шунга яқин —
оҳангларни курди. Шамол, булут сингари
ГАП ҳам айланиб, Ғарбдан Шарққа,
Шарқдан Ғарбга кучиб юраверар экан-да!)

Олим ҳозир дарахтлар остидаги тункада,
Бахтигулни қидириб-қидирмаслигида бирон
маъно бор-йўқлигига ақли етмай, —
ҳолсизланиб утирганича,
яна шу эртақни эслади...

Бир подшо,

унинг буйга етган қизи бор экан,

Подшо қизини эрга бермоқчи бўлибди.

Қиз шарт қуйибди: «Кимки, уч ёлгондан ҳар бири
ичида қирқта ёлгон топиб келса, шунга тегаман!»

Подшо вазир-визаролари билан маслаҳатлашиб,
турт томонга жарчи жунатибди. «Ёлгонни биз боп-
лаймиз!» — деб саройга одам ёғила бошлабди.

Атрофига аёнларию донишмандларни йиққан
подшо, келган киши «маҳорати»ни курсатгач, ҳар гал:
«Хуш?!» — деб сураар экан. Лекин ёнидагилар: «Тақ-
сир, бу гап дунёда бор!» — деб қўяқолишар экан.

Ниҳоят, кимларнингдир эшигида хизмат қилиб
юрган биттаси келиб, бундай жаврабди:

— Мен камбағал-қашшоқ, етимман. Отадан битта
эдим, ула-ула учта булдик. Учала оға-ини гадойтопмас
бир жойда куришиб-сурашиб қолдик. Қарасам, бири-
мизнинг ёқамиз йўқ; биримизнинг енгимиз, биримиз-
нинг этагимиз. Қисқаси, бир улфат бўлиб, йулдан
юрмай, четга чиқмай, кетавердик. Қарасак, бир ерда

учта танга ётибди. Иккитасининг сийқаси чиққан, биттасининг муҳри йуқ. Муҳри йугини этаги йуқнинг барига солиб, яна кетавердик. Йул юрдик, йул юрсак ҳам мул юрдик; бориб-бориб, қандайдир сойга тушдик. Қарасак, учта балиқ ётибди; иккитаси улик, биттасининг жони йуқ. Жони йугини олиб, буни ҳам этаги йуқнинг барига солдик. Сойдан чиқиб, яна йулга тушдик. Олдимиздан учта уй чиқди. Иккитасининг томи йуқ, биттасининг усти яланғоч. Яланғочига кириб борсак, учта қозон турибди. Иккитаси илма-тешик, биттасининг таги йуқ. Таги йугига этаги йуқнинг барида олиб келган жони йуқ балиқни солиб, пиширмоқчи бўлди. Чангалзорни ахтариб, утин тополмай, балиқни пиширавердик; аямай утин ёқаверганимиздан, балиқнинг суяклари ҳил-ҳил бўлиб пишиб, гүштига иссиқ утмабди. Уч оғани уни еявериб-еявериб, қорнимиз туйиб кетибди! Кетамиз, деб эшикдан сиғмай, тешикдан чиқиб, жунаб қолдик. Йул юрдик, йул юрсак ҳам мул юрдик; бир чўлга бориб қолдик. Қарасак, битмаган утнинг тагида туғмаган куёунинг боласи ётган экан. Экилмаган толнинг кесилмаган новдасидан бир хул гаврон ясаб, соб қолдик; уч думалаб, йиқилди; ушлаб суйвордик. Олти ботмон ёғ қилди, олти ботмон гүшт. Гүштини пиширмай, қотирмай еб ташладик. Иккитамиз туймадик, биттамиз оч қолдик. Икки акам хафа бўлиб-аразлаб кетди. Ёғ узимга қолди, деб чоригимни ечиб, олти ботмон ёғ билан мойладим. Биттасига етди, биттасига етмади! Чарчаган эканман, ухлаб қобман. Бир вақт говур-гувур, туполонни эшитдим. Сакраб урнимдан турсам, мойланган чоригим билан мойланмагани ёқалашиб, солишиб ётибди. Иккаловининг ҳам жағига тушириб, тагин уйқуга кетдим. Бир маҳал уйғониб қарасам, мойланган чоригим менинг чопонимни устимдан тортиб олиб, узи ой-қора қилиб ёпиниб, ухляпти. Мойланмаган чоригим аразлаб кетиб қолибди! Мойланган чоригимни уйғотиб, кийиб олдим. Этаги йуқ чопонни бар уриб, уйга қараб жунадим! Мен кетаётганда, уйда кампир онам билан бир хўрозим қолиб эди. Келсам, на чориқ бор; на кампир, на хўроз... Кунглим бузилиб, йуқолган бир пой чориқ, кампир билан хўрозни излаб, яна йулга тушдим. Йул юрдим, йул юрсам ҳам мул юрдим; бир қишлоққа етдим. Ахтариб, суриштириб, хўрозни топдим. Бойниқида деҳқончилик қилиб юрган экан! Куришиб, йиғлашиб, ҳол-аҳвол сўрасам, олти ой ишлаб, иши ҳақи битта

жуводдиз бупти; уни ҳам хужайини нася қилибди. Хужайини билан жанжаллашиб, жуводдизни ундириб олдим. Хурозга: «Юр, кетдик!» — десам, «Тагин олти ойга келишганмиз; уч ойи утди, қолган уч ойни битириб, ҳақимни олиб, узим бораман!» — деди. Жуводдизни кутариб, хуроз билан хайрлашиб, яна уйга келсам, уй ҳам йуқ. Тоза диққат булиб, уйни, кампирни, бир пой чориқни излаб, кезина бошладим. Тепаликка чиқиб қарадим; энам кўринмади. Қирга чиқиб, тоққа чиқиб қарадим; кўринмади. Чуқур бир жарликка тушдим. Жуводдизни ерга санчиб, устига чиқиб қарасам, дарё буйида кир ювиб ўтирибди. Жуводдизни олиб, неча тоғ, неча қир ошиб, олдига бордим. Мени йуқотиб, бировникида чўрилик қилиб юрган экан. «Юринг, кетдик!» — десам, «Ҳақимни олмай, кетмайман!» — деди. Уч йилдаги иш ҳақи уч ойлик ризқи булибди. «Сен кетавер, яна уч ой хизмат қилиб, узим бораман!» — деди. Этаги йуқ чопонимни бар уриб, пешонамга бир тушириб, кампирнинг олдидан дарёнинг купригига қараб йул олдим. Дарё тошиб, куприкни сув олиб кетган экан. Саратон куни, терлаб-пишиб, сув ичай десам, дарё музлаб ётибди. Тошлоқда битта тош тополмай, каллам билан музни уриб ёриб, музга калламни тиқиб, сувдан ичиб жўнадим. Кетатуриб, жуводдизим эсимга тушди. Сув ичаётиб, уша ерда қолдирибман! Қайтиб дарё буйига келсам, жуводдиз йуқ. Қатққадир кетиб қобди!

Айланиб, энамнинг ёнига бордим. Кампирнинг уч ойи битган экан. Хужайини, яхши ишлаганига суюниб, уриб-улдириб қуйибди... Хужайиннинг олдига бордим. «Кампирнинг ҳаққини тула!» — деб ёқасидан судраб, кучага олиб чиқдим. Купчилик араллашиб, бир эшак ундириб берди! Эшакни миниб кетаётсам, йулдан қирқ карвон утаверди. Карвонбоши тўхтаб, менга: «Эшагинг яғир бупти! Туқимини бошқатдан уриб ол!» — деди. Тушиб қарасам, эшакнинг кифти уйилиб ётибди. Карвонбоши дори, деб қулимга битта ёнғоқ берди. Ёнғоқни куйдириб, яғирга босдим. Туқимни уриб, энди йулга тушмоқчи булиб турсам, яғирдан ёнғоқ кукариб чиқиб келяпти! Ҳаш-паш дегунча кутарилиб, гуллаб-туга бошлаб, пишиб ҳам қолди! Устига чиқиб қоқсам эшакнинг бели майиб бўлмасин, деб уни бир шудгорга олиб келдим. Билакни шимариб, шу кесак отаман, отаман, лекин на битта кесак қайтиб тушади, на ёнғоқ. Бир пайт шудгорда кесак қол-

мади. Бошқа илож йуқ экан, деб ёнгоқнинг устига чиқсам, уч ботмон шудгор бул кетибди. Бир чеккада шилдираб сув ҳам оқиб турибди! Зап тарвуз экадиган ер, хайф кетмасин, деб тарвуз эка қолдим. Хар тарвузлар етилди, қучоққа сигмайди! Сувнинг буйига утириб, тарвудан биттасини суймоқчи булдим. Озгина чақмоқлаб, пичоқнинг учи билан туртиб оламан, деган эдим, ўпирилиб, пичоқ тарвуднинг ичига тушиб кетди. Энгашиб олмоқчи эдим, узим ҳам тушиб кетдим. Пичоқни излаб бораётсам, бир одам йулиқди. «Ака, йул-пулда пичоқ кўрмадингизми?!» — дедим, сен ҳали пичоқнингни қидириб юрибсанми, деб роса кулди. Улар, қирқтадан туяси бор қирқта карвон, бир-бирларини йуқотиб, тополмай юришган экан...

Подшонинг қизи қуйган шартни бажарган йигитга барча тан берибди!

Ваъдага биноан, унга қиз эрга тегибди...

Воқеа шундан иборат эди!

Эртак яхши эди. Олимга ёқарди.

Аммо Олим йиллар буйи ўйлаб, тушунолмасди:

Шоҳга, айниқса унинг қизига бунча ёлгоннинг нима кераги бор?! Ёлгоннинг ҚАДРИ (ёлгон гапириш буйича МУСОБАҚА) туғрисидаги бу эртак нега туқилган?! (Дунёдаги бутун гуноҳлар ЁЛГОНдан бошланади, деган ҳикмат қаёқда қолди?!) Тегирмон яхшироқ айлансин учунми?!

Муҳаббат ва ёлгон — аслида, бир-бирига зид...

(ЭРТАК шунчаки нозик бир ҳолат, албатта!

Хаёл эпкинлари, деймизми...)

Олим Малоҳатни ёқтирганига — бирон жиддий сабаб бормиди?!

Мажнунга:

— Сенга Лайлидан кура яхши, бадавлат бир қизни топиб берамиз, — дейишди.

— Мен бунинг учун уни севганим йуқ, — деди Мажнун.

— Сенга Лайлидан кура ақлли, меҳрибон қизни топиб берамиз, — дейишди Мажнунга.

— Мен бунинг учун уни севганим йуқ, — деди яна Мажнун.

— Сенга дунёда энг гузал қизни топиб берамиз, — дейишди.

— Мен бунинг учун уни севганим йуқ, — деди Мажнун азобланиб.

— Булмаса, нега севдинг?!

— Нега севганимни билсам, мен уни севмас эдим...

25

Қуёш қайта бошлаган;
атроф-олам жимжит эди.

Олимни куннинг (балки, умрнинг!) бирон жиддий узгаришсиз, маза-маъносиз утиб кетаётгани эзмокда эди.

Унинг ҳозир қимир этгиси келмасди. (Қиёматгача дарахтлар остидаги тункада шундай утираверса!) Лекин илож йуқ. Бахтигул...

У узини мажбурлаб, урнидан турди. Дарахтлар ора-лаб яна йулида давом этди.

Боғ-ҳовлида, хонада боя тупланган давра — ҳамон куз унгида эди.

Олим боғ-ҳовлида аҳвол қандай? Аёллар у билан Тожи акани кутишяптими?! — билишни истар эди.

БУЁҒИ НИМА БУЛАДИ?

Малоҳатни ақалли яна бир кургиси, бир огиз сузлашгиси келар эди!

Аммо унга аён эди:

Малоҳат бундан буён ҳам (Олим учун) олисдаги **ГУЗАЛ БИР ЧЕҲРА** булиб қолаверади!

Зебо-чи?! Зебо унинг никоҳига кирадими?!

Хуррият бунга кунадими?!

Никоҳни Тожи ака уқийдими?! Бир Сталин, бир Амир Насруллони эслатаётган булса, никоҳ уқишга

ҲАҚҚИ борми?!

Олим шу палла ҳис этди:

унинг хаёлини яна Зебо

банд эта бошлаган

эди...

* * *

У илдам кета бошлади.

Анча юрди.

Ахийри, тухтаб, бошини кутариб қаради.

Узоқда — унгир (гор)...
Куп ўтмай, яқинлашди...

26

Негадир унгир (гор)га чироқлар ўрнатилган эди.
Буниси майли. Турда — сахна, қуйида — қатор
тўнкалар.

Бу ерда бирон оромгоҳ очишганми?! —

*(Бир томон — девоналар,
бир ён — пари рухсоралар...)*

сахнада атлас кийган Аёллар, чарх уриб ўйнашар,
тўнкаларда ярим яланғоч Эркаклар чайқалиб ўтири-
шар эди.

Унгир (гор) оғзига боргач, Олим адашганини
пайқади. Атлас кийиб, рақсга тушаётганлар — Эркак-
лар, тўнкада ярим яланғоч чайқалиб ўтирганлар, ак-
синча — Аёллар эди!

У, Аёллар танишми, даврада Бахтигул борми?! —
қизиққанича, уч-тўрт қадам олдинга босган эди,
нечундир...

улар ҳуркигандек, гув этиб ўринларидан туриб,
сахнага қараб югуришди. Кейин, —

Эркакларга қушилиб, барчалари
сахна орқасида ғойиб бўлишди.

Олим шуурсиз ҳолатда сахна орқасига йуналди.

Биринчи навбатда, нимқоронғи йўлак, икки то-
монда жойлашган эшикларни кўрди.

Булардан айримлари очик эди.

Дуч келган эшикдан ичкарига кўз ташлади.

Хонани тўлдирган ҳайбатли столлар орқасида
ўтирган юзлаб киши нималарнидир ёзиб-чизиш билан
машғул эди. Олим эслади. Кўндузи сўқмоқ сўнгидаги
узун бино олдида тўпланган, нутқ ирод қилиб, ҳар
хил ёзувли тахталарни кўтариб олган Эркаклар...

Магазин ёнида, йигин пайти у Оромга кузи тушган
ни заҳоти жунаб қолган; одамларга диққат қилмаган
эди! Ҳозир қаради. Бу кишиларнинг купини болалик-
дан шаҳарда — кўча-қуйда, томошахоналарда, турли
идораларда куриб юрган эди. Булардан анча-мунчаси
билан унинг салом-алиғи ҳам йўқ эмасди.

Шу боисдан, Олим остонада туриб, бош силки-
ди.

Лекин хонадагилардан ҳеч ким унга аҳамият бермади.

Олим ноқулайлик сезиб, эшиқдан узоқлашди.

У энди иккинчи очиқ эшикка юзланди.

Бу хонада тирик жон кўринмасди. Аммо хона тула ҳайкаллар, деворларда каттакон тасвирлар!

Олим ичкарига кириб, уларни томоша қила бошлади.

Гардиш ичида илондек буралган Аёл ҳайкали...

Тош кутарган Аёл ҳайкали...

Туп тепаётган Аёл ҳайкали...

Комбайн минган Аёл тасвири...

Машинада пахта тераётган Аёл тасвири...

Кран устида, осмони-фалакдаги қутида утирган Аёл тасвири...

Далада кетмон чопаётган Аёл тасвири...

Ҳайкал ва тасвирлар остида «Озодлик», «Бахт-саодат», «Камолот» деган сузлар ёзиб қўйилган эди!

Олим хонани айланаётиб, шу паллада

ўзи унута бошлаган ҳолатга қайтди:

уни

вахми, хижолатгами ухшаган

ҳиссиёт!

чулғади!

У йулакка чиқиб, гангиб турган эди, —

чойнак кутарган бир йигит рўпарада пайдо булди.

— Э бормисиз, Олим ака?!

Бу миқти (юзи лўппи, кузлари маржон) йигит — Олим бугун эрталаб эслаган, кейин узоқдан бир кўрган — Алпомиш эди!

Олим у билан сўрашиб, қизиқсинди:

— Кечирасиз, Алпомиш-дўстим. Мен тушунмаяпман... Бу ер биз ёшлиқда, талабалик йиллари дарс тайёрлаган уша жар, биз баъзан беркинган уша гор эмасми?!

— Мен яхши билмайман, — деди Алпомиш кузларини пирпиратиб. — Бошлиқлар билишади!

— Бу қаер узи?!

— Идора! — деди Алпомиш.

— Қанақа идора?!

— Тегирмон! — деди Алпомиш яна кузларини пирпиратиб.

— Ие, Алпомиш-дўстим, мен ишлаётганим Тегирмон-ку!

— Йўқ. Сиз ишлаётган Маърифат буйича Бошқарма! Тегирмон бу ер... Чунки, Тегирмонни асосан, Аёллар айлантиради! Сизларда ишлайдиган Аёл куп эмас!

— Бу ерда Аёллар купми?!

— Йўқ. Атиги беш-унта. Улар ҳам айш-ишрат учун... Биз Эркаклар йиғилганмиз! Лекин Аёлларнинг ҳар бир қадамини улчаш бизнинг вазифамизга кирди.

— Сиз хизматчиларданми?!

— Йўқ. Мен Бошлиқнинг ёрдамчисиман! — деди Алпомиш сал упкаланган оҳангда. У кибрланиб, куксини кутарди. — Хуш, сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз?!

Олим Алпомишнинг қулидаги чойнак, ён чунтагидан кўриниб турган дафтар-қаламга уйчан тикилиб, бояги атлас кийган Эркаклар-у, ярим ялангоч Аёлларни қидирганча бу ёққа кирганини эслади.

*(Бир томон — девоналар,
бир ён — пари рухсоралар...)*

— Мен ташқарида антиқа Эркак-Аёлларни учратиб, уларнинг изидан келиб қолдим, — деб тушунтирди Алпомишга.

— Уларга ишингиз бормиди?!

— Мен аслида, Бахтигулни қидиряпман!

— Бахтигул?! У ким?! — кўзларини пирпиратди яна Алпомиш.

— Жиноятчи!

— Мен яхши билмайман. Бошлиқлар билишади! — деди Алпомиш. — Лекин сизни Бошлиқ қабулига кўйиб юбора оламан.

— Раҳмат, Алпомиш-дўстим, — деди Олим.

Улар нимқоронги йулак тўрига қараб юришди.

Очиқ эшикдан катта бир хонага, бу ердан яна бир хонага кириб, навбатдаги эшик олдида тўхташди.

Алпомиш лўппи юзи қизариб, миқти жуссасига ярашган қисиниш, камтарлик билан Олимга тушунтирди:

— Эҳтиёт-шарт, Олим ака. Шошмай, қизишмай гаплашасиз! Мен бошлиқнинг эшикларидан ётган итлариман. У киши озор чекмаслиги керак... — Алпомиш кўзларини пирпиратди. — Тожи Исмоил буюк инсон. Тупори. Самимий! Лекин жоҳил... Баъзан бирдан ваҳший бўлиб кетади!

— Ваҳший?!
— Ҳа. Бирдан йиртқичга айланади! Танаймай қола-
сиз.
— Мен одобни бузмай сузлашаман, — ваъда берди
Олим.

Алпомиш эшикни очиб, Олимни елкасидан туртди
ва унинг изидан дарҳол эшикни беркитди.

27

Олим буни кутмаган эди...

У «Тожи Исмоил» деган исми-шарифни эшитгани-
да бу исми-шариф узига таниш эканлигига эътибор
берган эди, холос. Бошқа ҳеч нарсани ўйламаган эди.

Хонада қоғозга кумилиб утирган зот — ажабо! —
Тожи акага...

шунинг баробарида. Исмоилга ўхшар эди!

Уларнинг иккаласидан Бир Одам «ясалган»дек
эди!

Бу ҳолдан Олим ажабланиб, қотиб қолди.

Тожи Исмоил эса...

— Нега бу ерга келдинг, бола?! Мумкин эмас! —
деб бақирди Тожи акани эслатган товушда. Кейин,
Исмоилни эслатиб, эшилди. — Хода ютганмисан,
оғайни?! Ут, утир! Салом...

— Тожи ака... Исмоил... Мен... мен... — деб
чайналди Олим, энди яқинлашиб, Бошлиқнинг утир-
ган ўрнида узатган қўлини тутганича.

— Гапиравур...

— Иш билан...

— Нима иш?!

— Ҳар хил Эркаклар. Аёллар...

— Бу бизнинг ички ишимиз! Сен аралашма, бола.

Мумкин эмас!

— Мен Бахтигулни қидираётган эдим.

— Қанақа Бахтигул?!

— Жиноятчи!

— Шунақа демайсанми?!

Тожи Исмоил ўйланиб қолгандек булди.

Кейин, стол тортмасидан бир даста сурат чиқариб,
Олимнинг олдига ташлади.

— Қара-чи! Буларнинг орасидамикан?!

Олим қаради.

Назира...

Ҳамида...

Малоҳат...

Зебо...

Хуррият...

У узи таниган Аёллар сурати нега бу одамнинг қулида эканлигига, бир лаҳза бурун ҳис этганидан минг чандон баттар, таажжубланиб, қизиқ ҳолатга тушди.

Назира билан Ҳамида майли... Узоқлашиб кетишган!

Лекин Малоҳат-чи?! Суратга тикилиб, рашки келди. Узоқлашиб кетган билан, бу биргина МАЛОҲАТ-да!

Зебонинг суратини куриб, қисинди. (Қаршингдаги одам Исмоилга ухшайтган бўлса... бехосдан... васияти тўғрисида сурамасмикан?! Бизнинг васият нима бўлди, деб?!)

Хурриятнинг суратидан, айниқса, гашланди. (Сенинг хотининг сурати яна кимларнинг қулида бор экан?! Сабаб?!)

Тожи Исмоил ундан жавоб кутмоқда эди.

— Бу ерда Бахтигул йуқ, — деди Олим.

— Шуларнинг орасида бўлиши керак эди! — паршонланди Тожи Исмоил.

— Мен билмайман... Мен умуман, қандай уйин бораётганига ақлим етмаяпти... Бугун Бахтигул шуларнинг орасида эди. Сурат эмас, бўлган воқеани айтяпман! Мен уларни мана шу жарликда, сув бўйида, кейин, куп қаватли бинода, дераза олдида учратдим. Менинг боғ-ҳовлимда ҳам, кутилмаганда тупланишди. Булар оддий Аёллармиди?! Парилар ёки Алвастиларми?! Сиз менга энг аввал шуни тушунтиринг. Марҳамат...

Тожи Исмоил бехосдан қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Сен, бола, фақат мен бунга қизиқаяпман, деб уйлайсан! Дунё-дунё бўлибдики, Эркаклар бу ҳақда бош қотиришади... Дунёда, улар ким, Аёлми, Пари ёки Алвастими?! — билган бирор Эркак топилса, шахсан мен каламни берардим... Бир нарсани инсон билганида эмас, билмаганида жоҳил булади! Биз Эркаклар, Аёлга хавотирланиб, қўрқиб қараймиз. Асов оддек жиловлаб турмаса... қийин масала!

— Мен бу фикрни қабул қилолмайман, — деб тунгиллади Олим.

— Ёлғон! Бешта Аёл йиғилган жойдан сен ҳам ўпкангни қўлтиқлаб қочгинг келади...

— Мен барибир, муҳаббатни муҳим деб тушунаман!

— Муҳаббат булмаган гап! Девоналик... Эскидан бошланган рисола-тартибга буйсунишга мажбурсан...

— Муҳаббатдан буюк нима бор! Аёлдан гузал! Аёлдан кўркам...

— Сен ўзинг учратган Аёлларнинг барчасини севдим, демоқчимисан?!

— Бахтигулдан ташқари, барчасини... Кимнидир кўпроқ, кимнидир озроқ! Улар ҳам озми, кўпми, мени севишди... Ҳаёт мураккаб экан. Менга ўзим истаган, орзу қилган Буюк Бир Муҳаббат буюрмади. Лекин мен Аёлларни севмасам, дунёда яшамас эдим! Менга берилгани шу! Насиба...

— Демак, сенинг учратганинг Парилар экан! Улар ким, деб нега менинг бошимни қотирасан?! Ўз йулингдан кетавермайсанми?! Мен бошқаман. Бизнингча... Аёл тегирмонни айлантириши керак! Биз Аёлларни улуғлаймиз. Мамлакат ҳам, Салтанат ҳам Аёлларники! Биз уларга эрк бердик. Лекин уларни кузатамиз, эзиб ишлатамиз! Заводдами, даладами... Ҳеч булмаганда, иккита турва кўтариб, кучаларда судралиб юради! Улар уз-узлари билан банд. Бутун йулар очик, деб уйлашади. Биз эса уз йулимиздан уларни бир қадам ҳам четга чиқишга қўймаймиз! Шундай қилмаса, улар бизни ағдариб ташлашади...

— Қисқаси, Мамлакатнинг ҳам, Салтанатнинг ҳам чинакам эгаси сиз экансиз-да! — деб тунгиллади Олим.

— Биз, албатта. Лекин буни Аёллар билмаслиги керак!

— Ҳуш, Аёллардан биров мабодо четга чиқса...

— Четга чиқса, жазо берилади! Мумкин эмас!

Тожи Исмоил уйланиб қолди.

Кейин, тортмаларни тинтиб, яна бир сурат топди.

— Ҳалиги... исми нима эди?!

— Бахтигул!

— Бахтигул?! Бахтигул... Қара-чи! Мана, бумикан?!

Олим қаради.

— Худди ўзи!

— Бу Аёлга жазо берилган эди. Мен унга, айниқса, жазо бермай иложим йўқ эди. Менинг ўз хотиним... У ҳеч кимга буйсунмас эди! Мен уни уриб-

тепиб ҳам, гоҳ оч қолдириб, гоҳ кучага ҳайдаб ҳам буйсундиrolмадим... Қамокдан бушалибдими?!

— Бушаган шекилли...

— Сен, бола, терговчимисан?! Миршабмисан?! Нега бу ерга келдинг?! Нега менинг ишимга аралашясан?! Мумкин эмас! Мумкин эмас!

Олим паришонланиб-анграйди.

Тожи Исмоил — турқи узгариб, —

Йиртқичга айлана бошлаган эди.

Олим Алпомишга берган ваъдасини эслади.

— Мен оддий бир одамман. Тинчланинг! — деди Тожи Исмоилга. — Мен Бахтигулни топиб, шунчаки гаплашмоқчи эдим.

— Нимани гаплашасан?!

— Дунёда баъзан МУҲАББАТ етишмаслиги...

Орага узоқ сукунат чўкди.

Тожи Исмоил қайтиб уз қиёфасига кира бошлади.

— Сен бекор бу ерга келибсан, оғайни! Бахтигул булса, сув буйида ёки кемани эслатган бинода булади. Бошқа жойдан қидириш ортиқча...

У, ён томондаги бир қути устига энгашиб, қандайдир тугмани босди:

— Эргаш! Хув Эргаш...

Олим сергакланди.

Наҳотки, у билан Исмоилнинг оғайниси — Эргаш шу яқин атрофда булса-ю, ана-мана, «Ўзим! Биринчи нусха!» — деб эшикдан кириб келса?!

Йуқ! Ҳеч ким садо бермади.

Тожи Исмоил бошқа тугмани босди.

— Алпомиш! Эргаш қаёқда?!

— Эргаш иш билан шаҳарга кетган...

— Булмаса, сен узинг бу болани сув буйига кузатиб қуй! Адашиб юрмасин...

28

Шошиб-тошиб оқаёган сув ёқалаб, чор атрофга разм солганча, орқага қайтаётган Олим —

Тожи Исмоил унга берган суратлар (Бахтигулнинг ҳам сурати) ҳамон қулида эканлигини — беихтиёр сизди.

Уларни авайлаб чунтагига солиб қўйди.

Аёлларни севмаслик мумкинми?!

(Мумкин эмас! Мумкин эмас!)

Аксинча, Аёлни одам урнида кўрмаслик
(«Хотин ҳам одам!» — деган бачкана бир гап бор-
миди?!) — мусулмончиликдан эмас!

«Биз Аёлларни улуғлаймиз! Мамлакат ҳам, Салтанат ҳам Аёлларники! — дейишга деб,
аслида,

Мамлакатнинг ҳам. Салтанатнинг ҳам ЭГАСИ
унинг ўзи эмиш!

Аёлларни эзиб ишлатар эмиш...»

Олим Тожи Исмоил ҳақида шундай хаёлга борди.

(Дунёда Аёл тарих буйи кўрган Зулм озмиди?!)

Айниқса:

бу ёлгоннинг Тожи Исмоилга нима кераги бор?!

(Бир ёлгонда қирқ ёлгон, дегандек!)

Аёллар-чи?! Уларга керакми?!

(Шоҳнинг қизига?!)

Шу аснода, Олим ҳис этди:

д-а-ҳ-ш-а-т...

У таниган Аёллардан қайси бири —

бахтли?! —

Малоҳатми?!

Зебоми?!

Ҳурриятми?!

Ҳамидами?!

Назирами?!

Бахтигулми?! —

Бутун ҲАЁТ ЮКИ буйнида!

(Тегирмон барибир, айланиши керак!)

Олим Бошлиқнинг (гавдали, чорпахил, қошлари хурпайган... бир Тожи ака, бир Исмоилни эслатган) қиёфаси туғрисида уйлаб, ажабланди. Дунёда шунчалик турқи-таровати ухшаш одамлар ҳам булар экан-да! (Амир Насрулло, Сталин...) Тупроқлари бир жойдан олинганмикан?!

Шунинг баробарида (ажабки!)

Тожи Исмоил қандайдир ЭРКА таассурот қолдирган эди.

ЭРКАКнинг ЭРКАлиги...

Яна, Бахтигулни қидириб кетаётган Олимда унгир (ғор)ни айланиб, бутун кўрганларидан —

ШУНДАЙ қизиқ таассурот қолган эди:

Аёлларда НАЗОКАТ қани?!
Йигитларда ВАЛЛОМАТЛИК қани?!

Кичик, оддий бир воқеа ҳам —
унинг ёдига тушди.

Олим кучада Бегона Бир Аёл билан изма-из бор-
моқда эди.

Куча этагида маст тўрт йигит туришар эди.

Улар Аёлга гап отишди.

— Уят эмасми, йигитлар?! — деди Олим.

Орада бирдан ут чиқди.

Олим тўрт йигитга елғиз ташланди.

Қалтак еганча-эди. Лекин ғолиб келди.

Йигитлардан иккитасини қочирди.

Иккитаси ўзи қочди.

Ушанда Бегона Аёл унинг қўлларини тутиб, бағри-
га босди. Шунчалар миннатдор эдики... Дунёда ҳамон
Аёл шаънини ҳимоя қиладиган ЭРКАКлар борлиги-
га —

ИШОНМАЁТГАНдек эди!

* * *

Тожи акадан нега дарак йўқ?!— у тушунмаётган эди.

Бахтигулни топган тақдирда ҳам, топмаган тақдир-
да ҳам Тожи ака унга хабар бериши керак эди-ку!

(Бог-ҳовлида Аёллар уларни кутишаётган бўлишса
керак!)

Офтоб ботишига яқин қолган эди.

Сув бўйида ҳам, бирон дарахт панасида ҳам Бахти-
гул кўринмайди.

Бахтигул жарда, сув бўйида ёки бинода, дераза ол-
дида эканлигини аниқ, деб ишонсак (эй Худойим-е! У
оддий Аёлми, Пари ёки Алвастими?!)

БУ ЕРда кўринмаётган экан (табиий ҳолки!)

БИНОда, ДЕРАЗА ОЛДИда бўлмайдими?!

То ҳозир барибир топилмайдими?!

Тожи ака «юр бу ёққа» деб чақирмайдими?!

* * *

Олим атрофга аланглаб, шуларни уйлаб бормоқда
эди.

Узоқдан қарс этиб отилган милтиқ товуши эши-
тилди.

Олим, Тожи ака Бахтигулни тутди шекилли, огоҳ-лантириш учун осмонга ўқ отган бўлиши керак, деб уйлади.

У яна, Бахтигулни топиб-тутиб, аллақачон бировлар (миршабми, терговчими!) қулига топшириб, Тожи ака менга буни билдириш учунгина —

ўқ узмаганмикин?! — деган хаёлга ҳам борди.

Энди жарлик устидаги куприкка қараб илдам юрди.

29

Шу пайт

у —

куприк устида узини у ён-бу ёнга ташлаб, югуриб, ниҳоят,

жарликка шунгиганча,

нақ қанот чиқаргандек учиб келаётган

беш-олтита хачирдек итни курди.

Итларнинг важоҳати ҳар қандай одам боласи учун курққулик эди...

(Йуқ, йуқ! Қайт, Буйнок, қайт, Турткуз!..

Ҳой, одам борми? Қайт.

Рауф, сен, бу итларга —

Не ёмонлик қилган эдинг, айт?!)

Тишлари гижирлар,

Кузлари ёнар

Қизили қизилга, оқлари оққа.

Хурпайиб ташланар —

бир узиб олмоққа.

Эҳтиёт бул.

Бу — жоҳил,

қулоғи кесик,

даҳани тешик.

Бу — муттаҳам...)

Кемани эслатган бинода афтидан Аёлларни қуриқлаган итлар, бу ерда нима қилиб юрибди?! — билиб булмасди.

Олимнинг хаёли қочган эди.

Бироқ...

Итлар Олимдан анча нарида тухташди.

Қаттиқ ҳуришди.

Ириллаб-вовуллашди.
Осмонга қараб улишди.
Кейин,
негадир орқага бурилишди ва —
яна қанот чиқаргандек учиб,
жарликдан тепага кутарилишди.
Куприк устида бир-икки айланиб, —
гойиб бўлишди.

* * *

Олим эҳтиётланиб, уларга эргаши.
Жарликни тарк этди.
Куприк устида туриб, атрофга разм солди.
Итларнинг уни учган эди.

* * *

Офтоб қизариб ботмоқда.
Олам қонга белангандек...
Ногаҳон
унинг
кузи тушди:

қайроқ-тош ётқизилган ҳалқа-йўлнинг олис бир
нуқтасида тункага ўхшаган НИМАДИР қорайиб-қиза-
риб ётар эди.

Олим бу НИМА эканлигига қизиқиб, —
шу томонга қараб жилди.
Ҳаш-паш демай, яқинлашди...

* * *

Аввалига...
Айиқми, деб уйлади.
Орада масофа қисқарган сайин...
Бу — одам эканлигини сездди.
Кейин...
Амир Насрулло-ку, деган гап ҳаёлидан кечди.
Ниҳоят...
ерда гужанак бўлиб ётган —
Тожи ака
эди!

Тожи ака — куксида бир доғ, —
 ерда ҳосил бўлган
 қон ҳалқоби ичида ётар эди.
 Биров уни отгани-ю, аллақачон жон таслим қилга-
 ни
 кўриниб турарди.

Тожи акани Бахтигул отганига шубҳа йўқ эди!
 Олим буни дарҳол ҳис этди.
 Лекин...
 Тожи ака Бахтигулни отиши ҳақиқатга яқиндек
 эди.
 Бахтигул бу одамнинг милтиғини қандай қўлга ту-
 ширди-ю, қандай отди?! — ўйлаган билан
 тушуниш ҳам, ишониш ҳам қийин эди!
 (Шу аснода...
*«Хасталиклар, фалокатлардан ўлганларни айтиша-
 ди. Хотинлардан ўлган қанча!»* — деган ғалати бир
 гап Олимнинг ёдига тушди.)

У АЁЛЛАР қаршисида ваҳми, хижолатгами
 ўхшаган ҳолатни ҳис этишга урганган эди.
 Ҳозир ҳар қачонгидан минг чандон кўп:
 уни ВАҲМга ўхшаган ҳиссиёт чулғади!
 У — ХИЖОЛАТ чекаётгандек бўлди!

Тожи аканинг ҳаёти, қисмати ҳам
 (Мойрага тегишли воқеа) —
 лаҳза ичида унинг ёдига тушди.

Олим боя Тожи ака билан хайрлашгач...
 Бахтигулга нисбатан узининг адовати йўқлигини
 ўйлаб, «Тожи ака ҳам бу аёлга ҳеч қандай адоват
 билан қарамайди!» — деган қарорга келган эди. Адаш-
 ган экан!

Туғри, Тожи ака адоват билан қарамаган, балки.
 Аммо... Бахтигул-чи?!

Олим ҳозир беихтиёр
 Амир Насруллонинг Қўқонга сунгги сафари-ю,
 Учинчи Машҳур Муаррих
 ёзган ҳикояни яна эслади.
 Ҳикоя (ёдингизда бўлса) бундай

яқунланган эди:

*«Шунча фатҳу нусрат, шунча дабдаба билан уз юр-
тига қайтган Амир Насруллони оз фурсат утмай, Ке-
нагасбегим қулогига симоб қуйиб ўлдирди!»*

Қуқонни бузиб-ёқиб, Нодирани қатл эттирган шохга бағишлаб «фатҳу нусрат», «дабдаба» дейиш ун-ча уринли эмас!

Бундан ташқари, «оз фурсат утмай» деган сўзлар галат. Орадан роппа-роса 12 йил ўтган эди!

Бироқ Кенагасбегим (Кенагас эли бегининг қизи. Исми бошқа бўлиши ҳам мумкин!) Амир Насруллони қулогига симоб қуйиб ўлдиргани рост.

Амирнинг аёнлари бу аёлни тириклай аркдаги қудуққа ташлашган.

У (Нодирабегимнинг учини олгани учунми?!) ўз қилган ишига бир оғиз ҳам пушаймонлик билдирма-ган...

**«ЭЗГУЛИКдан ЭЗГУЛИК яралади!
ЎВУЗЛИКдан ЎВУЗЛИК тугилади!»**

Оқсоч момолар айтсинлар...

Тарих қайтарилар экан!

(Тегирмондек айланиб!)

Тожи аканинг чекига бу уйин тушишини ким би-
либди?!

Бахтигулни — Кенагасбегим, деёлмаймиз.

Жиноятчи. Хавфли жиноятчи!

Лекин, ҳарҳолда...

Бу ерда бошқа гап!

«Аёл — мамлакатнинг асоси!

Аёлнинг бахти — мамлакатнинг бахти!

Аёлнинг ҳалокати эса,

мамлакатнинг ҳалокатидир!»

Аёллар Мамлақати, Салтанати борми?! Булса,

ЭГАСИ —

уларнинг **ЎЗИ** экан!

(Бу Мамлакат, бу Салтанатга:

Амир Насрулло эга бўлолмаган эди...

Сталин эга бўлолмаган...

Тожи Исмоил эга бўлолмади...

Тожи ака... ни куриб турибсиз!

Исмоил?!)

Олим ерда,
Тожи аканинг жасади олдида
гамга ботиб
утирар
эди...

31

Куёш ботган эди.

Қоронги тушар-тушмас, тулин ой кўтарилди.

Атроф-борлиқ сутдек нурга чўмди.

Сўқмоқ томондан гувиллаб, ёввойи ўт-уланларни
хишиллашиб, кутилмаганда миршаблар машинаси кел-
ди.

Машинадан тушган миршаблар

жасадни кўздан кечиришди.

Улар Олимдан Бахтигулни суриштириб:

— Бу аёл шу яқин ерда кўрингани йўқми?! — деб
сурашди.

Олим бошини чайқади.

Миршаблар:

— Жиноятчининг қулида милтиқ! Уни тезроқ тути-
шимиз керак! — дейишиб, яна машинага минишган-
ча, жунашди.

* * *

Кейин, «тиббий ёрдам» машинаси келди.

Машинадан негадир...

Малоҳат билан Назира тушишди.

Улар ҳам жасадни кўздан кечиришди.

Ниҳоят, замбилга солиб, машинага ортишди.

Шу орада Малоҳат фақат бир карра —

Олимга маҳзун кўз ташлади:

— Олим акажон... Олим ака!

Бу машина ҳам кетди.

Олим машина ортидан қўлларини олдинга чузиб,
шуурсиз ҳолатда анча ергача борди. Ахийри, тухтади...

У Малоҳатни энди қайтиб ҳеч қачон учратмасли-
гини ҳис этди...

Шаҳаргами, боғ-ҳовлигами?! — қаёққа йўл олиши,
нима қилишини билмас эди.

Бугун рўй берган воқеаларга тушунмаган, тушун-
маётган эди.

(Жарда, сув буйида булган Аёлларнинг кейин, би-
нода, дераза олдида қуринишлари вақт тақозоси — бу
хаттоки, қонуният! — эди. Аммо қолган воқеалар-
чи?!)

Юраги ғамга тулган, шунинг баробарида,
бум-буш эди!

Унинг энди
хаёлида ҳам...

Нодирабегимни улдирган Амир Насруллони Кена-
гасбегим улдирганидан бошқа ГАП йўқдек эди!

Назарида, дунё ТУГАГАН,
ЯШАШнинг узида МАЪНО
қолмаган эди!

*(«Одамлардаги ёвузлик, ваҳшийлик... тобакай бу
азоб?! — ҚИЁМАТгача давом этадими?!»)*

Дала-даштда шунчаки қаққайиб турган эди, —
Яна миршаблар машинаси қуринди.

Машина галаёнли уммонда юзаётган кемадек,
секин суриниб бормоқда эди.

Олим тикилиб, машина панжараси ортида...
аниқ Бахтигулни кўрди.

— Жиноятчи Бахтигул... Шурлик Бахтигул!

Машина узоқлашди.

Олим шошмай чунтагидаги суратларни чиқариб, —
Бахтигулнинг суратини ажратди.

Ииртиб ташламоқчи бўлди!

Аммо иккиланди...

Бахтигулнинг суратини бошқа суратларга қўшиб,
яна уларни — авайлаб
чунтагига солиб кўйди.

Унинг узи-уздан
кўзлари жикқа ёшга тулган эди.

У қайтиб жарлик устидан ўтган,

қайроқ-тош ётқизилган
ҳалқа-йулга келди.

Қулларини орқасида бириктириб, жувоз тортаётган отдек, гир-гир айлана бошлади.

Орадан қанча вақт утди?! — маълум эмас.

Бир маҳал, изидан кимдир судралаётганини пайқайди.

Тўхтаб, қаради...

Хуррият экан!

— Сен нега бу ёққа келдинг?! — деб суради.

— Узим...

— Боғда ҳеч ким қолмадимми?!

— Йўқ.

— Зебо ҳам кетдимми?!

— Кетди.

Олим индамай, яна ҳалқа-йулда бир-икки айланди.

Кейин, яна тўхтади.

Хуррият ҳамон судралмоқда эди.

— Сен нега кетмаяпсан?!

— Узим...

— Менга қара... Сен кимсан?! Оддий Аёлми?! Парими?! Ёки, Алвастими?

Хуррият бу саволга жавоб бермади.

— Дадаси! Болалар уйда ёлғиз. Кутиб утиришгандир, — деди эзилиб. — Кеч булди. Юринг... — Кейин, қушиб қуйди. — Мен ёмонман. Биламан. Сиз шунинг учун бошқаларни севгансиз! Лекин муҳлат беринг. Тузаламан...

Олим йулга тушишдан булак иложи қолмади.

Аммо йулда кетаётиб, у ҳамон уйламоқда эди:

Бу — оддий Аёлми?! Парими ёки Алвастими?!

1989—1996 йиллар

ҲИКОЯЛАР

ЗАРИФА

Ҳамма нарса оддий учрашувдан бошланди.

У меҳмонхонадан чиқиб, тўғри бекат томон юрди. Бекатда йўловчилар гуж бўлиб тургани, автобуслар изма-из келиб-кетаётганини кўрди-да, биронта автобусга утириб, хаёлини тортган, кўзларида ўт ёққан қайсидир жойда тушиб қолишга қарор қилди. Бир автобус келиб тўхтади. У автобусга чиқиб утирди, кучаларни, кучада кезган одамларни кўзата бошлади. Орадан куп утмай, машиналар тўпланиб турган қандайдир майдончани, манглайга «автостанция» деб ёзилган бинони кўрди.

Ўзи усиб-улгайган Бухорода биргина автостанция бўлиб, шаҳар чеккасида жойлашгани ёдига тушди-ю, Тошкентда ҳам шундай бўлса керак, деган хаёлга борди. «Бу томонда нима ҳам қиламан? Мен купроқ марказни кўришим керак!» деб ўйлади ўзича. У «марказ» деганида Алишер Навоий театри олдидаги майдонни тушунарди... Кейинги бекатда автобусдан тушиб, йўлнинг нариги бетига ўтди. Ёнбошига «41» рақами ёзилган автобусга чиқди. Дераза олдида утирган аёлнинг ёнида биргина урин бўш эди. У келиб утирди ва бу автобуснинг Навоий театри томонга бориш-бормаслигини аниқламоқчи бўлиб, аёлга сўз қотди.

Дераза олдида утирган аёл йигитга утирилиб қараб, ундан рус тилида нима деяётганини сўради. Сочлари, қош-кўзлари қоп-қора бу аёлни илк қарашда албатта ўзбек деб ўйлаш мумкин эди. Бироқ унинг бугдойранг юзида, чуқур кўзларида ўзбек эмаслигини кўрсатиб турган шундай ифодалар ҳам бор эдики, буларни илк қарашда илғаб бўлмасди. Йигит энди рус тилида ўз саволини такрорлади.

— Театрнинг олдида бормаса керак. Лекин уша ерга яқин жойда тўхтайти шекилли, — деди аёл. — Мен шаҳарни унча билмайман.

— Мен ҳам шундай. Бухородан биринчи кели-

шим, — деди йигит. — Сиз ҳам бошқа ёқдан келган-мисиз?

— Ҳа, бошқа ёқдан.

Аёл юзини дераза томонга буриб, кучага уйчан тикилиб қолди.

— Мен сизни ўзбек деб ўйлабман.

Йигит буни икки ўртадаги гапни яқунламоқчи бўлиб айтган, аёл индамай қўя қолса, йигит ортиқ сўз қотиб ўтирмас, унинг учун гап тутаган эди. Аммо иш бошқача бўлиб чиқди.

Аёл юзини йигит томонга бурди. Унинг юпқа лабларида беозор, соҳир табассум ўйнади. Утли, шунинг баробарида хуркак, ҳаёли кўзлари баногоҳ ярқиради.

— Ўзбекка ўхшайманми?! — Ўзи учун муқаддас бир гапни сураётгандек оҳиста пичирлади у.

— Ўхшайсиз... — Йигит аёлга уйчан қаради-да, қушиб қўйди. — Лекин кўпроқ Кавказ аёлларига ўхшайсиз. Менимча, Кавказдан бўлсангиз керак. Тўғрими?

— Кабардин-балқар республикасини биларсиз. Уша ердан.

— Биладан. Қайсин Қулиевнинг ватани...

— Ҳа, у киши бизнинг шоиримиз, — деди аёл. — Келдик.

Улар автобусдан тушишди. Автобус уткинчи машиналар кам қатнайдиغان узун кучага кириб, сунгги бекатида тухтаганди, олд томонда Инқилоб хиёбонининг дарахтлари кўзга ташланарди.

— Майли, сиз ана у ёққа юришингиз керак, — деди аёл.

Йигитга энди бошланиши керак бўлган гаройиб бир суҳбат бошланмай туриб тугаётгандек туюлди.

— Сиз бу ёққа кетасизми? — Хиёбон томонга кўз ташлаб маъюсгина сўради у.

Йигитнинг назарида аёл ҳозир «ҳа» дейиши ва ўзи «хайр» деб, аёлдан узоқлашиши керак эди. Йўқ, аёл унинг саволига бошқача жавоб қайтарди:

— Мен аэропортга боряпман. Автобус шу ерга келади.

— Сиз бугун кетяпсизми?!

Аёл ҳали уч-тўрт кун Тошкентда бўлишини айтди. Бугун фақат ўзига керакли самолётнинг учиш соатини билмоқчи экан.

Йигит табиатан нозик, камсуқум эди; кўпинча қисиниб яшагани учун ҳам, ким биландир мабодо тил

топишса, ушани қуйиб юборгиси келмасди.³ У ҳозир тасодифан дуч келган аёл билан шундай тил топишгандай бўлди. Аёлнинг шу дамдаёқ олис ерларга кетмаганига севинди. Уни бундан ҳам кўпроқ аёлнинг бемалол гаплашиб тургани, хайрлашишга ошиқмаётгани қувонтирди. Бир дамгина бурун узининг аёл билан хайрлашиб, яна ёлғиз қолиши, беруҳ-бемақсад куча кезиб юришини тасаввур этган эди. Энди эса унинг аёлдан айрилгиси келмас, назарида, аёлнинг ҳам кайфияти шунга мойил эди.

— Мен ҳам сиз билан борсам-чи?

— Сиз ишингиздан қолиб нима қиласиз? Ишларингиз бордир...

Аёл журъатсизгина эътироз билдирди. Йигит бугун, аксинча, безор эканлигини айтди.

Уртадан бегоналик пардаси кутарилди.

Улар биргаликда аэропортга бориб, аэропортдан яна Инқилоб хиёбони яқинидаги узун кучага қайтиб келишди. Бу орада анча гаплашиб ҳам олишди. Йигит: «Мен куча-қуйда дуч келган аёлга оғиз солиб, танишиб кетавермайман. Мен тўғримда ёмон гап уйламанг!» деб илтимос қилди. Аёл бунга жавобан: «Нимага ёмон гапни уйлар эканман», деди. Йигит узининг исми Ҳафиз эканлигини билдирди. Аёл исми Зарифа эканлигини айтди. Йигит рус тилида гаплашгач, дустларга ухшаб сенлаб сузлашишни таклиф этди. Аёл рози бўлди, аммо анча вақт «сен» билан «сиз»ни аралаштириб гапирди.

Улар энди Инқилоб хиёбонидаги ранго-ранг бўялган буш уриндиқлардан бирига келиб утиришди. Бир-бирини ҳали мутлақо билишмасди. Бири иккинчисининг кимлиги, қанақа одам эканлигига қизиқар, суҳбат давомида бу ойдинлашиб борарди.

— Сен ўз тўғрингда ҳеч гапирмаяпсан,— деди йигитга Зарифа. — Ўз тўғрингда бир оз гапириб бергин.

— Мен ўз тўғримда гапиришим қийин. Ҳаётимда бунга арзийдиган воқеалар ҳам йўқ...

Зарифа уни тинч қўймади:

— Бир оз гапириб бера қол!

Ҳафиз ўзи тўғрисида гапиришни ёмон кўрарди. Бунга сабаб, у инсонлар ўтган йиллардан фақат ёрқин хотираларни сақлаб қолишлари керак, деб билар, ҳаётга қадам қўйган кунларини алам билан эсларди.

У Зарифага ўзи тўғрисида ноилож ҳикоя қила бошлади:

— Мен узим тугилган уй, ўзим дунёга келган гузардан нарини курмай, анча сиқилиб ўстанман... Уруш йиллари... Отам бекатда юк ташувчи булиб ишлаган, кеча-кундуз ўзини ишга уриб, мажруҳ булиб қолганди. Онам уй-рузгор гирдобида умрини утказган аёл. Болалигимни эсласам, онамнинг тикув машинаси олдида утиргани кўз олдимга келаверади. Ўзимни калтагина пахта чопонга ўранган, оёқлари яланг калиш ичида лавлагидай қизарган бола қиёфасида тасаввур қиламан. Кўп пайтлар ўзимча уйлайман: «Нима учун мактабга Карим деган бола ҳар куни янги кийимда келиб, мен ақалли йилида бир марта янги уст-бош киймаслигим керак эди? Нима учун Аҳмад деган боланинг кунора кино кўришига имкони бор эди-ю, менинг олти ойда бир марта кино кўришимга ҳар доим ҳам имкон бўлавермасди? Нима учун?!» Ҳаммасига бир ёқдан, олис-олисдаги уруш сояси устимизга тушиб, иккинчи ёқдан, отамнинг аҳволию онамнинг уйда биқиниб утиргани сабаб бўлганди... Мана, орадан йиллар утди. Бундан икки ой бурун институтни битирдим, шаҳар мактабларидан бирида адабиётдан дарс бeryпман. Ҳурматим жойида. Рузгорда каму кўст йўқ ҳисоби, турмуш машаққатларидан деярли форишман. Хуллас, хурсандман. Лекин юрагимда болаликдан қолган бир алам ётибди, ўзимча, эндиги ҳаётим шу аламни ювишга кетса керак...

Ҳафиз огир хурсинди, жим бўлиб қолди.

— Мен узим ҳам сени адабиётчи булсанг керак, деб уйлагандим, — орага чўккан сукунатни бузди Зарифа.

— Нега бундай деб уйладинг?

— Гапларингга қараб, ўзимча шундай ҳаёлга боргандим...

— Сен ҳам адабиётдан дарс берасанми?

— Йўқ. Мен заводда инженер бўлиб ишлайман. Лекин адабиётни жудаям яхши кураман... Сен Тошкентга иш юзасидан келдингми?

— Ҳа, малака оширишга... Лекин келганимдан хурсандман. Мен бир оз шеърлар ёзиб юраман, ҳозир имкониятдан фойдаланиб, редакциялар билан танишяпман.

Зарифа Ҳафиздан қачон, нима сабабдан шеър ёзишга қизиққанини сўради. Ҳафиз, бундай саволларни ёқтирмасди. Жавоб беришга кўпинча қийналар, қийналгани учун ҳам гапиришга уялар эди.

— Ёшим йигирма бешга етиб, ҳеч қачон бу туғрида ёзилиб гапирганим йўқ, — деди у. — Олтинчи синфда ўқирдим, шеър ёзгим келди. Бу майл қаердан, нима сабабдан туғилганини эслолмайман. Мени баъзан бирдан ҳаяжон босади-ю, нимадир ёзгим келади. Ушанда ҳам аҳтимолки, ёзишимга дунёда бизни ҳаяжонга соладиган ҳолатлар сабаб бўлгандир... Синфимизда менга ўхшаб шеър ёзгиси келганлар куп эди. Биринчи марта мана шу синфдошларим билан ҳамкорликда ёзишга уриндим...

Ҳафиз Мирза деган дўсти билан дарсдан кейин буш хонада утириб, «Аълочи» деган шеър ёзганларини эслади. Бу шеър «Аълочи бўлиш учун такрорлаш жуда зарур!» деб бошланарди. Уни республика пионерлар газетаси «Ленин учқуни»га юборишиб, газетада босилишини, ўзларини кимдир кукка кутариб мақташини кутиб юришди. Йўқ, куп утмай редакциядан бир варақ хат келди. Унда шеърнинг ёмон ёзилгани айтилган эди. «Э, уртоқ, икков бир шеър ёзмаймизми!» деди Ҳафизга Қосим деган бошқа синфдоши. Улар Абу Али ибн Сино номидаги марказий кутубхонага кириб, кутубхонанинг ўқув залида тушдан кечгача рўчкани қитирлатиб утиришди. «Ватан» деган шеър ёзишга қарор қилишди. Узоқ уринишди, ҳеч гап чиқмади. Ниҳоят, толиқиб уй-уйга хомуш тарқалишди, бошқа ҳамкорлик қилишмади.

Ҳафиз ҳозир синфдошларидан ҳар қайсиси ўз йулини топиб кетганини, адабиёт йулини ёлғиз унга қолдиришганини ўйлади. У ҳамон рўчкани қитирлатар, лекин куп йиллар утганига қарамай, деярли ҳеч нарсага эришмаган эди. Аммо Ҳафиз минг-минглаб санъатга ҳавасманд кишилар орасидан фақат кимларгадир бу йўлга кириш насиб этишини билар, унга кун-бакун ўз йўли аниқланиб бораётгандек туюларди. У адабиётни ҳаёти курашдан иборат одамларга бир далда, очга нон, ташнага сув, кучсизга мадор, рўҳсизга шавқ деб тушунар эди. Ҳаётдан ранжиб юрадиган, йиғлоқи одамларнию шундай одамлар таъбига мос қилиб ёзилган нолавор сатрларни яхши кўрмасди. Унинг курашчан, шиддатли, кескин шеърлар ёзгиси келарди.

— Сен ўз истагингга албатта эришасан, — деди Зарифа. — Мен сенга ишонаман...

Ҳафиз ўзининг шунчаки «бухоролик ёш қаламкаш» эканлигини теран ҳис этиб, аёлнинг гапи кун-

гил учун айтиляпти, деган хаёлга борди. У бундан булак, аёлнинг юз-күзида узундан-узоқ, оғир ҳикоядан зерикканлик аломатларини илғайман, деб ҳам уйлади. Йуқ, аёлнинг бугдойранг юзи, чуқур, хаёлкаш кўзларида риё куринмасди. Ҳафиз бундан олдин ҳеч кимга шахсий ҳаёти ҳақида бу қадар очиқ гапирмагани, уз ҳикоясини ҳеч ким бу аёл сингари самимият билан эшитмаганлигини хаёлидан утказиб, ҳалигина танишган икки киши уртасида шу қадар руҳий яқинлик пайдо булганига таажжубланди. У миннатдор куйда аёлнинг қўлларини тутиб, маҳкам қисди.

— Тилларимиз яқин, сен айрим туркий сўзларни билсанг керак, — деди у. — Кел, яхшиси, мен сенга бир-иккита шеър уқиб бераман.

Зарифа бу таклифни мамнуният билан қабул қилди. Ҳафиз шеър уқий бошлади:

*Қўшлар қўшиқ,
Осмон қўшиқ.
Бир шод,
Бир ғамгин —
Она замин қўшиқ.
Дарахтлар қўшиқ.
Дарёларда ярақлар қўшиқ.*

*Тинглар инсон. Қийналар инсон.
Уз қўшигин куйлашни истаб.
Сўз топилмас.*

*Сўз келса қистаб,
Топилмайди куйлашга имкон.*

*Мен қўшиқни севган одамман.
Шоир бўлиш шарт эмас сира.
Қолса басдир ҳар бир одамдан
Одамий бир қўшиқ — хотира.*

Ҳафиз ёдига тушган шеърларидан анчасини уқиб, шеърларнинг маъноси, мақсадини қисқача баён қилди. У одатда шеърни эҳтирос билан, ҳаттоки, андак асабий уқирди. Шеър уқиганида унинг озгин, қонсиз юзи баногоҳ ёришар, ғамгин, мудроқ кўзларида илоҳий бир ўт ловуларди. Шундай фурсатда у паришон, табиатан торгинчоқ кишидан чиройли, мағрур, шиддатли бир одамга айланар, узида бу тахлит узгариш руй беришини унинг ўзи ҳам яхши билар эди.

Зарифа йигитнинг қулини икки кафти орасига олиб, миннатдор бўлаётгандек маҳкам қисганча, ортиқ қуйиб юбормади. Шеър ва хаёл гирдобига тушган Ҳафиз шу дамда аёлнинг нафасини ичига ютиб, иссиқ тикилаётганини сизди. Аёл қулини маҳкам қисганию бундай тикилаётганидан таъсирланиб, хаёлчан жилмайди. Худди шу аснода у узига тенгқур — йигирма беш ёшлардаги аёлнинг маъсум, мулойим чехраси, ойдin кўзларида ҳар қандай йигитни лол қолдирадиган бир олам гузалликни туйди.

— Қарама! — деди бехосдан Зарифа сеҳрли бир койиш оҳангида.

Ҳафиз чўнтагидан папирос чиқариб тутатди; икки уртадаги суҳбат тутагандек, кўнглида ажиб зерикиш ҳис этди. Яна аёлга қаради. Зарифа бу гал уни койи-мади, юпқа лабларида нозик табассум уйнаб, бехосдан бошини орқага тортди-да, йигитдан кўзларини яширди. Аёл беихтиёр йигитга Кавказ санами Бэлани эслатди. Шунинг баробарида, у хаёл олаmidан ҳаётга қайтгандек булди — аёлнинг баданидан совуқ утиб, елкалари билинар-билиnmас титраётганини сизди.

Декабрь ойининг аввали эди. Ер қуруқ, аммо осмон булутли, ҳаво нам. Зарифа енгилгина қора плаш кийган, бошига ҳам баҳорий гулдор дурра ураганди. Фақат оёқларида қора этикча.

Ҳафиз аёл билан шунча вақт бирга юриб, унинг юпун кийинганини сезмаганди. Узининг эътиборсизлигидан хафа булди. Юпун кийинган аёл олдида қалин кийингани учун узини гуноҳкор ҳис этди.

— Нега бу ҳолда кўчага чиқдинг? Ахир, сен касал бўлиб қолишинг мумкин-ку...

Зарифа кафтлари орасида турган йигитнинг қулини маҳкам қисди.

— Пальтомни олиб келмагандим... Жуда яхши пальтом бор эди, олиб келмабман.

Уларнинг нақ рўпарасида «Дўстлик» қаҳвахонаси деган ёзув ярақлаб турарди.

— Юр, овқатланамиз, баҳонада исиниб оламиз... Майлими? — деди Ҳафиз.

Аёл эътироз билдирмади.

Улар қаҳвахонага кириб, чап қўлдаги залга утишди. Ҳафиз оқ кўйлак устидан қора костюм кийган, буйинбоғ таққан. Ҳали кўримсизгина пальто, чуқур кепкада қишлоқ муаллимларини эслатган бу йигит, эндиги кўринишида ҳар қалай шаҳарлик зиёлига ух-

шар эди. Зарифа қора куйлак устидан оқ жемпер кийган, унинг қалин, қоп-қора, афтидан ниҳоят узун сочлари бошида устма-уст иккита чамбарак қилиб уралган, бир неча соч толаси қулоғи орқасидан оппоқ буйнига тушиб турарди. Энди унинг ранги янада ойдин, узи янада ёш, чиройли эди...

Улар овқатланиб бўлгач, Санъат саройига кино кургани кетишди.

Кино тугагач, Ҳафиз Зарифани кузатиб қўйди. У кундузи шаҳарнинг чеккаси деб уйлаган жойдан автобус анча йироққа кетиб қолди: унга Бухоро билан Тошкентни қисслагани кулгили туюлди.

Зарифа куп қаватли бинода яшаётган бир танишлариникига тушган экан, чироқ ёнган юзлаб деразалардан иккитасини курсатди. Улар бино пинжига суқилган қандайдир дукон пешайвонида тухтаб, хайрлашишди.

— Эртага ишинг жудаям купми? — деб сўради Ҳафиз ундан.

— Ҳа, анча-мунча ишларим бор... Нима эди?!

— Кучада куп юрмагин, демоқчи эдим. Бундай юриб тагин шамоллаб қолмагин.

— Эртага пальто қидириб кураман. Ёнимда ортиқча пулим бор, тўғри келса оларман.

Иигитнинг юрагини эзиб ётган бир тош гуёки қулаб тушгандек бўлди. Ҳафиз аёлга пальто топиб бериш қулидан келмаслигини биларди. Аёлнинг узида қаердан булмасин топишга имконият йўқ, сотиб олишга эса шу дамда балки қурби етмайди, деб уйлаганди.

— Сен-чи? Сениям эртага ишинг купдир? — деб сўради Зарифа.

— Нима эди?!

— Сени бугун кечгача ишдан қолдирдимми, деб кўнглим бир оз хижил бўляпти.

— Бугун ишим йўқ эди. Эртадан бошлаб фақат кечқурун бекорман, хоҳласанг кечқурун Санъат саройи олдида учрашсак бўлади.

— Қайси пайтда?!

— Соат олтиларда.

— Йўқ, бошқа кўришмаганимиз маъқул. Ихтиёр узингда, лекин эртага Санъат саройига бориб юрма. Мен ҳам бормасман...

— Нега бундай деяпсан?

Зарифа бу саволга дарҳол жавоб бермади. Унинг

қош-қовоғи солиниб, мулойим кўзларида ҳасратгами, аразгами ухшаган бир ифода акс этди. У йигитга тикилиб, аммо ўз-ўзига гапиратгандай оҳангда пичирлади:

— Мен сенга урганиб қолишдан қурқаман.

У шундай деди-ю, хайрлашгандай бошини силкиб, йигитдан узоқлашди. Ва, ҳаял ўтмай, баланд бино девори соясида гойиб бўлди.

* * *

Ҳамхоналари меҳмонхонага Ҳафиздан олдинроқ келишган экан. Абдукарим деган андижонлик йигит дераза тагидаги каравотда бошига сочиқни салла қилиб ураганча шифтга тикилиб ётибди. У Ҳафизга худди уйига ҳар ким бостириб кираверганидан ранжиган одамдек нохуш бир қараб қўйди-да, лўппи юзи тумшайиб, кукимтир кўзларини яна шифтга тикди. Кеча ўзи танишиб қолган қиз билан бугун оралари бузилганми, ким билсин, кайфияти яхши эмасди.

Ҳафизнинг ҳамюрти, бухоролик Раҳмон эса катфларини бир-бирига ишқаб, хонада нари-бери юрар, аксинча, унинг кайфияти яхши, кичкина, қоп-қора, маржондай кўзлари шодон йилтирарди.

— Э, журажон, сураманг, бугун ишлар жудаям зур бўлди!

У орқа девор этагида турган каравотининг бир томонига ўтиб, қоғозга уралган қандайдир буюмларни уртага олиб қўйди. Ҳафизга бирма-бир очиб курсата бошлади. Бу йигит одатда «э, журажон, сураманг», деб гап бошлар, умуман, унинг ажабтовур феъли бор эди. У магазиндан узига керакли булиб туюлган ҳар қандай буюмни олаверар, шу буюмни олиши шартми-йўқми, бу тугрида уйлаб утирмас эди. Ҳафиз Раҳмоннинг магазиндан буюм олишини Бухорода ҳам кўрганди. Бир куни уч-турт оғайни магазинга кирган ва кимдир «чўтка келибди-ку», деб юборса, Раҳмон дарҳол кассага пул тулаганди. У бугун яна Бухоронинг ўзида ҳам магазинларда қалашиб ётган рўзгор буюмларидан бирталайини меҳмонхонага кутариб келган эди.

Раҳмон буюмларни хона уртасидан жойига олиб қўйди. Сунг, кафтларини бир-бирига ишқаб, хонада тагин нари-бери юра бошлади:

— Ишлар жудаям зур бўлди, журажон. Хуллас, шу нарсаларни олдим.

— Яхши бўлибди. Олганингиз фойда! — Унинг кунглини кутарди Ҳафиз.

— Мунча шипилламай бир жойда утирсангиз-чи! — унга танбех берди Абдукарим.

Шундан кейин ҳамхоналар уртасида гап-суз тугади.

Ҳафиз урнига кириб, кўрпага бурканди, хаёлга чумди. Зарифани Инқилоб хиёбонидаги уриндикда совуқ қоттириб қўйиб, у яхши тушунмаган тилда роса шеър ўқиб берганини эслаб, қилмишидан хижолат чекди. Иигитнинг хаёлида баногоҳ Зарифанинг овози янрагандай бўлди:

— Мен сенга урганиб қолишдан қўрқаман...

«У менга урганиб қолишдан эмас, ёлғизликдан қўрқади! — деб уйлади Ҳафиз узича. — Ёлғизликдан қўрқмасам, мен у билан танишмасдим. Эҳтимолки, у ҳам ёлғизликдан қўрқмаса, бу танишувга монелик кўрсатарди. Умуман, биз ёлғизликдан қочиб яшаймиз. Шундан бегона кишилар бирлашади, одам оила қуради, узини нима биландир банд этишга ошиқади. Буюк зотлар беқорга айтмаган:

— Яккалик ёмондир, яккалик қурсин!..»

Ҳафизнинг хаёлига бундан кейин: «Зарифа турмушдан ёлчиманган аёл бўлиши керак!» деган гап келди. Худди шу асно, ташқаридан гира-шира ёруғлик тушаётган хонада, унинг кўзларига қоп-қора сочларини елкаларига ёзиб ташлаган, камалакка монанд атлас кўйлакли узга бир аёл бехосдан қуриниб, кўз унгида олис бир манзара жонланди...

Иккита катта, битта кичкина курси, диван, китоб жавони, шкаф сингари буюмлар қалашган торгина хонада нари-бери юриб сочларини тараётган атлас кўйлакли аёл ичкари хона эшиги олдида тўхтади.

— Бугун ҳеч мазам йўқ, — деди у. Сўнгра, бирдан елкасини силтаб, юзини эшикдан қарийб бутун деворни эгаллаган каттакон дераза ва балкон эшиги томонга ўтирди. — Сиз ҳозирдан қаёққа кетяпсиз? Иш соат саккиздан эди-ку...

Ҳафиз дераза ёнидаги китоб жавони устида сочилиб ётган қалам, ручка, игна, ҳар хил ип-ғалтак, тугмаларга тикилганча, ниманидир қидирарди.

— Соат еттида эшикдан чиқдим нима-ю, етти яримда чиқдим нима, Дилбар! — пичирлади у. — Эртарақ ишга боргим келди, холос.

— Ҳафиз ака, сизда ўзи инсоф борми?! — кескин оҳангда суз қотди аёл. — Саҳарда уйдан кетиб, кеч

қоронғиси тушганда келасиз, ҳеч нарсанг уйла-майсиз... Фақат узингизни уйлар экансиз-да!..

— Менда ҳозир бирон зарур ишингиз йуқ-ку?

— Майли, боринг... — деди Дилбар тақдирга тан бергандек оҳангда. Аммо, бу гап оҳангида кучли алам бор эди.

Ҳафиз индамай эшик томон юрди. У йулакка утар-кан, Дилбар ҳамон уни аламноқ кузатарди.

— Энди қачон келадилар?!

— Курамиз. Ишга қараб.

— Мен улсам ҳам сизга бари бир, биламан...

— Бош-лан-ди!

— Бошланса, тугатиш керак!

Ҳафиз индамай, аммо асабий ҳолатда эшикдан чиқди. Бир лаҳза серрайиб турганча, эпиқ эшикка эзилиб қаради. Сунг, қулини силтаб, шахдам қадам ташлаганча, остонадан йироқлашди...

Ҳафиз уйқудан барвақт уйғонар, узи чой қуйиб ичар, хотини унга мослашмагани сингари, у ҳам хотинининг табиатига сира мослашолмас эди. Ҳафизнинг ичи торлиги, бир ерда босиқ утира олмаслиги билан Дилбарнинг бепарво-ланжлиги туқнашиб, ҳар гал кутилмаганда можаро чиқарди.

Ҳафиз бир лаҳза узининг майлу хоҳишини букиб, Дилбарнинг кунгли ва умуман, бугунги дилсиҳликни бартараф қилиш учун уйга қайта қолиш хаёлига ҳам борди. Аммо майлу хоҳиш йул бермай иккиланди, муайян қарорга келгунча битта папирос чекмоқчи бўлиб, чунтагини пайпаслади. Оқ юзига қизил чизиқлар тортилиб, этагига қора ҳарфларда «Столичные» деб ёзилган сигарет қутисини қулига олди. Бироқ чунтагини яна пайпаслар экан, гугурт қутичасини тополмади ва ҳали жавон устини куздан кечирганида гугуртни тополмагани эсига тушди. Бу эса унга уйда ҳамма нарса сочилиб ётишини, Дилбарнинг саранжом-сарипта эмаслигини эслатди.

Ҳафиз уйга қайтишдан айниб, папиросни кимдан-дир тутатиш хаёлида сигарет қутисини очди. Қути бўш эди. «Демак, янгисини олиш керак!» деб уйлади у қутини бир чеккага улоқтирар экан. Шунда: «Чекишни ташлайман, қаердан бу дардисарни орттирдим», деб юргани-ю, иккилангани эсига тушди: йиллар давомида одамни ром қилиб, зиён келтиришдан бошқани билмаган бало исканжасидан чиқолмай, ичидан қанча кўп тутун ўтказганини гижиниб уйлади.

Ҳафиз уйлари қуршовида муъолишдан катта йўл этагига борди. Шуурсиз ҳолатда бурчақдаги олди ойнабанд дўкондан сигарет билан гугурт олди. Сунг битта папиросни асабий тутатиб, ичига тутунни қаттиқ тортди. Ногоҳ у тутуннинг қовурғалари орасидан оҳиста сизиб утгани, боши андак айланиб, вужудига қандайдир кайфга қоришган вазминлик чуқаётганини ҳис этди. «Лаънати!» деб уйлади ўзича ва энди икки бармоғи ўртасида маҳкам қисилган папиросни бир чеккага асабий итқитди-да, чўнтагини пайпаслаб, сигарет қутисини қулига қайтиб олди. Буни ҳам шу дамда ушандай чеккага отмоқчи бўлди, аммо... Эҳ! Иродаси етмади. Қутини яна чўнтагига солиб, автобус бекатига йўл олди...

«Шарқ» меҳмонхонасидаги каравотда ётиб, ташқаридан тушаётган ғира-шира ёруғлик бағрида олис бир манзарани курган Ҳафизнинг юраги беҳос сиқилди. Унинг кўзлари унгида жонланган манзара бир кунлик эмасди. У турмуш аравасини ўзи билан Дилбар купдан бўён икки томонга тортиб юришганини яхши билар, бунга ким ёки нима айбдор эканлигига тушунолмай қийналарди. Фақат уйдан, турмуш ҳақидаги хаёллардан қочиб яшар, муносабат шу йўсинда давом этса, икки томонга тортилган арава бир кунмас-бир кун парчаланиб кетиши мумкинлигини ҳис этиб эзиларди. Бироқ купинча зўр бериб турмушни унглашга уринар, ёруғ кунларга ишониб, гурбат, дилсиёхликнинг умри қисқа эканлигига умид қилар эди.

Ҳафиз «Шарқ» меҳмонхонасидаги каравотда ётиб, бу кеч ҳам кўнглига таскин излади: унинг хаёли қайтадан Зарифага боғланди.

* * *

Эртаси куни кечгача қор ёғди. Ҳафиз Зарифанинг юпқа плашда, Санъат саройи эшигида дийдираб турганини тасаввур этиб, кун қайтганда юраги нотинч тепа бошлади.

У троллейбусдан тушиб, Санъат саройи томон юрди-да, узоқдан яна худди кечагидай юпқа плашга ураниб турган таниш қоматни кўрди. Узининг учрашувга келиб тўғри йўл тутганига мамнун бўлди, аммо аёлининг совуқда қотиб турганини кўриб, бу журттага шундай юрибди, деб уйлади: хафа бўлиб кетди. У аёлга яқинлашиб, эзилган оҳангда сўз қотди:

— Пальто олмадингми?

— Тополмадим, — деди аёл.

— Наҳотки, Тошкентдай шаҳарда битта пальто топилмаса?

— Биронтаси эгнимга мос келиб, узимга ёкса олардим. Шундайини топмадим.

Ҳафизга аёл уз олифталигидан ўзи жафо чекаётгандай куринди. Асаби бузилди.

— Шу ҳавода нима бўлсаям бари бир эмасми?

— Бари бир эмас... Ҳеч қачон бари бир эмас...

Ҳафиз аёлнинг гапида мантиқ борлигини ҳис этди. Аёлдан худди узига ухшаб кийим танлаб утирмасликни талаб қилаётгани энди унга эриш туюлди. У магазинларни яна бир марта айланиб курайлик, деган фикрни билдирди, лекин аёл бунга кунмади.

— Бу атрофни узим кўрдим.

Ҳафиз бўйнидаги шарфни олиб, аёлдан ҳеч бўлмаганда шунга бўйнига ураб қўйишини сўради.

— Кераги йўқ.

— Ола қол. Илтимос...

— Бошқа жаҳл билан гапирмасанг, оламан...

Ҳафиз аёлга жаҳл билан гапирмоққа ҳаққи йўқлигини, бундай муомалада бўлиш қўрсаткич эканини ҳис этди. Аёлнинг совуқ қотганлигидан азбаройи куюнгани учун асаби бузилганига иқрор бўлди. Кеча оқшом: «Эртага Санъат саройига бориб юрма, мен ҳам бормасман», деган аёл нега бугун яна учрашувга келганини уйлаб, аёлга бу учрашувнинг нима кераги борлигига тушунолмади. У аёл туғрисида ҳеч гапни билмаслигини, шундан аёлнинг қалбида қандай гаплар ётганига тушунолмаётганини сизди.

Қоронғи тушиб, куча чироқлари ёнган, ерга тушалган оппоқ қор сийнасида ҳам кўзни қамаштирувчи митти чироқлар милтираб ёнаётганга ухшарди.

Ҳафиз яқин уртадаги бирор иссиқроқ гўшани топиб, тамадди қилишни таклиф этди.

— Кучада сира овқатлангим келмаяпти. Узим овқат пиширгим келяпти. Овқат пишириб, сенинг олдинга қўйгим келяпти... — Зарифа шундай деди-ю, ўзи бошини эгиб, йигитга итоаткорона эргашди. Бир лаҳзадан кейин у ер остидан Ҳафизга мулойим қараганча, оҳиста пичирлади. — Раҳмат!

— Нима учун раҳмат деяпсан?!

Зарифа эрка араз билан жавоб берди:

— Узинг учун...

Улар кечагидек дукон пешайвонида хайрлашиш олдидан тухташди.

Зарифанинг қорли тун аъзидан қизарган юзи, чуқур, ҳаялчан кўзларида сирли ва сеҳрли бир ҳолат акс этди.

— Биласанми, кечаси уйда ўзимча нималарни уйладим, — деди у. — Йиллар утиб, катта ёзувчи булганинга биз томонларга бориб қоласан. Одамлар сен билан учрашувга келиб, сендан дастхат сўрашади. Мен ҳам келаман. Унгача, албатта рангу рўйим ўзгаради, кампирлардай узун куйлак кийиб, бошимга каттакон рўмол урайман. Сен мени танитайсан, исмиمنى сўрайсану китобга қўл қўйиб берасан. Мен бир чеккага утиб, то кетгунингча сени кузатиб утираман.

— Булмаган гапларни гапирма!..

— Сен бундан кейин ҳеч қачон кўришмаймиз, деб уйлайсанми? — пичирлади Зарифа. — Менимча, вақти келиб, яна тасодифан кўришиб қолсак, ажаб эмас. Бир тупроқда яшаймиз-ку! Бегона икки мамлакатда яшасак бошқа гап эди. — У уйланиб қолди ва ўзи-ўзи билан сўзлашаётгандек яна пичирлади: — Биласанми, менинг ҳаётимда хунук бир воқеа рўй берган эди. Шундан, Тошкентга келганимда кайфиятим яхши эмасди. Сен кайфиятимни ўзгартириб юбординг.

— Қандай воқеа рўй берган эди?

— Йўқ... айтмайман... Биласанми, кеча эрталаб биринчи марта автобусдан тушганимизда сен папирос чекиб, қолдигини ташламоқчи булдинг. Кучада қоғоз парчалари, папирос қолдиқлари сочилиб ётарди. Лекин сен ун беш-йигирма қадам наридаги ахлат кутисини топиб, ушанга ташладинг. Ҳамма ташляпти-ку, деб оёқ остига ташламаганинг менга жудаям ёқди. Ўзимча, ҳар ким арзимаган нарсаларга шундай эътибор билан қараса, ҳаёт гузалроқ булармиди, деб уйладим.

— Бу гапларни нима учун айтяпсан?!

— Ушанда ҳаётдан, одамлардан кўнглим совиганди. Икки кун ичида бутунлай ўзгардим. Энди одамларга ишонаман, дунёда мазза қилиб яшагим келяпти.

— Икки кун ичида, аксинча, сен қийналиб кетдинг-ку! Ҳаво совуқ келди, устига бу қор-ёмғир...

— Қор-ёмғир ҳам гапми? Мен қийналганим йўқ!— деди Зарифа. — Бир қушиқ бор эди, мендан кулмасанг, ҳозир сенга ёдимда қолган сўзларини айтиб бераман.

У тортинчок, уятчан бир завқ билан, болаларча чучук тилда узи билган қушиқ сўзларини айтиб берди:

*Қордану ёмғирдан
Нолима сен бекор.
Қордану ёмғирдан
Яхшироқ нима бор?*

*Кечага, кундузга
Қарагин беозор.
Кундуздан, кечадан
Яхшироқ нима бор!*

Зарифа энди Ҳафизга янада шодланиб қаради. Унинг хуркак, ҳаёли кўзлари ярқирар, умуман, бу оқшом ва айниқса, шу дамда унинг борлигида қандайдир шоирона бир руҳ порларди. Аёл уйга киришга ошиқмасди. Совуқ суяк-суягидан утгани кўриниб турса-да, бунга парво қилмаётганга ухшарди.

Зарифанинг кайфияти қушиққа қоришиб, Ҳафизга ҳам юқди. Ҳафизнинг кўзига Зарифа ниҳоятда яхши кўриниб кетди. Аёлни совуқдан, шахсан унинг ўзига маълум бўлиб қолаверган қоронғи, ҳазин хотиралардан асраб-авайлагиси, ҳиссиёт тўлқинларида оққанча эркалаб қўйгиси келди... У аёлнинг елкаларини оҳиста тутди... Аёл кўзларини йигитдан олиб қочганча, бошини йигитнинг кўксига босди.

Йигит ҳаяжондан энтикди.

— Қалдирғочи-им!..

У аёлнинг елкаларини сийпалади, сочларини силади, бармоқлари аёлнинг совуқдан карахт бўлиб қолган юзи, лабларида кезди.

Зарифа ўзини йигитнинг бағрига маҳкам босган, гўёки ўзини унга бутунлай топширган эди. Бу ҳолатни кўриб, йигит ақлу ҳушини йўқотди; аёлни қаттиқ қучиб, юзи, кўзларидан упа бошлади.

Зарифа кескин бир силтаниб, ўзини йигитнинг бағридан бўшатди.

— Керак эмас. Сен менга бундай муомала қилишингни истамайман.

Ҳафиз чўнтагидан папирос чиқариб тутатди.

У аёлниг ҳозир инсон фарзанди яшаган турт дөвор ичида тақдирлар яшириниб ётишидан сузлаши, ҳаёти ҳақида тулиб-тошиб гапиришни кутди.

Йуқ, Зарифа ортиқ гапириб утирмади. Бундан булак, у ранжиганини ҳам дарҳол эсдан чиқаргандек бўлди.

— Бугун куп чекапсан, — эслатди у қандайдир куйинчак меҳрибонлик билан. — Чекиш сента зарарли эканини билмайсанми?!

— Узи ташлайман, деб юрибман. Яқинда ташла-сам керак.

— Ташлашинг-ку гумон; лекин камроқ чексайдинг...

— Ташлайман!..

— Мен ёнингда бўлмайман-ку... билмасам...

Улар сукутга чўмишди.

— Уз туғрингда бир оз гапириб бер... — деди ниҳоят яна Зарифа. — Сен ҳақингда купроқ билгим келади.

— Узинг гапира қол. Мен ҳаммасини айтдим.

— Менинг ҳаётимни сен билмасанг ҳам зиён қилмайди. Лекин мен сени яхши билишим керак.

— Нима учун бундай деяпсан?

— Узим, шундай...

— Мен ҳаммасини айтдим. Узинг гапира қол...

— Унда икковимизга ҳам билганимиз етади, — деди Зарифа. — Биз бир хил кайфиятда юриб, учрашиб қолдик, дўстлашдик. Бизга бир-биримиздан ҳеч нарса керак эмас, ортиқча билиб нима ҳам қилардик!...

Ҳафиз аёлниг фикрини тасдиқлади.

Бироқ орага сукут чуқаркан, унинг кўнглини — аёл билан мақсадсиз айланиб юргани-ю, аёлга бўлган номаълум муносабатидан, шахсий турмушга лоқайд қарагани туфайли купдан буён ҳаётида ҳаловат йўқлиги-ю, бундан кейин ҳам ҳаёти тартибга тушиши даргумон эканлигидан норозилик ҳисси эгаллай бошлади.

— Узимдан узим баъзан хафа булиб кетаман, — деди у. — Ақлим менга куп нарсаларни ургатиб туради, лекин ҳиссиётим доим ҳам ақлимга буйсунавермайди. Иродам буш, ҳаёт учун курашиш кераклигини тушунаман-у, курашиш қўлимдан келмайдиганга ухшайди... Умуман, қуряпсан, ёмон одамман.

— Сен жудаям яхши одамсан, — деди Зарифа. — Мен ҳеч ким билан дарров танишиб, шунчалар дўстлашган эмасман.

— Тутрисини айтсам, ҳали кўзимга жудаям яхши кўриниб кетдинг, мени кечир...

Зарифанинг мулойим кўзларида ҳасратгами, аразгами ухшаган бир ҳолат акс этди.

— Сен бари бир мени яхши кўрмайсан, а?! — суради у.

Ҳафиз кўнглида борини айтди:

— Билмадим... Шундай бўлса керак.

— Майли... Лекин буни менга айтма!

Зарифа энди совуқ егани, уйга кирмоқчи эканлигини билдирди. У шарфни бўйнидан бушата бошлади.

— Ўзингда тура қолсин, эртага яна кўчага чиқшинг керак-ку...

Зарифа эътироз билдирмади, фақат:

— Агар мен билан эртага кўришмоқчи бўлсанг, кечки соат еттиларда шу ерга кела қол, ушанда шарфни ҳам оларсан. Мен индингга кетяпман, — деди.

У йигитнинг кўксига бошини қўйди.

Ҳафиз унинг елкаларини сийпалади, сочларини силади... Аммо йигит бу сафар ҳаяжондан энтикмади.

* * *

Эртаси кечга томон юзи қорая бошлаган қор устига ёмғир эзиб ёға бошлади.

Ҳафиз дукон пешайвонида Зарифани кутди. Бироқ нечундир ҳадеганда Зарифанинг қораси кўринмади.

Соат еттидан ун беш минут утди. Сунг йигирма минут. Йигирма беш... уттиз...

Ёмғир эзиб ёғар, бинолардаги чироқлар хира ва маъюс кўринар, атрофда ҳукм сурган сукунат бағрида фақатгина ёмғир ўз қўшиғини куйлаётгани учунми, тун эндигина бошланганига қарамай, вақт алламаҳалга боргандек туюларди.

Дукон пешайвони — чироқ ёнмаган нимқоронғи гуша ёгин пайтларида ўткинчи одамга бошпана вазифасини ўташга ярарди. Бироқ айвоннинг икки бурчагидаги тарновдан шалдираб сув оқмоқда эди. Бу эса, айвонда узоқ туриб қолган кишининг гашига тегмаслиги мумкин эмасди.

Ҳафизнинг хаёлига, мен нима учун уни кутяпман, деган савол келди. Йигитнинг назарида, ортиқ учрашиб ўтиришнинг ҳеч қандай маъноси йўқ, ўзи бутун фақат аёлдан шарфни олиш учунгина бу ерга келгандек эди. Шарфни олмай кетиб қўя қолиши мумкин

эди. Аммо аёл олдида нима учундир қарздор одам ҳолатига тушганини ҳис этар, бу ҳолатни шарҳлай олмагани учун ҳам аёлни асабий кутарди.

Зарифа рўпарада қўққисдан пайдо бўлди.

У ёқаси ниҳоятда кенг, оч-қизил рангдаги узун пальтога уранган эди. Сифатсиз матодан қупол бир намоёишда тикилган пальто на Зарифанинг эғнига мос келар, на унга ярашарди.

Саховатли аёл қалби нималарга қодир эмас! Эртага Тошкентдан жўнаб кетаётган аёл, ҳеч бўлмаганда бу оқшом Ҳафизнинг асаби бузилмасин, деб шу пальтони ола қолгани очиқ-ойдин кўришиб турарди. Ҳафиз бундан таъсирланиб кетди.

Зарифа афтидан ҳозир бу тўғрида уйламасди; унинг порлоқ кузларида қўрқувга қоришган бир шодлик акс этарди. У узини йиғитнинг бағрига маҳкам босди.

— Мени кечир. Сени роса кутдирдим...

У шаҳарнинг бошқа этагига бориб қолгани, бунинг устига, автобусни узоқ кутишга тўғри келганини айтди. Сунг йиғитнинг кўксидан бошини кутарди, буйнидаги шарфни олиб, хафсала билан узи йиғитнинг буйнига ураб қўйди.

— Сени куриб, жудаям хурсанд бўлиб кетдим! — деди у. — Бўлмаса, мен ҳали уялмай-нетмай сени сураб меҳмонхонага борармидим...

Зарифа эртага уз юртига кетаётганини тагин эслатди. Улар эрталаб Инқилоб хиёбони яқинидаги узун кўчада куришишга қарор қилишди.

— Мен энди уйга кираман. Юкларимни йиғишим керак, — деди Зарифа. — Менга бир-икки оғиз яхши гап айтгин.

— Чиройлигим... Қалдирғочим!

— Бошқаларга ҳам шу гапни айтганмисан?! Ёлғондан бўлса ҳам «йўқ» дея қол...

— Сенга айтганимни ҳеч кимга айтмаганман.

— Раҳмат... Сен учун мен эҳтимолки уткинчидирман, лекин мен учун сен биттасан! — Аёл унинг қўлини қафтлари орасига олиб силади ва бармоқларини лабларига боса бошлади. — Бармоқларингни мен узим билан олиб кетсам-чи! Бармоқларингни менга бермайсанми? Мен сенинг бармоқларингсиз нима қиламан...

Ҳафиз уч кун давомида ҳаёлига келмаган оддий бир ҳақиқатни ногаҳон ҳис этди: Зарифа уни яхши куриб қолган... Дунёда ҳеч бир аёл, ҳаттоки Дилбар

ҳам, ҳеч қачон унга Зарифадай муносабатда бўлмаган эди: Утган йиллар давомида кимдир бу йигит ёққан утда исинган, лекин ҳеч ким ут ёқиб, йигитни исинишга таклиф қилмаган эди. У ҳозир узига суянган, сизинган, утли кўзларида қувонч ва ҳасрат, меҳр ва араз қоришиб ётган аёл наздида бахтиёрликдан довдираб қолди.

— Сен мени яхши қуриб қолдингми?! — деди у нафаси ичига тушиб. — Нимага бундай бўлди?.. Мени... ғалати...

Зарифа индамай бошини йигитнинг кўксига босди. Худди йигитнинг қалбига кириб олмоқчидай, қаттиқ босди.

— Мен сени ёмон қураман! — деди оҳиста. — Мен сени шундай ёмон қураманки!...

Зарифа бошини йигитнинг кўксидан олди. Аммо йигитга қайтиб қарамади. Кескин утирилди, қор устида бир-биридан узоқ-узоқ излар қолдириб, бино соясида беркинди...

Ҳафиз ҳам кетмоқчи бўлиб, ёмғир тўрлари орасига кирди. Бироқ у дарҳол кетолмади. Зарифа биринчи оқшом каттакон бинонинг чироқлардан ёришган юзлаб деразаларидан сунгги қаватдаги иккитасини кўрсатгани ёдига тушди-да, уша деразаларга қаради. Узининг мана шу деразалар ортида утирган аёл учун азиз, қадрли эканини уйлади. Бир оз фахрланди. Юраги бундан олдин ҳеч қачон ҳис этилмаган бахтдан чайқалиб, беихтиёр кўзлари жикқа ёшга тўлди...

* * *

Орадан йиллар утди.

Улар бир-бирларининг адресларини ёзиб олганликларига қарамай, хат ёзишмади. Зарифанинг йигит ҳаётига соя ташлагиси келмаган бўлса керак. Йигит уз навбатида аёлнинг тинчини бекорга уғирлашни истамади.

Ҳафиз эртаксимон Бухоро кучоғида турмуш оқимига тушди. У кун-бакун Зарифадан ҳам, сирли учрашув таассуротларидан ҳам узоқлаша бошлади. Энди оилада дили сиёҳ бўлган, ҳаёт ғурбатларидан руҳи эзилган пайтлардагина Зарифани эслар, дунёда узини яхши кўрган бир аёл борлигини уйлаб, кўнгли ёришар эди.

Орадан йиллар утди.

Ҳафиз ҳамон шеър ёзади.

У киш кунлари хаёлчан ҳолатда ёмғирлар, қорлар бағрига киришни, кучаларда узоқ-узоқ айланиб юришни ёқтиради...

ҚАҲРАТОН

Минг туққиз юз ун еттинчи йилнинг қаҳратони дунёга қаҳатчилик билан бирга келди. Совуқ қаҳратон шамоли аччиқ тили билан еру кукни ялагани сингари, совуқ қаҳатчилик шамоли аччиқ тили билан одамлар дастурхонини, рузғори, ҳаёти, юрагини бешафқат ялаб утди.

Қиш уртасида бир ҳафта булиниб-булиниб ёмғир ёғди. Кейин, якшанба кунининг субҳи саҳаридан шоми ғарибонигача лайлакқор ёғиб чиқди.

Қор ёққан кун Бухоро кучаларида сарсон-саргардон одамлар пардай түзгидилар. Айрим кишилар ярим халта урикка, икки булак кунжарага буй етиб қолган фарзанд айира бошладилар. Ҳар қандай оби ҳавода ҳам бировнинг эшигини қоқиб, нон тилашни ор билмаган гадолар бу кун тақдирга тамом тан бердилар, муюлишларда биқиниб утирганча, мудҳиш улимнинг кузига тикилдилар. Чекка тоғлардан Бухорога нон, юмуш ва бахт қидириб келган тожик лулилари — бошига увада ураган жулдур чопонли матчойилар ҳар ер-ҳар ерда гуж-гуж булиб олганларича, қунишиб утиравердилар. Аммо, кучаларда дуо уқиб санқиган гадоларнинг дардлари билан ҳам, ҳовлиларга бориб утин ёриб беришни касб қилган матчойиларнинг ҳасратлари билан ҳам бундай кунда кимнинг иши бор, дейсиз?!

* * *

Чорминор гузари этагидаги якка-ёлғиз, пачоққина кулба томини қалин қор босгани учун оппоқ гирдобда чирпирак булиб, шу гирдоб тубига чуқиб кетаётганга ухшарди. Бу кулбанинг ичи зах, қоронги. Кулба уртасида пастак сандал қаққайган, қуйида япасқи учок, битта мунди челақ, битта тешик тоғора бор эди. Турда бир жуфт куроқ кўрпа, ундан берироқда хивичдан туқилган каттакон, чуқур сават. Отасининг эски

чопонига уранган икки яшар Дилшод шу сават ичида чайқалиб турарди. Дилшод дарча олдида ей булиб утирган онасидан куз узмас, гуё онасининг сузларига кулоқ соларди.

— Отанг ҳаммол эди, бозорда қоқ белидан ароба босиб кетган. Сан муни билмайсан, ақлинг олмайди, болам.

Гудакнинг онаси Мунавварбиби дарчадан тукилаётган хирагина ёругда эрининг буз куйлагидан болабоп куйлакча тикарди. У чукиб, бақрайиб қолган кузларини қулидаги ишга қадаб, буришиб-бужмайиб утирар, угилчасига гоят жиддий оҳангда сўз қотарди. Дилшод ҳасратда утган чоллардек ҳоргин ва маъюстинга боқар, онаси томонга чузилган қуллари совуқдан кукариб, юзи сингари қонсиз ва карахт бўлиб қолган эди. Ҳали унинг тили ҳам чиқмаган. Атиги икки сўзнигина билар, онасини «нана» деб чақирар ва овқат тилаб ҳолсизгина «мама» деб қуярди.

* * *

Гудакнинг отаси — Мажид ҳаммол чинданам қоқ белидан арава босиб, тусатдан ўлиб қолган эди.

Мунавварбиби урта буйли, қотмагина, ингичка муйловли эрини куз очиб чимилдиқда курган. Ҳеч қачон унутмайди: эри туй кечаси унинг қулларини маҳкам қисган, қизиб кетган юзига, кузларига босган эди. Қулларини куз ёшлари ювар экан, келиннинг кулоқларига шу сузлар қурғошиндай қуюлганди:

— Мунаввар! Мен қандай хурсандман, биласанми, а?! Қандай хурсандман-а! Қози бобога эсимни танигандан бери қилган меҳнатларим эвазига сани топдим, Мунаввар!.. Энди икков бирга хизматда буламиз, икковга қандай яхши булади, биласанми, а?!

Йуқ! Уларга ҳечам яхши бўлмади. Бир йилдан кейин Камолиддин қози — хужайинлари «ришва», яъни «пора» олишда айбланиб, катта Бухоро туманидан кичик Вобкент туманига қози қилиб юборилди. У кетар жафосига Мажидни ҳайдади. Важ учун: «Бир йили қулингга «Бухорои шариф» деган ношаръий газет курганман», деди. Мажид ҳақини талаб қилди. «Сан муттаҳам, пахта завудга бориб турасан, у ер туполончилар жойи эканини билмайманми?! Аллақай ҳайдай, деб юргандим, энди мавриди келди. Узи сани касрингга Бухородан кетяпман!..» деб сукди қози. Мажид

ундан бир чақа ҳам ололмади. «Сан бошқа жойдан нон топарсан, углим, — деди қози ойим Мажидга эридан норози-ю, бунга эса гамхур одамдек. — Мунаввар хизматимда юраберсин, ман уни ҳайдамайман».

— Неча йиллик ҳақимни ютиб кетди-я! Қози булмай ул!.. — дея газабидан бугилиб қолаверди Мажид.

У бир неча кун уйда юргач, оқибат, ҳаммолликка киришди. Бойлар, пулдорлар бозордан харид қилган нарсаларни уларнинг уйларига ташиб берарди. Бир жума кун бозорнинг тус-туполонини чиқарган маст от қушиғлиқ арава унинг умрини кесди.

Мунавварбиби қулида гудаги билан қолди. Худди шунда қаҳатчилик деган қора кунлар бошланди...

* * *

— Сан билмайсан, болам, — деб сўзида давом этди Мунавварбиби, қулидаги ишни қуриб қолган куксига босиб, гапирадиган гапларини уйлаб олгач. — Ожиз одам: «Кеча кучим куп эди», деса, камбағал одам: «Кеча белим анча бақувват эди», деса бугун шайтон ҳам, раҳмон ҳам ишонмайди... Энди, болам, ҳолимиз хароб. Қулимда мадор йўқки, чурилик қилиб кир-пир ювсаму чой-чақа топсам! Бошимизда отанг йўқки, эшиқдан бир парча нон олиб кирса! Ичимда гап куп, сан билмайсан, болам...

— Нана!.. Мама!.. — шивирлади Дилшод қулчаларини қимирлатиб.

Мунавварбиби кўз қири билан унга қараб олди-да, хурсиниб қўйди. Бир оз сукут сақлагач, яна гапга тушди:

— Қара, осмон тешилди, болам. Сандални ёқишга утин йўқ. Бозорда бир эшак утин, уҳ-ху, қанча пул! Майли, совуқдаям утира берамиз, лекин оч утириб булмайди-да, болам. Ман-ку, баҳарнави, чидаб турибман, сан гудакка қийин-да!.. Узинг биласан, олдинги кун супрадаги унниям яладик. Кеча, хайрият новвой битта куйган нон берди. Энди бугун, худо билади, нима қиламиз, болам... Қуни-қушнига чикса, игнаниям қарзга бермайди.

Уз гапидан Мунавварбибининг узи мунгайиб қолди. Тикаётган куйлакчасини ёнига қўйди-да, совуқда увишиб, қалтираётган қулларини бир-бирига оҳиста ишқади, чупдай панжаларини кириштириб, оғзига

олиб борди-да, «куҳ-куҳ»лаб исита бошлади.. Сунг, бошини сал кутариб, яхлаган ойнадан кучага қаради: оппоқ қор. Куз қамашади. Қор буралагани-буралаган. Шамол оч буридай увиллайди. Кулба ускуналари қисирлаб туради, кулоқ солган сайин, ҳалиги оч бури уни икки жағи орасига олиб, утмас тишлари билан ғажиятгандай булиб туюлади.

— Нана!.. Мама!.. — энди ингранди Дилшод.

— Бир парчагина қотган нон булса, иккига булиб ивитиб ердик, — деди Мунавварбиби Дилшодга. У боласига куз қирини ташлаганча қолди. Гудак тебрана, сават сувдаги қайиқчадай чайқалар, ип билан тангилган чопон гудакнинг елкасидан сирғалиб, белига тушган эди.

— Очсанки, қимирлайсан, болам. Ўзим ҳам очқаб кетдим, — деб аста урнидан турди Мунавварбиби. — Яна новвойга бориш, албатта уят. Майли, бир жойдан сал умидим бор... Қози ойимнинг уйларига бораман! Мадорим қуриб, сан билан овора булиб, анчадан бери у ерга бормагандим. Бугун борсам бора қолай. У кишида, уҳ-хў, отангнинг қанча ҳақи қолган, ман қанча йил чурилиқ қилганман. Нон сўрасам-ку, бермайдилар, шояд шунча меҳнатларимиз эвазига бир каппа ун берсалар. У кишидан сўрасак, уят ҳам булмайди, болам, ўз ҳақимизни сўраймиз... Кучадан туртта хас териб, дарров қозонни осамиз-да, болам. Майли, ман кетдим, фақат сан куп қимирлама. Сават ағдарилса, ёмон бўлади, болам.

Мунавварбиби болани қайтадан чопонга яхшилаб ўради, паранжисини бошига ташлаб, зил-замбил кавушини оёғига илди. Эшик гижирлаб очилиб, тарсиллаб ёпилди.

* * *

Мунавварбиби тиззасигача қорга ботиб гузарбошига — тепаликка интилди. Хирагина ёришган новвойхонанинг олдидан нима учундир қадамини секинлатиб, деразага қараб-қараб утди. Кейин яна одимини тезлатди. Қози ойимнинг муюлишдаги остонасига келиб тўхтади. Дарвоза ҳалқасидан тутиб, тақиллатмоқчи булган эди, дарвозанинг узи очилиб кетди. Мунавварбиби узини дадилликка олиб, ҳовлига туғри кириб борди ва рупарадаги ёруғ хонага етиб, эшикни тақиллатди.

Ичкаридан қози ойимнинг таниш, тўнғиллаган овози эшитилди:

— Ки-ир...

Мунавварбиби эшикдан кириб, пойгакда тўхтади. Мажолсиз қўллари билан паранжисини кўтариб, юзини очди. Оч кўзларига биринчи чалинган нарса, тоқчада тўққиз қилиб тахлаб қўйилган нон бўлди. Нондан кўзини зўрға узиб, қози ойимга яхшироқ кўришиш учун илжайди. Қози ойим оёғини сандалга суқиб, унинг чироқ олдида букилиб ўтирар, беш-олти ёшлардаги малла қизалоқ унинг бошини боқарди.

— Ҳа-а... бу санми? — бошини кўтариб қаради қози ойим. Унинг шишинқираган юзи нохуш тумтайиб, катта, қора кўзлари тунд ва инжиқ тикилди. — Ҳовлида эркак йўқ деб, ҳаммаси сапиллаб кираверди!

Қози ойим яна бошини эгди. Мунавварбиби эътиборсиз қолиб, пойгакда анча фурсат беҳол қаққайгач, узини тагин дадилликка олди:

— Бир каппа ун сураб келдим... ёки бир бурда нон булса... болам оч... беринг...

Қози ойим бу гал бошини ҳам кўтармай, тўнғиллади:

— Қози бобонг Вобкантидай кичкина туманда қози. Бухорои шарифда қозикалон эмаски, галлани қоплаб йиғса! Бу уйда ун нима қилади, нон нима қилади!.. Худодан сура, ҳаммамизгаям худо берсин!..

Мунавварбиби бир бош боқаётган қизалоққа, бир тоқчадаги нонга қараб, узоқ серрайди. Охири умиди ҳам пучга чиққанини билган Мунавварбибининг мадори қуриди, оёқлари тамом бушашиб, боши айлана бошлади. Кўнгли озиб кетди. Бироқ унга қози ойим «одаммисан» деб ортиқ эътибор ҳам бермади.

* * *

Андак фурсатдан кейин Мунавварбиби тиззасигача қорга ботиб, гузар этагига қараб келарди. У ун қулининг учини паранжи четидан чиқарган, панжалари билан бир нимани ўлжа топган она бургутдай, сиқиб олган эди. Дир-дир қалтираб бораркан, хаёлан боласига гап маъқулларди:

— Қози ойим бир бурда нон бермадилар, болам. У кишига, уҳ-хў, қанча меҳнатларимиз сингган. Қулимни иситай деб баҳона қилиб, новвойхонага кирдим,

болам. Новвой тандирни ёқмаган экан, утин қиммат, бугун ололмадим, дейди. Чиқмоқчи бўлиб остонада турсам, ўзи чойқоғозга мана, бир кашпа ун ураб берди. Ол, исинишга кирганинг ёлгон, боланг оч, биланман, дейди. Бечоранинг дардини бечора биларкан, болам.

Она шамол беланчагида беҳол тебраниб, қор кечиб борар, тобора тиззалари қаттиқроқ қалтирар, кўнгли дам сайин кўпроқ озиб, боши кўпроқ айланар эди. Назарида, уч-тўрт қадамлик гузар кўчаси шу тобда узайиб қолгандай, оёғи эса олдинга эмас, орқага тортаётгандай туюларди.

Машаққат билан олдинга босаверди. Оқибат, қуюқ қоронғилик бағрида гузар этагидаги якка-ёлғиз, пачоққина кулбанинг қаққайган қора кўлкаси ҳам кўришиб қолди. Бироқ... ажабо! Кулбанинг кулкаси кўринганида, Мунавварбиби ўзининг нечундир йўлда кетмаётганини, балки қор устида бемалол утирганини сездди. Бирон нимага қоқилдими, зўравон шамол йиқитиб қўйдими, ё очлик, совуқдан бутунлай карахт бўлиб, чуқиб қолдими, буни билмас эди. Юзини изгирин беаёв чимчиларди. У қор устида утирганча, паранжига тузукроқ ўранай деб, бошини чангаллади. Чангаллади-ю, ногоҳ.... бошида паранжиси йўқлигини пайқади. Бундан ҳам даҳшатлироғи — бояги бир сиким улжасини йўқотган эди она бургут!

Унинг бўш қўллари ҳавода уйнаб, кўзлари аланг-жаланг булди ва узидан беш-олти қадам нарида шамол айлантириб уйнаётган чойқоғозни курди.

Мунавварбиби қор устига ташланиб, қоғозга интилди, қўли етмади. Жон талвасасида нарироққа сурилди ва қоғозга шахт билан чангал урди. Аммо у чангаллаган қоғоз... бум-бўш эди.

* * *

Онаси чиқиб кетгач, Дилшод қаттиқроқ ингранди: — Нана!.. Мама!..

Уйда ҳеч ким йўқ. Унга бирон кўз қарамади, унга бирон сўз айтилмади. Дилшод саватда қаттиқроқ тебраниб, уни қайиқчадай қаттиқроқ чайқата бошлади.

Уйга қоронғилик бостириб кирди. Қоронғилик,

увиллаётган шамол товуши, ҳеч зоғ йўклиги Дилшоднинг гўдак юрагига ваҳм ва қўрқув солди.

— Нана!.. — янада қаттиқроқ ингранди у ва иккинчи суз урнида бу гал тагин биринчисини такрорлади: — Нан-а!..

Унинг «нана»си ҳадеганда кўринмади. Ваҳм ва қўрқув бостириб келаверди. Бу балодан қандай қилиб қутулишни билмай, қичқира бошлади. Ўз товушидан узи баттар кўрқиб кетди. Қасргадир беркингиси келди. Беркинаёй деб сават тевақларига бошчасини суйкади ва ...каттакон саватнинг бир бурчига биқиниб олди. Йўқ, келаётган балодан қутулолмади гўдак. Урдан туриб, саватдан тушгиси, қоронгиликдан, шамол товуши ва яккаликдан қасргадир қочгиси келди. Титраб-қақшаб, қўлчалари билан саватга ёпишиб турмоқчи эди, аллақачон музлаб қолган қўлчалари ортиқ қимирламади...

* * *

Мунавварбиби қор устида бемалол утириб, узоқ тимирскиланди. У қордан этагини тулдирар ва яна тукиб ташлар эди. Бора-бора нима учун шундай қилаётганига ўзи ҳам тушунолмай қолди. Киприклари тош осилгандай вазмин бўлиб кетди. Бу орада аллақайси икки хонадондан икки хўрознинг басма-бас қичқиргани қўлоққа чалинди. Қор тиниб, осмон очилди. Баланд бир томда ой кўринди.

Мунавварбибига ерни қоплаб ётган оппоқ қорнинг ҳаммаси ун бўлиб туюлаверди. Фақат этагига қайси жойдан солиб олишни билмаётган кишидай, гоҳ у ёнга, гоҳ бу ёнга телбаларча панжа ургани-урган эди. Ахийри: «Бор-э! Шунча нарса этакка сигармиди!» деган хаёл кечди кўнглидан: вазмин киприклари бирига елимлана бошлади. У қорда утирганча, бошини қуйи солди. Ҳеч нарсани уйламай, бир лаҳза тин олгиси келди. Хаёл эса унга ором бермади. Нохуш улиётган шамол қози ойимнинг овозига айланиб, қўлоқларида гувиллай бошлади: «Бу уйда ун нима қилади, нон нима қилади?!» Бу гувиллашга чап бериб: «Дунёда ун шунча кўп экан, нимага мендан бир бурда нонни аяди, а?!» деб уйлади у. Қаттиқ алам қилди: «Биров унни қоплаб йиғиб, бировнинг бир қапда унга зорлиги нимаси? Уннинг мана шундай уртада сочилиб ётгани яхши! Келинлар, олинлар! Қози ойим,

марҳамат, сиз ҳам олинг, қузингиз туйсин...» Бировда бор, бировда йўқ, деган гап бекор!»

Шу дам новвойнинг овози қулоғига урилгандай бўлди: «Ол, исинишга кирганинг ёлғон, боланг оч, биламан!» Бу овоз онанинг қулоқларида такрорлана-верди. Кузлари жиққа ёшга тулди. «Шунча ун меники бўлса, мен нима қилардим?» деган гап хаёлидан нари кетмади. Узи ҳам узига новвойдек меҳрибон, сахий одамга ухшаб қуринди ва кузда ёши билан жилмайди. Совиган томирларида туйқус илиқ бир ҳис оқди. «Шундай! Бас! Дунёда менга бошқа нарсанинг кераги йўқ! Мана, ун уртада сочилиб ётибди. Келинлар, олинлар!» деб пичирлади у. Томирида оққан илиқ ҳис унга олий бир таскин ва ором бахш этди. Шу ҳиснинг роҳат-ҳаловати бағрида кўнгли тинчиб, оғир бошини қорга қўйгиси, бир лаҳза мамнун ҳолда мизгигиси келди.

У бошини қорга қўйди ва жилмайиб уйқуга кетди...

* * *

Эртаси куни кукда қуёш ёнди.

Гузар масжидининг домла-имомига муовини — масжид мутаваллиси мулла Абдурахим сўз қотди:

— Мажид ҳаммолди заифаси бирла сағири қазо қилибдур...

— Мин раҳматул бис савоб! — дея пахмоқ соқолини силади домла-имом. Кейин, биткўз, узун башараси буришиб, қушиб қўйди: — Кулбада не бор, қоғозга олинг. Тўртта одам топиб, ўзингиз жаноза ўқирсиз, манда булак ишлар бор.

Мулла Абдурахим домла-имомнинг айтганини қилди. Она-болани бир ерга қўйиб келганларидан кейин, у чўтир юзига салобат бериб, калтагина соқолини силади-да, қисқагина Қуръон ўқиди. «Шу икки банданинг ҳам у дунёлари обод бўлсин!» деб узун дуо қилди.

Мутаваллидан қўйида ўтирган уч-тўрт камбағал қул кўтариб, юзларига фотиҳа тортишди.

ОДДИЙ ВОҚЕА

Бугдойранг, лаблари олчадек қип-қизил жувоннинг исми — Лайли.

Лайли суйган кишисига чиққан. Лекин бу хонадонда ҳам қайнона-келин можароси бор.

Мабодо Лайли:

— Ҳалиям эртароқ эрга тегдим, йигирма ёш нима, яна беш йил юрганам маъқул эди, — деса, қайнона муштини эрга уриб:

— Ҳай, келинжон, ҳай! Биз ун тўрт ёшда эрга текканмиз, дуппи билан урганда йиқилмаса раво, деган гаплар бор. Бизни ҳисобга олса, тўйнинг узидаёқ қариқиз эдингиз, келинжон! — дейди.

Қайнона кун бўйи ҳовлида ивирсиб юради, келини ишдан келгунча гап йигиб қўяди, келини келгач, бешик-терватдай бир у — бир бу ёнга қийшаяди, сунг яна худди бешиктерватдай, бошини бир силтаб, гапга тушади. У келиним узимга ухшаса, дейди. Келини унга ухшамайди.

Қайнона умрида оёғига калиш-маҳсидан бошқа нарсани илмаган. Келини эса пошнаси бир қариқч этикчадан пошнаси бир қариқч туфлигача кияди. Қайнона бошини очмаган — бошидан олдин паранжи, кейин рўмол сира тушмаган. Келин эса боши очиқ юради. Битта сочининг ўзига юз хил оро! Қайнона, хотин киши уй қоровули, деб билади. Келин эса, азондан шомгача ишда. Уйга келгач, яна эрини судраб томошага кетгани дард устига чипқон! Қайнона умрида эркак кишининг юзига тик қараб гапирмаган. Келин эса гапиргани етмагандай, уларга қўшилиб куладиям! Мана, можаро учун икки ўртада қанча зиддият!

Бу зиддиятларга, ниҳоят, бир куни кампирнинг, уғлим бола тирноғига зор, деган гапи қўшилди. Кампир бир у — бир бу ёнга қийшаяди, бошини силтаб, келган-кетганга «тирноқ»дан гапирди.

Қайнонанинг ҳеч гапига парво қилмаган Лайли шунга келганда безовталаниб қолди. У ойна олдида жимгина утирар, сочида оқ тола кўринса, шарт юларди. Кампир хонага кириб афтини буриштирганини кўрса, баттар фигони ошар, ойна олдидан сапчиб туриб, кучага югурарди.

Бир куни бола сабаб булдим, Лайли аллақердан қоп-қорагина мушукча топиб келди. Бутун эътиборини ушанга берди: едириб-ичиради, ювиб-тарайди, дардларини айтади, бошига қалпоқча кийдириб қотиб-қотиб кулади!

Кампир мушук зотини асли ёмон кўрар, ҳатто кўр-

қарди. Мушукча курундими, у хумраяр, бошини силтаб алланималарни гўлдирарди. Баъзан кечалари эркатой мушук кампирнинг қўйнига кирар, у ўрнидан салчиб туриб, ҳовлини бошига кўтарарди. Уғил шўрлик икки орада сарсон — на онасига, на хотинига бир нима дея оларди.

Бу ноқулай савдо кўпга чўзилмади. Бир куни мушукча ўздан-ўзи йўқолиб қолди.

Лайли яна ойна олдида жимгина утирадиган, сочидаги оқ толани юладиган бўлди. Кампир яна ўзини эркин сезиб, боладан бемалол гапирадиган бўлди.

Лайли мушукчани қайтиб топмади, ўрнига қафасда майна олиб келди. У энди майнага емиш берар, қафасга қўйилган кафтдай ойначанинг панасида туриб, унга гап ургатарди. Майна эшик гийқиллаб очилса: «Ким у?» деб сўрашга, ҳар куни эрталаб: «Ассалом!» дейишга ўрганди. Кампир мушукчани кўриб аччиқ қилган бўлса, бошда «одобли» майнадан хурсанд бўлиб юрди, лекин тагин можаро чиқди.

Қайнона ҳовлида ивирсиб юраркан, гўлдираб, келинидан нолиди ва ўзини ҳам озгина ерга ургиси келиб:

— Мен-ку, мияси ачиган кампир, лекин у... — деди.

Майна қулоқ солаётган экан, гап урганибди. Қайнона қафасга қизиқсиниб қараган эди, майна бўлиб-бўлиб:

— Мияси ачиган кампир, — деди.

Қайнонанинг ранги учди, кўзлари бежо бўлди. Унинг кўнгли майнадан ҳам совиди; вақтини топиб, бировга бериб юборди.

Лайлининг ойна олдида жимгина утириши бу гал кўпга чўзилди. Ахийри у қайнонаси кутгандай, яна бир балони олиб келмади, балки «Болалар уйи»дан учтўрт ёшлардаги бир болани олиб келди. Энди у болани эркалар, кучага қўғирчоқдай ясатиб чиқарарди. Ҳовли юзи қолиб, уғилчасини дарвоза олдидаги қалин дарахтлар соясида, каттакон тоғорада чумилтириб утирарди. Булар кампирга сира ёқмасди. Яна можаро чиқди.

— Бировнинг боласи бошқа бировга вафо қилганини ҳечам кўрмадим, — дерди энди кампир. — Ўз боланг вафо қилмайди-ю!..

Бола ўздан-ўзи йўқолмади, қайнона уни бировга бериб юборолмади.

ИККИ КАМПИР

Манглайида эски ёки янги дунё муҳри булган одамларга, узбек тупроғидаги биронта шаҳар Бухоро-чалик бой булмаса керак.

Моҳруй биби деган кампирни билардим. Унинг Моҳира биби деган синглиси бўлиб, бу аёлни Самарқандда яшайди ва қачондир Бухорога, албатта, кучиб келади, дейишарди.

Моҳруй биби «мулло» кампир эди. У узидек художуй кампирларга қушилиб юрар, бутун куни маросим ва туй-маъракаларда утарди. Эғнига уч-тўртта кўйлақни устма-уст кийиб, бошига иккита румолни устма-уст ташлаб олган эди. Кўйлақ ва румолларига, худо билсин, амир Аҳадхон ёки амир Ҳайдар замонидан қолган кумуш тангаларни таққан; афтидан, ялтир-юлтир бўлиб юришни яхши куради. Агар бир ерга борганида, остига уч эмас, икки қават кўрпача солишса, ушандай кишилардан ҳафта буйи, баъзан ой буйи шикоят қилиб юрарди. Аксинча, кимдир «иззат-икромни» урнига қўйса, унга йил буйи мақтов ёғдириш одати ҳам йўқ эмасди.

Бу кампир тўқ ва тўкин ҳаёт натижасида талтайиб кетмаган. У уз умрида уч фарзанд кўриб, учовини ҳам тупроққа топширган. Икки эрни кўрган, бири унинг уйини бойликка тулдирса, кейингиси унинг бор-будини совуриб кетган. Энди ғарибона ижара қулбаси, яккаҳол турмуши бор эди. Мен унинг уйини кўрганман. Эски бир шолча, беш-олтита эски кўрпача, лаби учган пиёла билан тумшуғи учган чойнак ва биргина каттакон қадимий сандиқдан булак нарсаси йўқ. Фақат қачондир бою бадавлат булгани учун, чамаси, у отдан тушса ҳамки, ўзини отда юргандай тутишни истарди. Бундай ҳолат унинг бужмайиб кетган, аммо сулув ва кибор юзида, рангсиз, аммо доимо норизо ва тунд кўзларида ҳам ойдин акс этарди. У бировдан шикоят қилаётган ёки бировни мақтаётган пайтда, гапга суҳбатдоши унчалик қулоқ тутмаса, юз-кўзлари алланечук ўзгариб кетарди.

— Ман дару деворга гапираётганим йўқ! — дерди у аччиқ зарда билан. — Гапни эшитгинг келмаса, очиқ айтгин...

У узидек «мулло» кампирларнинг деярли ҳаммасини «бесавод» ёки «эътиқоди кам», ёки «кўзи тўқ эмас», деб ёмонлар, бу даврада узининг ҳаммадан ор-

тиқ экани, ҳеч ким бунга эътибор бермаётганидан куйиб кетаётганга ўхшар эди.

Кампир шаҳарда «оймуллои фасон» деб ном чиқарган биргина хотинни мақтарди, холос. Бу хотин шоҳи ва бахмал кияр, тўхтовсиз папирос чекарди. У тўйларда ёшлар тўпланган хонага бош суқар, пичирлаб: «Совуқ чойдан мангаям бир пиёла беринглар, ноинсофлар!» — дерди ва лиммо-лим пиёлани тагита-ча сипқорарди.

Моҳруй бибига оймуллонинг узига номуносиб бу феълидан гап очишса, у юзини ўгириб, тескари ўгириб оларди. Одатда, узини ё эшитмаганга солар, ёки мингиллаб:

— Ман буни ҳеч курганим йуқ! — дерди.

Бу кампирни оймуллога ипсиз боғлаган сабаблар эҳтимол, кўпдир. Ҳар қалай, бунга жиддий бир сабаб ҳам бор: кампир шу оймуллонинг уйига кучиб бориш ва унинг бағрида истиқомат қилишга кўпдан буён орзуманд эди!..

Кўнлар шундай утарди...

Бир маҳал, худди қутилганидек, Моҳруй бибининг синглиси Самарқанддан Бухорога келди-қолди.

Моҳира биби Бухорога кучиб келгач, Моҳруй бибида галати узгариш рўй берди. У художуй кампирлар билан маърака-маросимларга бормай куйди. Бундан ҳам қизиғи, у фасон оймуллони ҳеч қаерда мақтамас, кимдир оймуллонинг феълидан огиз очса, юзини ўгириб утирмасди. Аксинча, гапни тан олгандай тек турар, сўнгида мингиллаб:

— Ҳар кимни гуноҳи узига! — дерди.

У энди синглиси қаерга борса, ўша ерда ҳозир у нозир бўлишни одат қилди. Бунинг устига, даврада оддан тушганини тан олгандай, мўмин-мулоим ўтирар, ҳеч кимга зарда билан гапирмас эди. Синглисини узидан юқорироқ уринга ўтқизар, фақат негадир бу ишни у нафратли қўлнинг ҳужасига муомиласи сингари заруратдан қилаётганга ўхшарди. Унинг кўнгида яширин бир муддаоси бордек туюлар, бу — ундаги бутун ўзгаришда намоён эди...

Моҳира биби озгин, жиккак, бурни кўкариб қолган кампир бўлиб, кўзлари кичкина ва сал чақчайиб турарди. Эгнидаги янши бахмалдан тикилган камзул, бошидаги шоҳи рўмол, айниқса, икки қоқшол қўлининг кўрсаткич бармоқларидаги бир қатор тилла узук унинг «бели синмаган» бадавлат хотин эканлигидан

дарак берарди. У, ёши етмишларга борганига қарамай, куксини кутариб, сипо қадам босар, оғзида учта тилла тиши бўлиб, кулганда тишларини кўрсатар ва қаҳ-қаҳлаб куларди. Бу қари хотиннинг сипо юриши, ёш қизлардек хуррам кула олишида туқ ва уз ҳаётидан мамнун бўлган зодагонларга хос нимадир бор эди. У самарқандлик заргар билан умр кўриб, заргар дунёдан утгач, ўзининг икки қизи билан орани очиқ қилган, опаси сингари тоқ қолган хотин эди.

Моҳира биби Бухорога келиши биланоқ катта пулга ички-ташқарили бир ҳовли сотиб олди ва иккита юк машинасида унинг ашқол-дашқолларини янги ҳовлисига келтиришди. Мен бу ҳовлини ҳам, унинг бу ҳовлидаги турмушини ҳам кўрмаган. Каттакон дарвозадан кичиккина ҳовлига кирилар, бунда бир утинхона ва бир уй бўлиб, иккови ўртасида ичкари ҳовлининг эшиги буларди. Ичкари ҳовлида ҳам иккита уй бор. Кампир бу ҳовли туридаги туққиз болорли хонада туради. Хона деворларида ҳам, ерда ҳам чўгдай гиламлар кўринади, сандиғу сандиқчалар сон-саноксиз...

Опасининг ўзига бундай суйкалиб юриши Моҳира бибига хуш ёқмади. У давраларда опаси бор-йўқлигига эътибор бермагандек ёки бу ўзига барибирдек утирарди. Опаси сўз қотса ёки бир нимани сўраса, ярим-ёрти жавоб берар, гоҳо жавоб ҳам бермай, бошқалар билан сузлашиб утираверарди. Бундай пайтларда, Моҳруй бибининг буйни қисилар, боши эгилар, кузларида ҳазин бир ҳолат куринарди. У афтидан узини зур билан жиловлаб, тилини тишлаб утирганга ухшарди. Бироқ синглисига суйкалиб юришини барибир қўймасди.

— Манга бу киши нима учун мунча қоровул бўлиб қолдилар?! — дерди Моҳира биби одамларга, опаси бўлмаган пайтларда; сунг уз сўроғига ўзи жавоб берарди: — Биламан, бу кишида маникига кўчиб келиш нияти бор... Кошки, феъли дуруст аёл булсалар...

Моҳруй биби қандай муддаоסי борлигидан оғиз очмас, бироқ дунёда синглисидан булак ҳеч кими йўқдек, унинг изини тугани-тутган эди.

Шу тахлитда баҳор, ёз ва куз утиб, қиш кунлари келиб қолди.

Моҳира биби одатдагидай, қайсидир қариндош уйига борган эди, изидан Моҳруй биби ҳам келди.

Улар сандалга оёқ суқиб утиришди.

— Дарров совуқ тушди... Ман ҳали сандали очмадим, — деди опа гап орасида. Кейин сингисидан сўради: — Уйингизга сандали олдийизми?!

— Ҳм... — деб қўйди Моҳира биби, опаси билан гаплашишга ҳуши келмасдан.

Моҳруй биби буйинини қисди, бошини эгди, лекин афтидан, бу сафар тилини тишлаб туролмади.

— Ман дару деворга гапираётганим йўқ! — деди у, аччиқ зарда билан.

— Ман сизга дару девор бўлдимми, худоё тавба! — деди Моҳира биби ҳам бирдан мушукдай ҳурпайиб.

— Сиз ёҳудай ҳовлида якка турсайиз ҳам, мандан ҳавлимга куз тиккан, деб қўрқасиз! — деди Моҳруй биби.

Моҳира биби ҳам буш келмади:

— Иби, гап ҳовлигами? Кошки, сизни феълийиз дуруст бўлса...

Моҳруй биби шахт билан қўзғалиб этак қоқди-ю, даврадан чиқиб кетди...

Кампир энди сингисига ортиқ сўйкалиб юрмади. Бироқ энди художўй кампирларга ҳам қайтиб қўшилмади.

У ғарибона ижара кулбадан эшикка кам чиқадиган бўлиб қолди. Ҳовли эгаси бўлмиш бир қули йўқ собиқ аскар ва унинг буйи калта, бурни пучук хотинчаси кампирнинг иссиқ-совуғидан хабар олиб туришарди... Бир марта кампир уйдан йўқолди ва собиқ аскар уни бекатдаги темир излар ёқасидан етаклаб келди. Бир марта ҳовуз буйида чўнқайиб утирганини кўрди у ва яна уйга узи етаклади.

Моҳруй бибининг эс-ҳуши жойида, лекин нимагадир паришон кўринар ва бу билан савдойига ухшарди...

Моҳира биби эса ҳамон ўз ҳовлисида ёлғиз яшарди. Аслида, унчалик ёлғиз ҳам эмас... унинг Бароқ деган семиз мушуги бор. Бароқ эринчоқ, уғри, очкуз... Аммо албатта, унинг яхши хислатлари бундан кам эмас: аввало тили йўқ, бунинг устига, одамлар сингари урин-беурин меҳру оқибатни талаб қилиб утирмайди!

МАРЖОН

Икки тавақали гужум дарвозанинг бир тавақаси вазмин гижирлаб очилди. Дарвозадан ичкарига ранги учган атлас куйлакли, пахмоқсоч қизчани олдига солиб, қора кийган кампир кириб келди; улар тўппа-тўғри ҳовли турига йуналишди.

Ҳовли туридаги хонада уч киши утирарди.

— Опа, аммам келди! — деди дераза қаршисида чук тушиб хамир қораётган Малоҳат. У эндигина йигирмадан утганига қарамай, уй-жойли аёл булиб, бу ердан икки-уч том наридаги ҳовлида истиқомат қиларди. Унинг опаси — Баҳри эса қишлоқдан анча йироқдаги катта шаҳарга бундан икки йил бурун уқийман деб кетган, уша ёқда Аваз деган йигитга теккан эди. Эр-хотин ора-чира қишлоққа келиб, икки-уч кун меҳмон булишар, бундай пайтларда Малоҳат ота-она хонадонида уймаллашиб қоларди. Унинг ота-она хонадонида хизмат қилиши бежиз эмасди. Бу ерда фақат қизларнинг отаси — Қаюм ака икки угли билан яшар, хонадон бекаси булган аёл дунёдан утиб, аллақачонлар хоки туробга айланган эди.

Дарвоза очилган, Малоҳат «амма» келганидан хабар берган чоқда, Баҳри билан Аваз деразага тескари утиришарди. Улар ярим утирилиб, ҳовли томонга қарашди.

Ҳовлида куринган кампирнинг юзи буришиқ, ҳорғин эди; кузлари хира, ҳаттоки ярим ожиз булгани учун ишончсиз, бир оз пайпасланиб қадам ташларди. Кампир яқин бир қишлоқда турар, афтидан, узи учун елғиз хаёл булган катта шаҳардан жияни эри билан келганини кимдандир эшитган, уларни курай деб, бу томонга йул олган эди. Пахмоқсоч қизча худди кампирни узи бошлаб келаётгандай, болаларга хос булмаган сиполик билан илдам босар, аммо қизчанинг кузлари болаларга хос ички бир қувончдан порларди. У, чамаси, бувиси билан узоқ сафарга чиққанидан беҳад бахтиёр эди.

— Келинг, амма, келинг...

— Ассалому алайкум...

Уйга кирган кампирнинг вужудида кезаётган титроқ унинг овозида ойдин акс этарди. У хона турига утди, қизча ҳам утиб утиргач, қул очиб, юзига фотиҳа тортди.

— Баҳрихон, бинойимисан?! Сиз, поччо, бинойими?! Сан тузуккина юрибсанми, Малоҳат?!
— Шукр... шукр...

Малоҳат тоғора устига супрани ёнди, хамирли қулларини ҳаволатиб туганча, уйдан чиқди. У бир нафасдан кейин дастурхон кутариб кирди, бир пиёладан чой ичишди. Гап гапга кам қовушар, Баҳри нима учундир кампирга совукроқ муомала қиларди:

— Олинг, амма, очдирсиз... Пойи-пиёда шунча йул босибсиз-да, овора булиб...

Унинг гапида «сенга кузимиз учиб турганмиди?!» деган маъно бор эди. Кампир уз навбатида бу нохуш муомалани сезмас ёки сезмаганга оларди:

— Сани курай дедим-да, бачам... Соғиндим, энди шу уртага мошин йук, лекин...

Чойдан кейин Малоҳат тандирга ут ёққани чиқиб кетди. Кампир қизчага, сен энди утир, деб қуйди-да, қулини ерга тираганча, каловланиб ўрнидан турди, таҳорат олмоқчи эканини айтиб, Баҳридан бир обдас-та сув беришини сўради. У билан Баҳри ҳам изма-из ташқарига чиқишди.

Қизча бошини хиёл эгиб утирар, кузи остидан Авазга ҳадик ва қизиқсиниш билан разм соларди.

— Отинг нима? — деб сўради Аваз.

— Шало...

— Шахло, дегин... А, молодэсс!..

— Буни қаранг, Аваз ака, қудуқ олдидан топдим, — деди эшикда куринган Баҳри. Унинг қулида нимадир йилтиради. У эрига яқин келиб утирганча, уз топилдиғини намоиш этди. — Маржон... Онамники бўлса керак... — деди у, ногоҳ овози пасайди, ҳазинлашди. — Биласизми, онамда анча безак бор эди. У киши ўлганда бизлар кичкина эдик, отам бепарво одам, ма-на шу кампир ҳаммасини супуриб кетган. Шунинг учун аммам баъзан кузимга бало булиб куринади...

Баҳри қулида маҳкам сиқиб турган маржон Авазга гуёки ипга утказилган ташландиқ шиша парчаларидек туюлди. Бу маржонни у «яроқсиз, ҳеч бир қиммати йук», деб баҳолаши, хотинига ташландиқ нарсани кутариб юрмасликни айтиши мумкин эди. Бироқ бу маржон Баҳрига онасини эслатгани учун ҳам индаёлмади. У ҳали кампирга Баҳри нима учун нохуш муомала қилганини тушунмаган эди, ҳозир амма билан жиян уртасидаги муносабатнинг узоқ тарихи борлигини ҳис этди. Аваз кампир ҳақида, яхши иш қилмаган

экан, деб уйлади, бироқ унга Баҳрининг кампирга нисбатан адоват сақлаб юргани ҳам унча ёқмади. У, аввало, саховатли қалб эгаси эди: инсон икир-чикирлардан юксак туриши керак, деб биларди. Иккинчидан, у кексаларни бола санар, уларни кечиритиш керак, деб ҳисобларди; уларга узоқ ҳаёт йулида утган гуноҳлари учун таънакор қарашни оқламасди. Авазнинг диққатини яна ажиб бир ҳол жалб этди: у Шаҳлога қаради-да, қизчанинг катта одамлардек жиддий қиёфага кириб, ўзи билан Баҳрига разм солаётганини курди. Аваз, тўрт-беш ёшлардаги қизчанинг ақли ҳамма нарсага етади, деб уйлаш ортиқча соддалик эканини билса-да, қизча қаршисида гуноҳкорона бош эгити келди. Норасидалар ўзларига қондош-жондош бўлган одамларни ёмон деб билишмагани маъқул! Бу — инсон ҳис этиши мумкин бўлган бахтсизликлар ичида биринчисидир!

— Майли, — чуқур тин олди Баҳри, — мен Малоҳатга қарашай...

Баҳри уйдан чиқиб кетди; тахминан ун-ун беш дақиқа утгач, иккита иссиқ нон кўтариб кирди. Унинг катта, қора кўзлари тунд, ўзи андак паришон кўринарди.

— Фейлим қурсин, — деди у, — ҳамма нарсани ҳар ёққа ташлаб кетавераман. Билмадим, маржонни қаергадир қўйдим, энди тополмаяпман... — У нонни бурдалади, бир парча нонни сақичдай узоқ чайнади-да, оҳиста пичирлади: — Аммам ошхонада утирибди. Малоҳат тандирдан нон узиши билан девордаги дастурхонни олиб, тўрттасини ўзи учун ураб қўйди. Нарса кўтариб кетишга ёмон урганган... — у жим бўлиб қолди, сўнгра урнидан турди: — Иссиқ... дим... Сиз бир оз дам ола қолинг. Кечқурун Малоҳатнинг уйига борамиз, бормасак хафа булади...

Авазга Баҳрининг дам олиш ҳақидаги гапи хуш ёқди; қизчага, сен ҳам дам ола қол, бўптими, деб қўйиб, кўрпачага чузилди.

У ногаҳоний шовқиндан бехос уйғониб кетди.

— Мутгаҳам!.. Уғри!..

— Ман бекор деб олибман, бачам, майли, ол...

Аваз урнидан сапчиб турди: шошилиб эшикка чиқди. Эшик оғзида Шаҳло кўзлари бақрайганича қотиб турар, Малоҳат уй билан дарвоза оралигида, чап қўлда жойлашган ошхона эшигига барваста гавдасини суяб турарди; ёш келинчак эғнидаги қанордай куйлак

биланми, луппи юзи, чиройли кўзларидаги гамгин осойишталик биланми, катта ёшдаги қишлоқ аёллари-ни эслатарди. Баҳри ундан жуссада кичкина, унинг олдида нозик ҳамда ёш куринар, опадан кура сингилга ухшарди. Баҳри супа этагида турганича, ингичка елкалари титрар, кўзлари интиқом ҳисси билан ёнарди. Кампир эса супа лабида чунқайиб утирар, синиқ товушда мингирларди:

— Ман бекор деб олибман, бачам, майли, ол...

Авазга Баҳри титраб-қақшаб ўтган воқеани гапириб берди. Ошхонага кирибди-ю, ҳали кампир ўзи учун нон тугиб қўйган дастурхонга қарабди: беихтиёр дастурхоннинг бир учи тугик эканига кўзи тушибди. Очиб кўрса, ўзи топган маржонни кампир олиб қўйган экан.

— Бупти, бас қилинглар, уят бўлади!..

Аваз бундан ортиқ ҳеч нарса дейлмади. У гап фақат эски маржон устида эмаслигини биларди. Маржон Баҳрига безак сингари хизмат қиладиган даражада кўримли ва нодир бўлмагани каби, кампирнинг ҳам мулкига айланадиган даражада қимматли матоҳ эмас эди. У маржонга онасидан ёдгор деб қараган Баҳрини қоралай олмас, худди шунингдек, маржон кўзига яхши кўринган, қаердадир ётаркан, қизиқсиниб ўзиники қилган кампирни қоралаши ҳам маҳол эди. Можаро Авазнинг бир оғиз гапи билан битадими, йўқми, ҳали билинмаган шу фурсатда ногаҳон дарвоза очилди; ҳовлига ёзлик оқ костюм кийган, сомон шляпали ориқ-озгин киши кириб келди. Бу — Қаяом ака эди.

Супа лабида чунқайиб утирган кампир, Қаяом ака кўринганида, одамнинг кўзи бовар қилмайдиган енгил ҳаракат билан урнидан турди, шундай ғайрат билан унга томон ошиқди:

— Ука, Баҳрини қаранг, мани ўғри дейди, ука!..

Қаяом ака камгап, аламзада, жаҳли тез одам эди; бировни қора деб билса, бас, кескин ҳаракат қилиши муаммо эмас, фақат қулоғи оғир бўлиб, гапни дарҳол илиб ололмасди. Ҳозир агар у можарони эшитиб-билса, Баҳрини ноҳақ ҳақорат қилиши ёки ноҳақ жазолаши мумкинлиги кўриниб турарди. Аваз Қаяом аканинг табиатини тушунгани сабабли, Баҳрининг қулидан маржонни кескин тортиб олди, кампир билан изма-из Қаяом акага яқинлашди.

— Арзимаган гап... Мана буни деб, фақат озгина...

Қаюм ака Авазга, унинг қўлидаги маржонга кузлари жаҳлдан киртайиб қаради. Хайрият! У жаҳлини маржонга урди — маржонни куёви қулидан юлқиб, шиддатли бир ҳаракат билан том оша дала томон улоқтирди. Сунгра индамай дарвоза пинжидаги уйчага кириб кетди...

Оқшом қунди...

Ҳамманинг нафаси ичига тушган, жанжал босилган эди. Бироқ бу ҳовлидаги ҳар бир тирик жон қалбида унинг ёлғиз узиники бўлган ҳиссиётлар энди яширин, аслида, олдингидан кучлироқ чайқаларди. Баҳри ошхона эшиги олдида курсига тоғора қўйиб, асабий кир юварди. Кечки таомга уннаган Малоҳат ошхонага кириб чиқар, кўнгли гаш эди. Кампир икки-уч соатдан бери супа лабида чўнқайиб утирар, унинг юзи шу қадар буришиб қолган эдики, гуё қандайдир ички жисмоний оғриқдан қаттиқ азоб чекаётган беморга ухшарди. Энди кампирнинг пинжига келиб утирган Шаҳлонинг юз-кузида ҳовлига у кириб келган чоқда кўринган бахтиёрликдан асар қолмаганди. Қизчанинг юз-кузида зерикиш, ҳаттоки кексаларга хос гусса, ҳорғинлик акс этар, ҳовлида нари-бери юриб, тинмай папирос чекаётган Авазга эса бу ҳар нарсадан ҳам кўпроқ алам қиларди.

Аваз ҳовли юзида нари-бери юриб, бутун утган можарода «ким ҳақ, ким ноҳақ?» деган муаммо устида бош қотирарди. У гариб қиёфага кирган кампирни ёмон қуриб қолган, кампирни оқламас эди. Баҳри!.. Аламдан ҳамон титраб-қақшаётган Баҳрини эса кескин қоралар, ичида ҳаттоки қойиб қўйишни истарди. «Инсон аввало уз мавридида кутарилган, фойдаси тегадиган можарога тарафдор! — уйларди Аваз. — Кейин, нарса талашини Баҳрига муносиб эмасди! Булардан ташқари, Баҳри шуни билиши керак эдики, бақириб-чақириб айтиш мумкин бўлган гапни мулойим тарзда билдириш ҳам мумкин!»

Оқшом қунди...

— Опа, юринг энди... Почча, юринг... — деди Малоҳат. — Амма, юринг, озгина утириб келасиз...

— Йўқ, бачам, ман бормайман...

Бу ердан икки-уч том наридаги ҳовли супасида, сўри остида опа-сингил, куёвлар — Аваз билан Боқижон узоқ утиришди.

— Иккита вино бор, анчадан буён ётибди, — жилмайди Боқижон. — Шундан бир оз ичайлик, исроф

булмасин... — У тақир қирилган, яланг бошиңи тебратар, ҳазилкашлик қилиб, кайфиятсиз даврани қизитмоқчи буларди. — Дастурхонга қаранглар, ҳадеб бирига тикилишдан фойда йуқ..

— Кампир ҳар келганида уйни супуриб кетадими, дейман... Сенам, Малоҳат, худди отамдай бепарво...

Баҳрининг кунгли сира ёримасди. У бу кун можародан қоникмаган куринар, кампирни ер билан яксон қилгиси бор-у, бунга эришолмаганидан алами ичида чуқиб ётарди.

— Утган ишга салавот деган гап бор, — деб тунгиллади Аваз сабр косаси тулиб. — Етар энди...

— Биров уйни супуриб кетаверса майли экан-да! — унга терс жавоб қайтарди Баҳри.

— Бу уй Қажум аканики! Сиз бу одамнинг қизи булсангиз, кампир опаси...

— Уғрини оқлаш керак, денг...

— Қари кишининг қарилигини хурмат қилиш керак! Кейин бу бемаврид, бефойда бир можаро. Сиз бу можаро билан нимага ҳам эришардингиз, отангиздан калтак ейсиз, холос...

— Мен калтақдан қурқмайман. Қарими, ёшми, муттаҳамлик қилса, юзига айтаман. Сиздай яхши билан ҳам, ёмон билан ҳам келишиб кетаверишга тобим йуқ...

Аваз божаси билан бир оз ичганди. Бу баҳс оқибатида кайфи тарқалмагани, балки боши айланаётганини ҳис этди: урнидан даст қўзғалди, Боқижоннинг ҳай-ҳай деганига ҳам қарамай, дарвозага йуналди, кўчага чиқиб кетди...

У кўчада санқир, нечундир юз-кўзида гусса, ҳорғинлик акс этган пахмоқсоч қизалоқ хаёлидан кетмай эзилар, улмас ҳақиқатни ҳис ётарди: андак кезингач, бари бир уйга қайтади, кейин ухлашади, бу кунги таассуротлар эртага эскиради. Дунёда босилмайдиган из, ювилмайдиган доғ йуқ... Бироқ оила қурган икки жон ягона ҳиссиёт, ягона фикр эгаси бўлиб, узундан-узоқ ҳаёт йулини босиши керак. Аваз билан Баҳри энди бу йулни қандай босишар экан?!

Баҳри билан кампир уртасида низо чиққандек, бу кун кутилмаганда эр-хотин орасида ҳам кучли зиддият туғилганди... Йуқ, оилада икки ҳиссиёт, икки фикр билан яшаб булмайди! Бундай оила бузилиши ёки кимнингдир қули баланд келиши шарт... Агар

Баҳри ҳақ бўлса, Аваз бош эгишга рози эди. Лекин, агар у ҳақ бўлса, Баҳри буни ҳис этиб, хатосини тан олармикан?!

Ҳозирча — қоронғи қишлоқ кучасида, хумор кайфиятда бу чигал саволларга жавоб топиш, ҳар қалай, осон эмас эди.

МУҲАББАТ

Бу воқеа анча йиллар муқаддам руй берган эди.

Катта аудитория деб аталган хонада базм бо-
рар, институт талабалари рақсга тушишарди. Аудито-
рия эшигида турган бир қизни рақсга таклиф қил-
дим.

Биз даврада гир айлана бошладик. Қизнинг икки юзи луппи, кўзлари катта, нозанин, ўзи кўринишдан содда, мулойим — хуллас, чиройли эди. Унинг такли-
фимга розилик билдириб, рақсга тушгани менга хуш ёқди.

— Кечирасиз... Отингизни айтмайсизми? — дедим унга беозор, андак эркалаган оҳангда.

— Отим Карима, — деди қиз.

— Меники Собир... Сиз тошкентлик бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, биз Марғилондан келганмиз.

— Қумушнинг юртидан денг?

— Худди шундай!..

Суҳбатимиз булинди.

Базм тугаб, хонада тупланганлар бирин-сирин тар-
қала бошлашди.

Кучага чиқиб автобустга утирдим. Бекатга етиб кел-
гач, автобуснинг олдинги эшигидан тушган бир туп
қиз ичида яна ҳалиги қизни куриб қолдим. У қизил
пальто кийган, бошига ҳам қизил румол ураган эди.

— Карима-а!..

Кеч қоронғисида қизнинг кузлари ярқирарди.

Мен қизни гапга солиб, суҳбатни давом эттирмақ-
чи эдим... Булмади. Журъат қилолмадим. Энди шун-
чаки яхши қолинг, дедим. Қиз эса менга нисбатан
уктамлик қилди.

— Бизники ун биринчи хона, кириб тулинг, —
деди у дустана, самимий оҳангда.

Бир оқшом ётоқхонада, каравотимда китоб ўқиб утирардим. Хонада учта каравот, учта галадон, стол ва учта курси бор эди. Деворга ойна осилган, каттакон дунё харитаси, турли-туман расмлар михланган, булар орасида журналдан қирқиб олинган икки гузал, ишвакор аёлнинг расми кўзга яққол ташланиб турарди.

Шом қуёши хонани сеҳрли ёғдуга тўлдирган, менинг кўнглимга ҳам китобдан сеҳрли ҳиссиётлар қуюларди. Жимлик!.. Аҳён-аҳёнда куча томондан машиналар шовқини қулоққа чалинар, аҳён-аҳёнда йулакдан кимнингдир туқиллаб юриб ўтгани эшитилар эди.

Бехос жимлик бузилди. Нақ қушни хонадан қиз боланинг қаҳ-қаҳ уриб кулгани эшитилди.

Аёл кишининг қаҳ-қаҳ уриб кулиши менда доим ёмон таассурот уйғотади. Бундай аёл узининг дунёда сирли ва сеҳрли бир хилқат эканлигини унутиб қўйгандай туюлади. Китобни ёпиб, деворга михланган икки аёл расмига тунд қарадим.

Қаҳ-қаҳа тинди. Аммо дам утмасдан, бир йигит билан бир қизнинг чучмал гаплари эшитила бошлади. Бу баттар менинг гашимга тегди. Худди шу аснода бирдан қизнинг товуши менга нечундир таниш туюлди. Кўз олдимга лоп этиб Карима келди... бу қиз ушами, йўқми, билиш истагидан тинчимни йўқотиб, урнимдан беихтиёр туриб кетдим. Назаримда, буни ҳозироқ аниқламасам, юрагим тарс ёриладигандай эди.

Кучага чиқдим. Карима менга киму мен унга кимлигимни ўйлаб ҳам утирмай, тўғри қизлар ётоқхонасига йўл олдим. Гира-шира қоронғилик тушган; қизлар ётоқхонасида фақат айрим деразалар хирагина ёришиб турарди. Ичкарига кириб, эшиклар манглайдаги рақамларга бирма-бир кўз ташлай бошладим. Мана, ниҳоят, ўн биринчи хона.

Эшикни оҳиста тақиллатдим.

Эшик қия очилди. Остонада озғин, буйчан, афтидан, хастаҳол бир қиз турарди.

— Ассалом алайкум, — дедим унга. — Кечирасиз, Карима борми?

Қиз орқага ярим утирилди.

— Карима, сени сўраяптилар, — деди у. Сунг менга юзланди. — Кириг...

Эшик кенгроқ очилиб, Кариманинг уйда, дераза олдиға курси қуйиб утирганини кўрдим. Унинг бу ерда — уз уйида эканлигидан кўнглим таскин топиб, билмайман, негадир севингандек бўлдим. Айни чоғда, уни текширганим кулгили, бир оз аянчли туюлиб, хижолат ҳам чека бошладим.

Йуқ, мени Карима хижолатдан чиқарди. У қандайдир кайфиятсизми, гамгинми утирган экан, хонага киришим билан кўзлари хуррам порлаб, урнидан енгил кўзгалди:

— Э, келинг... яхшимисиз?

Карима дераза олдиға мен учун ҳам курси қуйди. Озгин, буйчан қиз япасқи чойнакни кутариб ташқарига чиқиб кетди. У бир оздан сунг яна хонага кириб, бизга муурожаат қилди:

— Қани, чойга келинглар...

Стул томонга утиб, чой ича бошладик.

— Бугун юрагим бир оз санчди, шунга паришон утирувдим... Келганингиз яхши бўлди, — деди Карима хиёл утгач.

— Карима ўзи даволаниши керак, юраги ёмон. Бу биринчи марта эмас, — деб койинди озгин қиз.

— Бир оз куча айлансангиз, балки утиб кетар, — дедим Каримага. — Ташқарида ҳаво яхши... Ўзи, мен сизларни кинога борасизларми, деб кирган эдим...

Менинг таклифим Каримага хуш келгандай бўлди:

— Кинога борамизми, Мунаввар?..

— Йуқ, бугун бормаймиз, — деди Кариманинг дугонаси. — Бугун сен уйда дам олганинг маъқул. Бунинг устига, менинг ҳам ишларим кўп.

— Бора қолайлик, — деб сурандим, урнимдан туриб.

— Йуқ, бугун бормаймиз, — деди Мунаввар.

Қайтиб курсига утиришни ўзимга эп кўрмадим. Йигирма олтинчи хонада истиқомат қилишимни айтиб, қизлардан бизникига ҳам кириб туришларини сурадим-да, улар билан хайрлашдим.

* * *

Назаримда, қизлар ётоқхонасига ўшанда бир кирмасам, Каримани ҳаёт селида унутиб юборишим ҳеч гап эмасди. Ётоқхонага бир кирдимۇ Каримага энди кўнглим бутунлай боғланиб, унинг биринчи учрашувдаёқ юрагимдан жой олганини, ўзим эса бундан беҳа-

бар юрганимни ҳис этдим. Менинг қизлар билан дустлашиб, учрашувларга чиққан, уларга ишқибозлик кўрсатган пайтларим куп булган эди. Аммо кимгадир кўнгил қўйишим, кимнидир чинакам яхши куриб қолишим мумкинлиги уша кунга қадар хаёлимга келмаган эди.

Менга кутилмаганда шундай бахт насиб этди... Бехосдан ҳаяжонга тушадиган бўлиб қолдим. Карима... Карима... Мен учун оламда бундан булак суз ҳам, садо ҳам йўқ. Гуеки мудраб юрганимда, кузларим катта очилиб, пойимда кукарган замин, бошимда юлдузли осмон борлигини анлаганга ухшайман... Эй, худо, Карима мендан ҳам бахтиёрроқ бўлмоғи учун нималар қилсам буларкин?!

Каримани нега яхши куриб қолганимни билмасдим. Менга фақат бир нарса аён эди — энди уни шунчаки унутиб юборолмайман.

* * *

Қизлар ётоқхонасига бошқа бир оқшом яна кириб, қизларни кинога таклиф қилдим. Қизлар бу сафар таклифимни рад этишмади.

Биз яқин кинотеатрга бориб, Войнич асари асосида анча йиллар бурун суратга олинган «Суна» фильмини томоша қилдик. Бу фильмни олдин ҳам кўрганимга қарамай, ниҳоятда ҳаяжонландим. Уйга қайтаётганимизда Каримага шу сабабдан кўнглимга келган гапларни айта бошладим:

— Мен ўзим шундай мард одамларни яхши кўраман. Болаликдан яхши кўрган қаҳрамонларим бор. Жан Вальжан, мана шу Артур, Корчагин... «Ёш гвардия», «Матонатли кишилар» сингари китобларни учтўрт марталаб қайта ўқиганман.

— Мен ҳам матонатли, мард одамларга ҳурмат билан қарайман, — деди Карима. — Пайшанба деган жойни билсангиз керак. Уша ерда менинг бир тоғам бор, Камол тоға деймиз. Бу киши иккита катта урушда қатнашган. Қаҳрамон. Салобатли, кучли, чиройли одам... Шу тоғамни отамдан ҳам кўпроқ яхши кўраман...

«Суна» фильмини томоша қилганимиздан кейин, баъзан кинотеатрга борадиган бўлдик. Мунаввар бошда иккимизга қушилиб юрди. Сунг, ноқулайлик сездими, ҳар қалай, аста-секин узини торта бошлади.

Кариманинг Тошкентда Ҳалима опа деган холаси ҳам турар экан. Карима кўпинча холасидан гапириб, уни оққунгил, самимий аёл, деб мақтар, бизни албатта таништириб қўйишини айтарди. Ниҳоят, қишнинг қорли, булутли, аёз бир кунда Ҳалима опа билан у хизмат қиладиган муассаса ҳовлисида қўришдик.

Ҳалима опа — ёши тахминан қирқ бешларга борган, миқтигина, кўзлари қол-қора, малоҳатли аёл эди. Карима иккиси худди опа-сингилдек ухшаш, фақат қизнинг юз-кузида кўринган осойишталик унда йўқ эди. У юзи, айниқса кўзларидан нима учундир хижолат чекаётган, негадир уялаётган одамга ухшарди. Шу ҳолат туфайли, Кариманинг олдида унинг кўрки энди суниб бораётгани аниқ сезиларди.

Ҳалима опа мендан ётсирамади. Иккимиздан ҳам бирдек меҳрибон кўйда ҳол-аҳвол сўради.

— Бугун ҳаво жудаям совуқ. Майли, боринглар, кўчада юриб шамоллаб қолманглар, — деди у, ўзининг яқин кишиларини авайлаб қўйган одам оҳангида. — Лекин уйга бир келинглар, хўпми? Гаплашиб ўтирамиз.

Биз кетмоқчи бўлиб турганимизда, елкасига пальто ташлаган барваста бир киши бино муюлишида пайдо бўлди.

— Қудрат Фозилович... — деб пичирлади Ҳалима опа.

Барваста киши бизга яқинлашиб, Каримага, менга қўришгани қўлини чўзди.

— Қудрат Фозилович... — деди Ҳалима опа, бу сафар уни менга таништирган оҳангда.

— Уқишлар яхши кетяптими? — деб сўради мендан янги танишим. У Каримага юзланди. — Сен яхши юрибсанми?..

Афтидан, у муассаса раҳбари ёки раҳбарларидан бири эди. Унга Ҳалима опанинг ортиқча мулозамати менга унча хуш келмади, унинг Каримани сенсираб гапиришидан кўнглимга андак гаш тушгандай бўлди.

— Майли, боринглар, бугун ҳаво жудаям совуқ... — дея олдинги гапини такрорлади Ҳалима опа.

Биз муассаса биносидан узоқлашдик.

— Холам тилла хотин... Фақат бахтсиз! — деди Карима.

— Нимага ундай деяпсиз?

— Холамнинг эри Лутфуллаев деган омадсиз, умрида на амал, на шуҳрат топган бир одам. Бунинг устига, энди анча йилдан буён касал, тушакдан турмайди. Дардига даво йуқ, зикна, асабий булиб қолган... Холамнинг куни эрини бир амаллаб касалхонага ётқизиш билан, эрининг куни қайсарлик қилиб, касалхонадан уйга қайтиш билан утяпти.

Кариманинг гапларини эшитиб, Ҳалима опага ҳам, Лутфуллаевга ҳам ачиндим. Лутфуллаевнинг сунги нафасда касалхонадан уйга ингилишини тасаввур қилиб, эзилдим. Бу — инсоннинг ўз хонадонига бир умр кўнгил боғлаганидан келиб чиққан ҳолат, деб тушундим...

Уша йили қалин қор тушиб, икки ой мобайнида ердан кетмади.

Мен Карима билан деярли ҳар куни учрашардим. Биз энди фақат кинога бормасдик. Иккимиз қўлмақўл ушлашиб қорли кўчаларда кезар, шаҳардаги қаҳвахоналарга кирар, қиш бўлганига қарамай, боғларда сайр этар эдик. Мен Кариманинг қўлларини тутиб бармоқларини сийпалар, уларни бирма-бир лабларимга босардим. Карима биргина юрагимдан жой олган эмас, бутун қону жонимга сингиган, менинг ўз вужудимга айланган эди. Унга, ажабо, ишқдан булак, ҳавас билан ҳам қарардим. У малоҳатли бир қиз бўлгани устига, инсон тарзида ҳам боладек содда, беғубор, кўзлари, кўнгли ёруғ, чиройли эди.

Карима билан иккимизнинг келажагимизни, бахтни умид қилар, аксинча, бахтсиз булишимиз мумкин, деб қўрқардим. Қўрқишимга сабаб — уша, Кариманинг боладек содда, беғубор, чиройли эканлиги эди. Карима кино куришни, кўча кезиш, магазин айланишни, суҳбатни ёқтирар, таажжубки, уни оламда ҳамма нарса қизиқтирарди. У кучада кетаётиб, баъзан бирданига тўхтар, кимнингдир деразасига тугилган дарпардага, қайсидир ўй шифтига осилган қандилга ҳавасманд тикиларди. Ёки булмаса, кучада, бехос тўхтаб, қуруқ дарахт шохларида совуқдан жунжикиб утирган қўшчаларни томоша қилар, одамларнинг эгнига эътибор бериб, уларнинг юз тузилишига разм соларди. Кариманинг ҳамма нарсага бундай қизиқиши менга ёқмасди...

Йуқ, бу ҳали ҳеч гап эмасди. Карима қаердадир узи бир кўрган кишини янгидан учратиб қолса, ҳалиги кишидан олдин салом берар, ундан: «Яхши юриб-

сизми?» деб ҳол-аҳвол сурарди. Бу ҳам етмагандек, яна: «Бизникига келиб туринг», дейишдан ҳам узини тухтатолмасди. Қизнинг бегоналарга бундай муносабатида қандайдир чорловчи оҳанг борга ухшар, беихтиёр бундан хаёлим қочарди. Мен буларнинг бариси эркин бир қизнинг эркинлиги эканлигини билсам-да, иккимиз боғланиб қолдикми, демак, бугун булмаса, эртага феъл-атворларимиз тўғрисида гаплашиб олишимиз кераклигини ҳис этардим. Ҳаётда икки одам бирлашиб, кейинчалик бир-бирига иккита чинни буюмдек урилишидан ёмони борми! Баъзан иккимиз ҳам бахтсиз бўлмай туриб, Каримадан қочгим, ундан узоқлашгим келарди... Лекин, эътироз ҳам, қўрқув ҳам, узоқлашиш истаги ҳам мени Каримага кундан-кун янада яқинлаштирар, иккимиз ҳеч қачон ажралмайдиганга ухшардик.

Аммо бахтиёр дамларимиз давом этаётган мана шу қиш кунларида бир қатла орамиздан қора мушук утди.

Институтда Йўлдошев деган ёшгина домламиниз булар эди. У самимий, олижаноб муносабатга мойиллик кўрсатар, узини катта-кичikka тенг тутиб, купинча жилмайиб юрарди. Мен уни ҳурмат қилар, қадрлардим, фақат бу эмас, ҳаттоки, биров: «Яхши одам қандай бўлиши керак?» дейдиган булса, домламинизни курсатишга тайёр эдим.

Утган куз пахта йигим-теримига чиққанимизда Йўлдошевни илк дафъа яқиндан танидим. Мен уни билмас эканман. Талабалар мени ҳисобчи қилиб тайинлашди-ю, далада ҳам, қуналгада ҳам ёнимда юрган Йўлдошевнинг икки хислати дарҳол кўзимга чалина қолди: домла қизлар тўғрисида кўп гапирар, ёшгина қизларга суқланиб, ташналик билан тикилар, шунинг учунгина пахтага келганга ухшарди. Мен домланинг бу хислатидан кўз юмдим. Аммо унинг иккинчи хислатидан кўз юмишим қийин бўлди — Йўлдошев кунора талабалар ҳисобидан ошхўрлик қилишни истар, менга нуқул шу тўғрида шама қиларди. Домла билан иккимиз икки хил одам эканлигимизни ҳис этиб, ҳисобчиликни тез фурсатда бошқа бировга топширдим. Шундан кейин, умуман, ортиқча жилмайиб юрадиган одамларни ёмон кўриб қолдим.

Қиш куни катта аудитория эшиги олдида қўққисдан Йўлдошевнинг Карима билан гаплашиб турганига кўзим тушди. Домла Кариманинг кўришишга узатилган қулини маҳкам қисиб, уни иккинчи кафти билан

сийпалар, оғзи қулоғида, бошини ликиллайтиб, нима-ларнидир уқтирарди.

Мени рашкми, аламми уртади. Уларнинг ёнидан утиб, кучага асабий йуналдим. Эшикка етганимда баёнсиз хурсиниш бугзимга тиқилиб, тухтадим.

Карима ёнимда пайдо бўлди.

— Шу домла билан бунчалик эзмаланиб гаплашиш шарт эканми?! — дедим аламли оҳангда. Сунг, кескин угирилиб, автобус бекати томон кетдим. Бекатга етиб, изимга шунчаки қарадим: Карима йуқ эди. Ҳазимча: «Тамом! Ҳаммаси тамом!» деган хаёлга бордим.

Бир ҳафта кўришмадик.

Ҳар куни Каримани кўргим келиб, қийналиб юрдим. Қизлар ётоқхонаси атрофида фаромуш айланиб, Карималар турадиган хонанинг хирагина чироқ ёнган деразасига маҳзун тикилган пайтларим кўп бўлди. Аммо, иккинчи ёқдан, биз бари бир бахтли бўлолмаймиз, деб уйлаб, Карима билан юзлашишдан қочдим.

Ҳафтанинг сунгги куни бутун ҳаётим давомида илк бора шу қадар эзилдимки!.. Менга ҳамма нарса малол келар, кунглим гаш, зерикканимдан фақат хонада нари-бери юрганим-юрган эди.

Эшик тарақлаб очилди. Остонада ҳамхоналарим — Кабир билан Али туришарди. Уларнинг кайфияти кутаринки, бир-бирларини кучоқлаб олишган эди. Хонага кириб, бир-бирларидан ажралишди. Кабир институт драма тугарагига қатнашар, одатда, артистона ҳаракатлар қилишга мойил эди. У гуёки образга киргандай, хона ўртасида куксини кутариб бир лаҳза қотди, кейин тантанавор намоёишда қўйнидан еб-ичадиган алламбалолар чиқариб, стол устига қўйди.

— Ишлар жойидами? — деб сўради мендан Али. Кўзлари маржон, юзи қип-қизил, уятчан бу йигит бировдан ҳол-аҳвол сўраганида ҳам, гуёки ниманидир илтимос қилаётган одамдек, мулоийм пичирларди.

Мен унга ишларим ёмон эмаслигини айтиб, Кабирга юзландим:

— Нима бўлди, Кабир?.. Тинчликми?

Кабир буйни, елкаларини андак қисиб, кафтларини бир-бирига ишқалади. Кулди.

— Э ўртоқ, буни кўрмайсизми!! — деди у Алига ишора қилиб. — Бу бола уйланиб қўйибди...

Менга бу ҳазил бўлиб куринди. Шунга қарамай улардан: «Қачон?» деб сўрадим.

— Ёзда уйига бориб, уйланиб қайтган экан! — деди Кабир. — Орадан олти ойча вақт утибди-ю, ҳозирга қадар бизга индамай юрганини қўрмайсизми!

Али елкаларини қисди. Кейин, айтилган гапнинг узига дахли йўқдек бир чеккага қараб, хаёлга чўмди.

— Шу гап ростми, Али? — деб сўрадим ундан.

— Уйга борсам, туй бўлиб қолди... — деб пичирлади Али ҳамон узига дахли йўқ гапни эшитган одам оҳангида.

Алининг уйланиб келгани тўғрисида ярим йил давомида индамай юргани кулгили эди.

— Бу дунёда ўзи биз ҳам қачондир хотин оламизми ёки йўқми! — деди Кабир ҳазилкашлик қилиб. — Туйни нишонлаш керак. Биз бу болани қўймаймиз...

Стол атрофида ўтириб, ўзимизча туйни «нишонладик». Сўнг йигитлар қайтиб кучага чиқиб кетишди.

Мен хонада нари-бери юриб, калламга телба бир уй келди: «Каримага араз қилиб, унга уйланмасам, бошқа кимдир уйланади». Бу гап мени шу қадар ҳаяжонга солдики, юрагим нотинч уриб, вужудимни титроқ тутди. Курсига утирдим. Куксимни столга тираб, вужудимдаги титроқни зўр-базўр боса бошладим. Кунглимдаги андишалар энди менга эриш туюлиб, Каримани оқлашга тушдим... Қиз бола йигитлар билан яхши муомала қилмасин, деган гап кимдан чиқди? Инсон ҳаётда ҳамма нарсага қизиқсиниб қарама-са, нима учун яшайди?... Қиз болани бировга қўл бериб кўришгани учун айблаб булар эканми?! Карима содда, беғубор, чиройли! Карима беғуноҳ! Иккимиздан кимдир ёмон бўлса, менман!

Совиган томирларимга қайтадан ҳаёт ути қуюлиб, янгидан бахт нафасини туйгандек бўлдим. Ўрнимдан дадил қўзғалиб, қизлар ётоқхонасига бордим.

Карима хонада ёлғиз стол олдида кайфиятсиз утирар, ранг-руйига қараганда, сўнгги кунлар саломатлигининг ҳам мазаси бўлмаганга ўхшар эди. У менга қадрдон кишисининг ноҳўя қилмишларидан кунгида ўксиган-упкаланган одамдек, меҳрибон ва ғамгин қаради. Қарадию юзини четга бурди.

Мен ўзимни айбдор сезганимдан, қандай гап бошлашимни билолмай қолдим. Уйланиб туриб, ахийри гапни Мунаввардан бошладим:

— Мунаввар бирон ёққа кетдими дейман? Ёлғиз ўтирибсиз...

— Мунаввар қизларнинг уйига кетди, — деди Карима. — Бугун бир қизнинг туғилган куни экан...

— Сиз бормадингизми?

— Йуқ... Мен сизни кутиб утирибман...

Кариманинг соддадил иқрори бағримга ут ёқиб, юрагимни эритиб юборди. Унинг ҳафта давомида мени шу алфозда кутганини тасаввур қилиб, таъсирланиб кетганимдан, кўзларимга ёш келди. Каримага яқинлашиб, унинг елкаларини кучдим, сочларидан улдим. Сунг уни бағримга босдим. Юз-кўзларини, яна сочларини уша бошладим.

Карима ҳам мени бағрига босди. Кейин, ногоҳ узига келгандек юлқинди, дераза олдига бориб, ташқарига жимгина тикилди. Ниҳоят, ташқарига ҳамон тикилганича, илтимос оҳангида менга мурожаат қилди:

— Кинога борайлик. Майлими?

Карима уша куни кузимга шунчалар яхши кўриндики, буни мана энди узоқ йиллардан сунг ҳам суз билан ифодалаб беролмайман. Менга уша куни насиб этган бахт қайтиб ҳеч қачон насиб этмади ва ёш утгани сайин кўпроқ ишонч билан айтаманки, бундай бахт энди ҳеч қачон насиб этмайди!..

* * *

Кабир жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланар, ҳар куни тонгда елкасига сочиқ ташлаб, кўчада югуришни одат қилган эди.

У кўчадан келиб:

— Собир, сизни эшикда кутишяпти, уртоқ...— деди.

Ётоқхона эшигига чиқсам, Карима турибди. У қандайдир паришон эди.

— Карима-а?!

Унинг лаблари алланечук қийшайиб, кўзларига ёш тулди:

— Ҳозир келиб кетишди, поччам қазо қилибдилар...

— Э, бечора, — дедим беихтиёр.

Бу аслида кутилган, аммо шу фурсатда кутилмаган гап эди.

— Мен уша ёққа кетяпман, — деди Карима. — Сизга адресни қолдираман, тушга яқин бир борсангиз, ёмон бўлмасди.

Карима кетди. Мен Ҳалима опанинг ун кунча бурун Лутфуллаевни амаллаб яна касалхонага ётқизга-

нини эшитган эдим. Лутфуллаевнинг ахийри уйида эмас, бари бир касалхонада куз юмганини уйлаб, кунглимда алланечук алам уйғонди.

Тушга яқин Тошкентдаги катта, кўп қаватли иморатлар қад кўтарган янги мавзелардан бирига бориб, Ҳалима опанинг уйини топдим. Дунёда ёмон кўрганым — мотам. Эшиқда одамлар тупланган, уйдан йиғи-сиғи эшитилар эди.

Маросим менда ажабтовур бир таассурот қолдирди.

Уйдан марҳумнинг тобутини чиқариб, очиқ машинага қўйишди. Кейин, негадир кузлари ёшга тулган Ҳалима опанинг қўлига гулдаста тутқазиб, уни машинанинг олдига келтиришди. Бошьяланг қандайдир ўспирин елкасига осилган фотоаппаратни чиқиллатиб, уни машина олдида суратга туширди.

Машиналар қабристонга етиб келганда, мен турли маросимларда қатнашиб, умримда кўрмаган яна бир ҳолат рўй берди.

Қабристон дарвозасининг чап қанотида энсизгина айвон, икки эшик бор эди. Эшиқлардан бири ланг очилиб, уч-тўрт киши тобутни ичкарига олиб кирди. Нима бўлаётганини билмаган кўйда мен ҳам ичкари кирдим. Пойгақда чуқур ташнов, ташновнинг этагида сопол кузачалар, тўрда эса каттакон тунука тарновни эслатадиган бесунақай бир буюм турарди. Марҳумни шу буюмнинг устига олишди. Бошини қора латта билан тангиган бир қария чойшабни кутарди. Этсиз суякдан иборат заҳил жасадни куриб, эсим чиқиб кетди... Одатда, уй-жойининг тайини йўқ еки уйида бемаллолик бўлмаган марҳумларни қабристонга келтириб ювишаркан. Лутфуллаевга нима учун бундай қисматни раво куришганига тушунолмадим. Бу одам хасталикдан ташқари дунёда жуда кўп изтироб чеккандек бўлиб туюлди менга... Маросимга, асосан, икки киши — Камол тоға билан Қудрат Фозилович бошчилик қилишди. Камол тоға, Карима айтгандек, салобатли эмас, жуссаси ўрта бир киши экан. Аммо Кариманинг уни кучли, чиройли одам дегани тўғри чиқди. Тоғанинг кексалигига қарамай юзида биронтаям ажин йўқ, кузлари тиниқ эди. Юз-кузида ички бир инсоний кучдан туғилган, кишини беихтиёр мафтун этувчи жозиба акс этарди. Камол тоға қаршисида Қудрат Фозилович соя сингари судралиб юргандай туюларди. Мен уларни баравар кузатиб, ўзимча, Кари-

манинг она авлоди асли малоҳатли кишилар шекилли, Қудрат Фозилович буларнинг она авлодидан эмас, бошқа томондан биронта қариндош бўлса керак, деган хаёлга бордим.

Лутфуллаев хонадонида дастурхон ёзилиб, маросимда иштирок этганлар, ниҳоят, қатор курпачаларга тизилиб утиришди. Мен энди Ҳалима опани кузатиб, унинг ҳолатини қандай баҳолашимни билолмадим. Уйда хизматга тайёр аёллар борлигига қарамай. Ҳалима опанинг ўзи ҳам газ плитаси олдида худди меҳмон кутган бекадек хизмат қилар, унинг ҳалигина ёшга тулган кузлари энди порларди. У хонада енгил қадам ташлар, овқатни бузиб қуйишдан ҳайиқиброқ турган ошпазни эслатарди...

* * *

Мен баъзан Карима билан бир қатла орамиздан қора мушук утгани-ю, иккимиз ҳам изтироб чекканимизни эслар, қайтиб бундай воқеа рўй бермаслигини истардим. Узимча, Кариманинг феъл-атворига эътироз кўрсатишни бас қилган эдим. Карима ҳам, ушандан кейин, менинг юз-кўзимга янада очилиб қарайдиган бўлди. Иккимизнинг кўнглимиз янада яқинлашиб, муносабатимизда заррача губор қолмади.

Лекин Карима Ҳалима опа ва Камол тоға тўғрисида гапирганида, хаёлимни турли-туман саволлар чулғарди... Лутфуллаев хасталик кунларида нима учун уйига интилди-ю, Ҳалима опа сўнгги нафасда нима сабабдан уни саргардон қилди? Қудрат Фозилович дегани, муассасада обрули одам ёки Ҳалима опага қариндош бўлса, нега Лутфуллаевга ақалли бир оз ғам-хўрлик курсатмади?! Наҳотки, бу борада Ҳалима опага унинг ҳам гапи утмаган? Аммо пайшанбалик Камол тоға менга ҳам ёққан, илк кўришувдаёқ юрагимда унга нисбатан эҳтиром уйғонган эди.

Бир кун Кариманинг хонасига кирсам, ҳузурда тоға утирибди. Карима тоғани менга янгидан таништириб, бирга ўқиймиз, деди. Сўхбатлашиб утирдик. Худди шу сўхбат пайти Карима Ҳалима опадан сузлаб, тоғадан синглисининг уйига борган-бормаганини сўради. Камол тоға нечундир бу саволни бир оз ноҳушлик билан қабул қилди. Боришга майли йўқлигини билдирди.

Мен, Камол тоғанинг Ҳалима опага нисбатан бун-

дай муносабатига ҳам Лутфуллаев сабаб эмасмикан, деб ўйладим.

Куклам келди.

Бир куни Карима менга бу оқшом холасининг уйига кириб чиқмоқчи эканлигини маълум қилиб, негадир иккиланган кўйда, бирга боришимиз ҳам мумкин, деди. Каримадан ажралгим келмади. Унинг иккиланган кўйда гапиргани ҳам бошқача таъсир этиб, мени бирга боришга ундагандек бўлди.

Ҳалима опанинг ўн ёшлардаги бир қизчаси бор экан, эшикни уша очди. Ичкарига кирдик.

Хона уртасидаги узун стол устида дастурхон безатилган, ажаб, турда, атласни эслатадиган гулдор халат кийган Қудрат Фозилович сипо утирарди.

Ошхона эшигида Ҳалима опа кўринди. У сочларини бошига турмаклаб, оқ шойи кийган, яқинда мотам тутган аёл эмас, гузал келинчак эди.

Мен узимни йўқотиб қўйдим.

Қудрат Фозилович бизни дастурхонга қистай бошлади. Ҳалима опа эса муз устида тойганиб кетишдан қурққан одамдек, хонада эҳтиёткор, бесас қадам бошиб, столни янада безаш тараддудига тушди.

Бир ҳовуч игна устида утиргандай бўлдим. Мен Ҳалима опанинг қизини олдин кўрмаган эдим. У нозик, озгин, онасига кам ухшар эди. Қизча эшикларни кескин очиб-ёпганча, хонадан-хонага юрар, бизга ўқрайиб қарарди. У бошига гурзи тушиб гаранг бўлиб қолгану энди ўзига келолмаётгандек таассурот қолдирарди.

Бу ердан тезроқ кетгим келди. Карима, аксига олиб, Қудрат Фозилович билан суҳбатга киришди. У, одамга ясама юрак қўйиш тўғрисида газетада янги бир мақола ўқиганини айтиб, Қудрат Фозиловичдан инсон юрагининг фаолияти ҳақида билганларини суриштира бошлади.

Урнимдан қўзғалиб, кеч бўлгани, кетишимиз кераклигини айтдим. Карима менинг хоҳишимга истаристамас бўйсунди.

Кучада кетаётиб, ҳурпайиб турган дарахтлар соясида тўхтадик.

— Карима, жонгинам, бир-икки нарсани сўрасам майлими?

— Суранг, — деди Карима.

— Ҳалима опа бу одам билан купдан буён учрашиб юрадими?

- Уч-тўрт йилдан буён... Нима эди? *
- Сиз булар тўғрисида нега менга индамадингиз?
- Мавриди келса, айтардим...
- Булар даҳшатли одамлар экан-ку!..
- Дунёда бировни қоралаш осон. Лекин ҳар бир одам ҳаёти билан яқинроқдан танишса, ҳар кимни ўзича оқлаш ҳам мумкин...

Карима фикримга қушилиб, бундан бошқа гапларни гапириб қўя қолса бўлмасмиди! Мен унинг шундай қилишини қанчалар истардим!.. Йўқ, Карима бундай қилолмади. Бошим айланиб, кузларим унгида Лутфуллаев, Ҳалима опа, Қудрат Фозилович, Карима, кейин негадир домла Йулдошев чарх ура бошлади. Кейин, мен ўзим ҳам шу чархпалакка тушиб, уларга қоришиб кетгандек бўлдим.

Карима менинг пинжимга кирган; куйиб-пишиб нималарнидир гапириб борарди. Йўқ, энди унинг гаплари қўлоғимга кирмас, нималар деяётганига тушунмас эдим. Ҳар дамда унинг биргина гапи қўлоғимга чалинар, бу гап менинг асабларимни баттар қақшатарди:

— Холам тилла хотин... Фақат, бахти йўқ! — дерди Карима. — Ҳар кимни ўзича оқлаш ҳам мумкин...

* * *

Биз уша кўклам оқшоми бир-биримиздан батамом ажралдик. Мен Карима билан куришишдан қочиб юрдим. У мени суроқлаб келмади... Кейин ўқишлар тугаб, Бухорога қайтдим. Карима Марғилонга кетдими ёки Тошкентнинг ўзида қолдими — билмайман... Уни кўпинча эслайман. Икки уртадаги муҳаббатни ардоқлаш, асраш ўрнига хайрлашганим тўғри бўлганмикин, йўқмикин, деб уйлайман. Юрагим эзилиб кетади. Аммо кўнглимдаги саволга ҳамон бари бир жавоб йўқ!..

Каримани кўпдан бери кўрмаганлигим учунми, у тўғридаги тасаввурим ҳам бир оз хиралашди. Дунёда яхши-ёмон, ҳамма нарса унутилади, дейишади. Мен бунга унча қушилмадим. Ҳамма нарса унутиладиган бўлса, инсонга нима қолади?

АҲМАД АКАНИНГ ҚИЗЛАРИ

Аввалдан айтишим керак: бундай воқеа бизда кўп учрайди. Шу важдан, кимдир уқиганман, эшитганман, дейиши мумкин. Аммо ундайларга эътибор бермаган маъқул...

Қисқаси, Аҳмад ака бир пайтлар йигитмисан, йигит эди. Ушанда у Аҳмад ака ҳам эмас, фақат Аҳмад эди, тўғрироғи — Аҳмад полвон!..

Кимдир тўй қиладими, маросимми — дарҳол Аҳмад полвонни суриштирарди. Гал шундаки, икки чақирим наридан дошқозонни кўтариб келадиган бақувватроқ одамга халойиқнинг кузи учиб туради. Иш фақат қозонда булса майли эди. Тўй, маросим деганининг узига яраша даҳмазалари бор. Бировлар кўнглига олмасин-ку, лекин, масалан, бизнинг ҳозирги бахтли замонамизда утин ёришга ҳам на кучи, на уқуви булган йигитларимиз анча-мунча топилади. Демак, кимни ҳамма излашга тушади — Аҳмад полвонни. Бунинг устига, Аҳмад полвоннинг хизматида миннат йўқ. Унинг тўғри, ҳалол одам эканлигини айтмайсизми! Биргина мисол: қайсидир бир тўйда қилтириққина куёв тикмачоқдек келинни аравадан кўтариб тушишга қийналиб қолади. Аҳмад полвон аввал бир оз қараб туради, кейин сабри чидамайди, бориб келинни даст кўтарганча, ичкарига киритиб қўяди. Лекин, ҳеч нарса булмагандек, тўйхонада яна юмушини давом эттиравергани боис, бирон-бир киши бу воқеани кўнглига малол олмайди.

Гапни сал чузиб юбордим. Қисқаси, Аҳмад ака бир пайтлар шунақа йигит эди. У, хизматдан ташқари, тўйлар, байрамларда курашга ҳам тушарди. Елкаси ҳеч қачон ер курмаган эди. Бироқ узини камтар тутар, унинг ҳамма ишида, ҳали айтганимиздек, тўғрилиқ, ҳалоллик акс этарди. Қилмиши эзуликдан иборат эди: кимнингдир лойга ботган машинасини елкаси билан туртиб жилдириб юборадими-е, йўлда ётган катта бир тошни четга суриб ташлайдими-е...

Менинг гапимдан, бу полвон бугун умри кўчақуйда ўтадиган, қиладиган ишининг тайини йўқ, беқорчи бир тўнғиз булгандир-да, деб уйламанг. Аҳмад ака усмирлигидан пахта заводида ишлаган. Ҳозир ҳам...

Майли, чалғимай, бир бошдан...

Аҳмад ака уша — полвон сифатида танилиб юрган

йигитлик пайтида, қорачадан келган, кўримсизгина бир қиз унинг уйи олдидан ҳар куни икки марта — эрталаб ҳамда кечқурун утиб турадиган булиб қолди. У қизни беихтиёр кузата бошлади: оёқ олиши ёмон эмас, юриш-туриши, узини тутиши бинойи. Аҳмад полвон сураб-суриштириб аниқлади: исми Зуҳра, тикувчилик фабрикасида ишлар экан.

Бир куни дабдурустан қизнинг йўлини тусди.

— Узр. Сиз билан икки оғиз гаплашмоқчи эдим, — деди у. — Узоқдан келсам, сизни анчадан буён куз остимга олганман. Яқиндан келадиган бўлсам, сизга уйланмоқчиман.

— Сиз? Билмадим... — қизариб, нафасини ичга ютганидан, зўрга пичирлади Зуҳра. Сўнг овози титраб кетди: — Мен чиройли бўлмасам...

— Менга ёқдингиз, демак, чиройли экансиз-да! — деди Аҳмад полвон. — Қолаверса, мен сизнинг ҳуснингизга нон ботириб ермидим! Ҳусн тўйда керак, ақл кунда... Ҳуш, нима қилдик?

— Уйдагилар... — Бир оғиз сўз айтди Зуҳра ва югурганича кетиб қолди.

Аҳмад полвон эртаси куни совчи юборди. Кейин, айримлардек узоқ уйланиб-эзмаланиб юрмай, ҳашпаш дегунча, Зуҳрага уйланди-қуйди.

Бахтли ҳаёт кечира бошлашди. Уларнинг бутун умри лаҳзама-лаҳза бахтга тулғин; узлари орзу қилганларидан ҳам икки ҳисса кўпроқ бахтиёр бўлишлари ҳеч гап эмас эди, аммо...

Аммо хонадон ҳаётида кулфат, нохушлик дейишга тил бормаиди-ку, қизиқ бир ҳол рўй бера бошладди.

Зуҳра беш йил ичида Аҳмад полвонга учта қиз туғиб берди.

Биринчи галдан ўғил кутган Аҳмад полвон ортиқ тишни тишга босиб туролмаслигини ҳис этди.

Уйлангандан кейин сенсирашга ўтган эди, хотинига у бундай бамаъни гап қилди:

— Ҳар бир ишнинг эви бор... Энди қизни тўхтат, хотин. Бир уйга учта қиз етиб ортади. Яна кўпайтираверсанг, хафалашиб қоламиз...

Аҳмад полвон ана шундай жиддий «огоҳ»лантирганига қарамай, кейинги беш йилда Зуҳра яна учта қиз туғди.

Ҳар қизи туғилганида Аҳмад полвоннинг қанча умиди барбод булганини-ю, қанчалар изтиробга туш

ганини узингиз англайверасиз! У, хотини туғишига яқин қолганда, ҳар гал тиз чуққанча ёлворарди:

— Шу сафар уғил туғсанг, сенга жонимни берман, хотинжон. Туғруқхонадан кулида кутариб келмаган номард! Унақа қилаверсанг, охири ёмон бўлади...

Зухра, эри олдида айбдор кишидек, секин ютиниб қўярди.

— Хуп, албатта... қарайлик-чи, — деб беозор пичирларди. Лекин негадир яна қиз туғаверарди.

Аҳмад полвон хотинини кўрсатмаган дўхтир, профессор қолмади. Бироқ дўхтирлар, аҳволни билибми, билмайми, парво қилманг, кейин ҳаммаси яхши бўлади, деб илжайишарди. Кейин эса...

Олтинчи қиз туғилгач, Аҳмад полвоннинг сабр косаси тўлди.

Унинг ўзига ухшаган анча-мунча ёр-биродарлари бор эди. Булар унга келгусида урнини босадиган азамат бир уғил кераклигини яхши билишарди. Оғайнилар туғганиб турадиган давраларда ҳар хил гап чиқа бошлади.

— Сен бунча эзилаверма, — деб ҳазиллашди бир куни Фозил деган дўсти Аҳмад полвонга. — Мен сенга айтсам, аслида, қиз боладан яхшиси йўқ. Уйда дастёр. Ҳаётнинг гули... Умринг узоқ бўлсин-ку, аммо, масалан, улганинда ҳам қиз боладан обрў кўпроқ келади. Қизларинг ҳовлида бундай, отажон, деб бир овоз солишса, бутун Бухоро эшитиб, титраб кетади...

Ҳалим деган дўсти эса очик гап қилди:

— Эски замонларда қиз туғаверган хотинни эри ҳайдаган пайтлар ҳам булган, мен эшитганман. Сен хотинингни ҳайдамайсан, албатта. Лекин бошқа бирон йулини қидирса...

Туғрисини айтаверадиган булсак, Аҳмад полвон сабр косаси тўлган кунларда бир гал хотинидан ажралиш ҳаёлига ҳам борди. У руйирост буни амалга ошириш пайига тушгани йўқ, аммо, мабодо уғил туғса, уйланаман, деб бошқа «хоним» билан улфатлашишга ҳаракат қилган пайти бўлди... Шаҳар марказидаги кутубхонага боши айланиб кирган эди, қараса чиройли бир жувон утирибди. Ундан-бундан гаплашишди. Эри улган, бева экан. Эрсиз қолганидан буен фарзанд кўрмаганидан доғда юрган экан! Аҳмад полвон уша куни уни кинога олиб борди. Кейин, яна бир учрашишди.

Аҳмад полвон бу гал жувонни уйигача кузатди. Уйга кираверса ҳам буларди, жувоннинг суюқоёқлигидан эмас, йуқ, муносабатнинг узи шунга бориб қолган эди; аммо Аҳмад полвон бу йулдан қайтди. Бунга жун нарса сабаб булди: куча муюлишида гурунглашиб турганларида у, жувоннинг шамоллагандек сал бутик товушда гапириши узига еқмаслигини ҳис этди. Бундан ҳам баттари, китоб уқиганми, эшитганми: «Устингизга тахта қуйиб, машина юритса, кутара оласизми?» қабилдаги бачкана саволлари қандайдир гашига тегди. Шундан сунг, кутубхонадан икки чақирим наридан утадиган булди...

Аҳмад полвон қанчалик изтироб чекиб асабийлашмасин, хотинини яхши кўрар, хотини ҳам узини яхши кўришини билар эди. Айрим тунлар икковлари ҳам уйқулари қочиб, узоқ-узоқ гаплашишарди.

— Мен йулингдан чиққанимда, кўрққанмидинг, хотин? — деб сурарди Аҳмад полвон, биринчи юзлашган пайтларини эслаб.

— Йуқ, мен сизни танирдим, — деб пичирларди Зухра. — Орқамдан юрганингизда, уялганимдан қоқилиб, йиқилиб кетмай, деб кўрқардим. Ундан ташқари, сиз менга ҳеч қачон уйланмайсиз, деб кўрқиб юардим... Гаплашган кунингиз, шу ростмикан, деб кечаси бўйи киприк қоққаним йуқ.

— Сен мени олдин ҳам кўрган экансан-да?

— Икки-уч кўрганман. Тўйдами, бировларнинг уйида... — У очик кўнгиллик билан қўшиб кўярди: — Сизни еқтирган қизлар кўп эди. Мен ҳайрон қолганман...

Аҳмад полвон ҳаммадан ҳам Зухранинг оқилалиги, зийраклигини қадрларди. Бир куни уларнинг уйида галати воқеа рўй берган эди: Аҳмад полвон тўрт-бешта оғайниларини уйга чақириб, дастурхон ёзганди. Таомдан кейин, у чой кўтариб кирган Зухрага юзланиб:

— Олдин тарвузни олиб кел. Томда тарвуз бор, — деган эди.

Ховли бурчагида томга тиркаб қуйилган хонаки, одмигина нарвон булиб, деразадан кўриниб турарди.

— Ҳа, албатга... ҳозир, — деди секин Зухра.

У нарвондан томга кўтарилиб, қулида каттакон тарвуз билан сал қийналиброқ тушди.

Аммо Аҳмад полвон тарвузни думалатиб курди-ю, хотинига буришиб қаради:

— Бошқасини келтир!

— Ҳозир... — пичирлади Зухра. У тарвуз билан томга тирмашиб чиқиб, тирмашиб қайтиб тушгандек булди.

Аҳмад полвон тарвузни кафтлари билан сиқиб, эшитиб курди:

— Бу тарвузинг ҳам менга ёқмади, хотин. Яхшироқ қара!..

— Хуп булади... — деди Зухра ва яна нарвон томонга қараб кетди.

— Ана бу бошқа гап! — деди Аҳмад полвон хотини бу гал тарвуз кутариб келгач.

Зухра хонадан чиқиб кетганидан сунг, воқеани кузатиб турган даврадаги йигитлар Аҳмад полвонга уйчан тикилишди.

— Лекин хотиндан ёлчигансан-да, жура, — деди эски оғайниларидан Ҳалим унга. — Бизнинг хотинлар бир мартадан кейин, ёқмаса, узингиз олиб келинг, дейди. Уч марта томга чиқартирсанг ҳам миқ этмайди-е! Бундай қошини чимириб, қовоғини ҳам солмайди, афти-ангори бирдай...

Аҳмад полвон бошқаларнинг ҳам ҳайратомуз гапларини жим эшитиб, бехосдан тиззасига шаппатилаб урганча, роҳатланиб кулди:

— Сирни очаверсаммикан, йуқми? — деди сунг.

— Қанақа сир? — деб ҳайрон булишди йигитлар.

— Сенларнинг айтганларинг ҳаммаси туғри. Хотин гап қайтаришга урганмаган, ҳурмат, одобни сақлайди, — деди Аҳмад полвон. — Лекин ҳозир бу ерда ундан ҳам муҳимроқ бир нарса бор, сезмадинглар... Ҳамма бало шундаки, томда тарвузнинг узи битта эди! — Зухра, эрим дўстлари орасида хижолат чекиб, усал бўлмасин, деб биргина тарвузни томга кутариб чиқиб, кутариб тушаверганди...

Аҳмад полвон анойи эмас, тушунарди: бизнинг бугунги ҳаётимизда меҳру оқибат купириб-тошиб, баъзан ачиб-айниб ётганига қарамай, бунақа хотинни қаердан топасан! Бир омад келгандан кейин, юз буриш нонкўрликка ухшайди...

У ҳар гал қиз туғилганига минг бугилса-да, қизчаларини ҳам ўзича яхши кўрарди. Ишдан қайтганида, улар баравар елкаларига тирмашишганида, бутун чарчоғи тарқаб кетарди. Қизчалари бири-биридан чиройли. Аҳмад полвоннинг назарида, уларнинг ҳар бири бир олам севинч эди. Худди гулдек топтаб, ташлаб кетиши мумкинлигини шунчаки тасаввур қилса бас,

жигари эзилиб, кузларида беихтиёр ёш гилтиллаб қоларди...

Аммо Аҳмад полвонга биттагина ўғил керак эди! Бу истак вужуд-вужудидан жой олган эди.

Зухра эса кейинги тўрт йилда яна иккита қиз туғди.

Охирги қиз туғилганида, Аҳмад полвон хотини бу ишларга айбдор эмаслигини билса ҳамки, унга:

— Э, сен ўзи қиз учун яралган экансан, хотин, мени хонавайрон қилдинг! — деб захрини тукканча, бир ҳафта аччиқланган куйда куксини зах ерга бериб ётди.

Зухра Аҳмад полвонни хонавайрон қилмаган тақдирда ҳам, энди унинг барча умидлари барбод булгани муқаррар эди. У уз умрини тиккан мақсадга эришолмай чарчаган, энди нима қилишини билмас эди...

Инсон бундай пайтда тоғдай чўкади. Аҳмад полвон ҳам кундан-кунга чўка бошлади...

У ҳамон туй-ҳашамларга бориб хизмат қилар, кураш ҳам тушаверар эди. Лекин унда олдингидек ҳафсала ҳам, кайфият ҳам йўқ эди. Туйларда келин қанақа, куёв қанақа — унга бари бир; кучада кимдир аравасига қўшилиб лойга ботиб ётаверсин, купинча қарাগиси келмас эди. Курашда баъзан йиқилиб ҳам қолаверар, синиқ жилмайиб, четга утиб тураверарди.

У энди Аҳмад акага айланган эди!

Буниси майли. Бир хонадонда ун кишидан тукқизтаси аёл зотидан булса, секин-аста уларнинг фельу атворини юқтирмаслик, уларга ухшаб кетмаслик душвор экан. Аҳмад ака биров билан гаплашиб утириб, бехосдан: сизни қарангу ёки улиб кетинг-э, деб юборганини ўзи пайқаб қолиб, хижолат чекарди. У хотинига қозон-товоқ масаласида куюниб маслаҳат берар, жаҳли чиққанида, қизчаларини башаранг қурсин, деб койирди... Уйи тўла қиз, деб ёру дуслари унинг уйдан бирин-сирин оёқ тортишган эди...

Аҳмад аканинг қизлари ҳам ўсиб-улғайиб қолишди. Каттасини туй-томоша билан узатиб ҳам юборди.

Аҳмад ака кўпроқ вақтини заводда ўтказар, ўлдирса — иш ўлдирсин, деб қаттиқ ишлар, шу билан ўзини овутар эди.

Пахта тозаланаётган цехга бир куни унинг ёшликдан кадрдон дўсти Фозил негадир ҳовлиқиб кириб келди.

— Идорадан келяпман... Суюнчини чўз! — деди у цех шовқинини босиш учун бақириб.

— Нега? Қанақа суюнчи? — деб сўради Аҳмад ака паришонланиб.

— Катта қизинг Малоҳатмиди?

— Малоҳат...

— Янгам ҳозир телефон қилибдилар... Кузи ёрибди. Эгизак. Иккита беш килодан... угил!..

Аҳмад ака бир лаҳза қотиб қолди. Кейин, қулидаги соатини шарт ечиб, Фозилга узатди:

— Мана, жура! Қолганига қарздорман...

У цехдан чиқа солиб, уйига қараб уқдай учди.

Ҳовлида тўқнаш келган Зухрани дабдурустдан қулариди кутариб, бағрига олди:

— Мен сени билмаган эканман, хотин. Улай агар, билмаган эканман! Сен бир ҳалқа кейинни мўлжаллаб иш қилган экансан... Шунақа қизларим бор, демайсанми?!

У энди яна Аҳмад полвон эди.

ШАҲАРЛИК КЕЛИНЧАК

Баҳорда ун саккизга кирган Нурия хона бурчагида чунқайиб утирарди. У қизиган чилдирма товуши, қандайдир тошқин суронни эшитар, аммо кўзлари ҳеч нарсани курмас эди. Бошига катта рўмол ташланган, кўз олдини чимилдиқ тусган, уйқу хуморидан киприклари ҳам вазминлашган эди.

— Қани, туринглар. Тез булинглар!..

Нурияни ҳар томондан аёллар қуршаб олишди. У туш кураётгандек бир ҳолатда, қора костюм кийиб, бошига қустдуппи қундирган қандайдир йигитга кузи тушди. Йигитнинг қошлари қалин, чимириқ, нигоҳи тунд эди. У илк қарашда димоғдор, анча баджаҳл кишига ухшарди.

Бир маҳал Нурия ўзининг аравада кетаётгани, арава ой нурларидан алланечук хаёлий тусга кирган кенглик бағрида бешикдек чайқалиб бораётганини сезди, от пишқириғи, ёнидаги аёлларнинг шивир-шивир товушини эшитди:

— Табелчи эканми?

— Ҳа, обрули одам булар...

Беихтиёр бошини қайсидир аёлнинг елкасига қуйгандек бўлди, кўзлари илинди...

Нимадир тарақлаб, аёллар шивири авжга мина бошлади. Нурия кўзини очиб, арава унқир-чунқирда

ҳамон бешикдай тебраниб илдам босаётганини пайқади. Лекин шу палла энди кун оқариб, тонг отаётганини кўрди. Узоқдан хурозларнинг қичқираётгани, итларнинг нотинч вовуллашаётгани эшитилди.

— Хайрият, келдик...

Атрофда қуеш тафтидан ранги учган пахса деворлар, қуш тавақали вазмин дарвозалар кўзга чалина бошлади. Арава тўхтади. Баланд остонали бир дарвоза олдидаги яланглиқда ўт гуриллар, чоллар, йигитлар, хотин-халаж, бошьяланг-оёқьяланг болакайлар гуж бўлиб туришар эди. Нурия гулхан ёнида чустдўшпили қечаги қошлари чимириқ йигитга яна юзма-юз келди. Йигит уни аравадан даст кўтариб, олов теварағида айлантирди.

У яна хона бурчагида чунқайди. Яна қизиган чилдирма товуши, қандайдир тошқин суронни эшитар; ҳеч нарсани кўрмас эди. Нурия шу куни болалиги, ота-она хонадони, дугоналари, шаҳар билан хайрлашаётганини ҳис этди. Болалиқда онаси дунёдан утиб, угай она қўлида тарбия топгани ёдига тушиб, ўртанди. Негадир отаси ёнига иш билан келиб, бир гал жилмайиб қараган, юз-кўзи ёруғ ҳунарманд йигитни ҳам эслади. Шаҳар билан бирга, ҳаётидаги бутун азиз хотиралар билан ҳам хайрлашаётгандек туюлди.

«Бари бир шаҳарга кетаман! — деб ўйлади Нурия. — Қуйишса — яхши; қуйишмаса — қочиб кетаман!..»

* * *

Ушанда уруш тугаган, ҳаёт шикастланган қанотларини оҳиста-оҳиста силкиб, парвозланаётган йиллар эди.

Нурия эри Қодиржондан ҳам, унинг отаси Муслим бобо, онаси Оқила бибидан ҳам — оила бахти ҳаммага бирдек насиб этмаган оғир даврда, илк кунлардан меҳр, фақат меҳрибонлик кўрди ва бундай бахтни қадрлаш кераклигини ҳис этди. Тўй кечасидаги ноҳушлик энди тез унутила бошлади.

У жуссаси кичик — қўғирчоқдеккина эди. Бугдойранг, малоҳатли юзи, катта, чақноқ кўзлари унга кўрк бағишлар, нозиккина қўллари унинг умуман нозиклигидан далолат берарди. Нурия турмушга чиққунича шаҳардаги бир артелда ишлаган, уйда ҳам дастёр эди. Аммо бари бир «шаҳарлик» эди. Суяги оғир меҳнатда қотган қишлоқ қизларига ўхшамасди. Нурия

келинчак бўлиб тушган ҳовли ҳам қўш дарвозали, булардан бири кучага қаратилган, иккинчиси боғ томонга очилар эди. Остонадан бошланган сўқмоқ боғ ора-лаб утар, боғнинг нариёғи — бепоён дала, кенг пахтазор эди. Ҳовлидан уша пахтазоргача ҳар қадамда инсон қўлларига интиқ катта-кичик юмушлар сочилиб ётар, кишини енг шимаришга чорларди. Келинчак уйда сигир соғиш, қатиқ увитишдан дала ишларигача ҳаммасини урганиши керак... Нурия ўзига бегона қишлоқ ҳаётига сингиб кетиши ёки шаҳарга тезроқ қайтиши шарт, бошқа йўл йўқ...

* * *

Саховатли, тукин куз кунлари келди.

Нурия кун-бакун рўзгор юмушларини Оқила бибидан урганар, аста-секин ут юлиб келиш ҳам, сигир соғиш, қозон-товоқ ташвиши ҳам унинг зиммасига тушган эди. Лекин қайнанаси ҳам бекор утирмасди. Тоғдек чўнг кампир ҳовлида вазмин одимлар, кўпинча уйдан омборхонага, айвондан боққа томон ялангоёқ тапилаб утиб юрар, гоҳ ҳовли юзидаги қари тут соясида, гоҳ том бошида куринар эди. Оқила биби бир ерда ором олаётганида ҳам кузлари билан юмуш қидирарди.

— Келинпошша, сиз утирақолинг, — дерди у Нурияга. — Бизни қишлоқ ишлари сизга оғир. Ман ўзим қилавераман...

Муслим бобонинг ҳам хонадонда ўз юмушлари бор эди. Чол икки қўлини орқасида тугун қилиб, боғда уймалашар, боғ ва полиздаги ишларни ёлғиз бажариб кетаверарди. Унинг қуюқ, хурпайган қошлари остидан кузлари мулойим боқар, у ҳам Нурияга далда бергиси келарди.

— Она қизим, ўзингни кўп чарчатма яна, — дерди қария. — Иш тамом бўлмайди, она қизим...

Куз келгач, хонадондан бир киши пахта йиғим-теримига чиқиши лозим бўлиб қолди. Оқила биби ҳар қандай юмуш борасида «ўзим» деганидек, далага ҳам дарҳол отланди.

Аммо Нурия қайнонасини тухтатди:

— Йўқ, мен бора қоламан... — деди уялиб.

У пахта меҳнати нақадар заҳматли эканини билмасди.

Қанчалик терлаб-пишиб ҳаракат қилгани билан,

бошқа қиз-жувонлар юз-икки юз килодан тёрған пайт-да, ун беш-йигирма кило пахтани хирмонга кутариб чиқар, узининг қишлоқ ишида уқувсизлигидан одамлар олдида хижолат чекарди.

Бир куни Нурия шу туғрида эрига секин шикоят қилди. Аммо...

Қодиржон беозор кулимсираб, Оқила бибининг га-пини такрорлади, холос:

— Уйда утирақолсангизмикан?.. Бизни қишлоқ ишлари сизга оғир...

Йук, Нурия Қодиржонга урганиб, уни ёқтира бош-лаганига қарамай, бу гацдан кунглида бир оз оғринди. Унга ачиниб-куюниб қарашганида, у доим, менинг бировдан камлик жойим борми, деб уйлар, буни ис-бот қилгиси келарди. Пахта масаласида ҳам шундай булди. Нурия теришнинг йуллари, сирларини, бошқа-ларни кузатганча, билиб олишга урина бошлади ва ниҳоят... кузнинг сунгги кунларига бориб, тенгдошларидан кам термайдиган булиб қолди...

* * *

Йиллар бирин-сирин ута бошлади...

Нурия пахта теримида иш курсатиб, номи газетага тушди...

Нурия пилла стиштиришда ном чиқариб, пул му-кофоти ҳамда бир куйлаклик атлас билан тақдирлан-ди...

Нурия фарзанд курди...

Кеч куз оқшомларидан бирида Муслим бобо боғ-дан уйга ҳорғин кириб келиб, уринга чузилди-ю, пуф деб дунёдан куз юмди...

Уша йил чолнинг маърака-маросимлари билан утди.

Кейинги йил баҳорда... узининг шаҳарлик экани-ни ҳеч қачон унутмаган, бари бир шаҳарга кетаман, эрим билан кучиб кетамиз, деган гап турмуш қуриш-ганидан буен бирон пайт хаёлини тарк этмаган Нурия шу ҳақда Қодиржонга сўз очди.

— Онам билан гаплашиб курайлик, — деди Қодир-жон уйчан.

Оқила биби ҳовли юзидаги сүрида бошини қуйи солиб утирарди.

— Майли, — деди у ўгли билан келинига, — фақат ман бормайман...

— Биз сизни қандай ёлғиз қолдирамыз?! — Қайно-

нани йўлга солмоқчи бўлди Нурия. — Дадам билан келишганмиз, ҳаммамиз бирга кетамиз...

— Йўқ, — деди кампир яна. — Ман бормайман... Сизлар бемалол... Энди мани жойим бобонинг ёнида, ман у кишини қандай қилиб, кимга қолдириб кетаман...

Шу кунгача тишини тишга босиб сабр қилган Нурия тагин бир оз чидаши кераклигини ҳис этди. Балки кампир инсофга келар... Ҳозир эса уни кўндириш қийин, ёлғиз ташлаб кетиш — бундан ҳам қийинроқ.

* * *

Орадан яна йиллар ўтди...

Нурия шаҳарни қўмсаганида икки-уч кунга бориб келар, уз-узига таскин берарди...

Бир йили ёзда у ўғилчаси Баҳромни етаклаб шаҳарга борди...

Оқшом пайти унинг болалиги кечган хонадонда, дастурхон теварагида ўтиришарди.

— Онажон, — деди кутилмаганда Назар ота қизига, — уруғлардан яқинда қутидайгина бир ҳовли бизга тегди... Жой бор, агар келмоқчи бўлсанг... Қалай, келаверасанми энди?

Нурия бу гапга ҳадеганда жавоб қайтармади. Хийла жимликдан сўнг:

— Билмасам... — деди ўйчанлик билан.

— Энди кампирниям бериб қўйдинглар. Бу ёғи узларингга боғлиқ...

Нурия юрагида бир ўт лов этиб ёнгани-ю, негадир дарҳол суна бошлаганини ҳис этди. У ўғлини шаҳарга олиб келиб хурсанд қилмоқчи эди, ҳозир Баҳромга тикилиб, бунга эришолмаганини сизди. Кейин, унинг кўз ўнгидан митти-митти тугунчалар, чўғдай гуллар билан безанган анор туллари, эри ҳавасманд бўлиб боққа кутариб келган асалари қутилари, чексиз дала, оппоқ хирмон, Муслим бобо билан Оқила биби сўнгсиз уйқуда ётган қишлоқ этагидаги тепалик — ҳаммаси бирма-бир ўтгандек бўлди. Нурия бу нарсаларнинг бари ўзининг ҳаёти эканлигини уйлади.

— Ҳа, онажон, индамай қолдинг?... — Назар ота унга кулимсираб боқарди.

— Шаҳар яхшику-я, — деди яна Нурия. — Ўзимча бир умр келаман, деб юрдим, дада. Лекин энди қара-

сам, шаҳарда туғилиб, қишлоқда одам бўлибман...
Қишлоқдан бу ёққа қандай келаман?!

Назар ота сукутга чўмди.

Нурия углини етаклаб эртаси куни қишлоққа — уз
уйига жўнади.

СЕҲРАГ

Вақт алламаҳалга борган, аммо у каравотда ёнбош-
лаб, китоб мутолаа қилмоқда эди. Бехос телефон жи-
ринглади.

— Алло. Эшитаман...

— Кечирасиз, мен ким билан гаплашяпман?

— Сиз мен билан гаплашяпмиз.

— Йўқ, ҳазиллашманг. Бу қаер узи, демоқчи эдим.

— Сизга қаер керак эди?

— Қасалхона.

— Йўқ, бу ер меҳмонхона.

— Кечирасиз...

У дастакни жойига қўйиб, қайта мутолаага кириш-
ди. Аммо куп утмай, яна телефон жиринглади.

— Алло, касалхонами?!

— Йўқ. Мен...

— Кечирасиз, сизни яна безовга қилдим. Бир соат-
дан бери касалхонага телефон қилолмаяпман.

— Ҳечқиси йўқ... Нима бўлди узи?

— Ойимнинг товлари қочиб қолди.

— «Тез ёрдам» керакмиди?

— Йўқ, тоғам врач. Доим тўғри тушарди. Бугун
аксига...

— Майли. Уринаверинг-чи, балки тушар.

У дастакни илди. Аммо қўлидаги китоб воқеалари-
ни эндигина кўз олдига келтира бошлаганида, хаёли
булинди.

— Тоға...

— Йўқ, тоғангиз эмас, яна менман.

— Э, худойим-э! Сизниям безор қилдим.

— Сиз узи қайси рақамни теряпсиз?!

— Охири олтмиш уч.

— Меники олтмиш беш.

— Э, жин урсин бу телефонни.

— Кечирасиз, соат неча бўлди? Менинг соатим
юрмаяпти.

— Соат икки ярим... Кеч...

— Ойингизнинг аҳволлари оғирми?
— Оғир!..
— Ҳечкиси йуқ. Утиб кетади. Уринаверинг. Мени безовта қилишдан чўчимаслигингиз мумкин. Мен бари бир ухламайман...

— Раҳмат...

— Йуқ, мен сизга ростини айтяпман. Хижолат чекманг. Сиздан фақат бир илтимос. Врач ойингизни куриб, тинчиганингиздан кейин, менга айтиб қуйинг...

— Сизга бунинг нима кераги бор?

— Мен энди ухлагим келганида ҳам ойингизни уйлаб, ухлаёлмайман.

— Нега?! Сиз бизни билмайсиз-ку. Бегона одам...

— Бунинг аҳамияти йуқ.

— Қизиқ экансиз. Дунёда касал куп. Нотинч одам куп. Сиз ҳаммасини уйлаб ухламасангиз, билмадим... Мен сизни ким деб сўрайман?!

— Мени, Меҳмон ака ёки уртоқ Меҳмон, десангиз булаверади. Умуман, мен хонада бир ўзимман.

— Яхши.

У китобни мутолаа қилишда давом этди. Бир соатча вақт осойишталик билан утди. Ниҳоят, телефон яна тунги сукунатни бузди.

— Кечирасиз, Меҳмон ака. Сизми?..

— Мен.

— Ухлаб қолмадингизми?!

— Йуқ.

— Мана, бу сафар тўғри сизга қўнғироқ қилияпман... Тоғам бошқа бир врач билан келдилар. Укол қилишди. Ойим бечора анча енгил тортдилар. Ухлаяптилар...

— Сиз учун хурсандман.

— Биласизми, илтимосингизга қарамай, қайтиб сизнинг оромингизни бузмасдим. Лекин сизга миннатдорчилик билдиришим керак эди...

— Нега?

— Биласизми, менимча, ҳар бир одамда озми, купми узига яраша худбинлик булади. Дунёда купчилик асосан аввало уз фароғатини уйлайди... Қисқаси, мен адашиб, бу кеча фақат сизни безовта қилганим йуқ. Телефонда сиздан ташқари яна икки одамга туқнашдим. Булардан биттаси аввалига мени жеркиди, кейин оғзига келганини айтишдан узини тўхтатолмади. Иккинчиси менинг овозимни эшитиб-эшитмай, оғзи-

нинг таноби қочиб, мен билан бирон ерда қуришиш пайига тушди. Сиз булса, ундай кишиларга ухшаймайсиз. Сизнинг бошқаларни тушунишингиз мени ҳайрон қолдирди. Сиздақа одамни мен кам курганман.

— Бундай одамлар кўп. Ишонинг...

— Булиши мумкин. Ким билсин, балки, мен кам учратгандирман. Ҳар қалай, сизга шунни айтмоқчи эдим. Бунинг устига, қандайдир...

— Алло. Нега жим бўлиб қолдингиз?!

— Тўғриси, сиз билан бир оз гаплашгим келди...

— Нимани?

— Ўз дардим... Лекин, биринчи навбатда, сиздан айрим нарсаларни сўрамоқчиман.

— Марҳамат...

— Сиз, афтидан, бизнинг шахримиздан эмассиз.

Қаерликсиз?

— Тошкентдан...

— Командировкага келдингизми?

— Ҳа.

— Сиз доим шунақа, тунни бўйи мижжа қоқмайсизми?

— Йўқ, баъзан.

— Қундузи ухлайсизми?

— Йўқ, кундузи иш.

— Бу ўзингизга жабр эмасми? Нега ухламайсиз?

— Сизга нима десам экан? Айрим пайтлар кечқурун икки соат, эрталаб бир соат ухласам кифоя.

— Хафа бўлманг. Бу аҳволда узоққа бориш қийин.

— Гапингиз тўғри. Лекин, илож қанча. Қундузи кўп одамлар билан учрашаман. Суҳбатлашаман. Кейин, баъзан қаттиқ ҳаяжонланганимдан кечалари яхши ухлаётмайман.

— Хўп, ухламасдан нима қиласиз, уртоқ Меҳмон?

— Уқияпман...

— Нимани?

— Айнийни...

— Садриддин Айнийними?

— Ҳа.

— Зерикарли эмасми?

— Йўқ.

— Менга бир пайтлар зерикарли туюлган эди...

— Бу тарбияга боғлиқ. Одам жиддий китобларни ўқишга узини ўзи тарбиялайди. Қўйиб берса, бировларга Достоевский ҳам зерикарли бўлиб туюлади.

- Ким у, Достоевский? Мен билмайман.
- Жуда катта ёзувчи.
- Мен кам ўқиганман. Комбинатда ишлайман. Куп китоб ўқишга вақт йўқ. Мактабда ўқиб турардим. Лекин энди битирганимга ҳам беш йил бўлди...
- Узр, мен сизга қаттиқ гапирмадимми?
- Йўқ... Қаттиқ гапирсангиз ҳам майли. Одамга баъзан аччиқ дорилар ҳам керак.
- Мен ўқиётган китоб бизнинг тарихимиз. Яхши ёзилган.
- Сиз тарихга қизиқасизми?
- Очигини айтсам, ҳар хил фанларга. Оз-оздан... Мен боядан бери бир нарсани уйлаётман. Мен-ку, ухлайман, лекин, сиз-чи?! Эртага ишга бормайсизми?
- Урганиб кетганмиз... Бир пайтлар ҳаёт кузимишга ойнадек ялтираб қуринарди. Аста-секин турмушнинг бутун машаққатлари, кулфатларига урганиб қолдик.
- Сиз менга ниманидир айтмоқчи эдингиз.
- Ҳа, эсимдан чиққани йўқ... Сиз мени уят қилмайсизми?
- Йўқ, уят қилмайман. Мен, умуман, сиз ҳақда ёмон уйга бормайман.
- Нега? Сиз мени қаёқдан биласиз.
- Масалан, гапларингиздан, товушингиздан...
- Товушим? Бу гал тўғри гапирмадингиз. Менинг товушим анча ёқимсиз. Дағал. Узим биламан...
- Аввало, сизнинг товушингиз дағал эмас. Бунинг устига, товушнинг ширали, ширин булганидан андак дағалроқ булгани яхши. Бу кунгли тўғрилиқ нишонаси.
- Сиз менинг афти-ангорим қанақалигини ҳам биласизми?
- Тахминан. Сиз хушқомат, ниҳоятда келишган...
- Адашдингиз. Менинг буйим урта. Буниси майли. Бурним юзимга нисбатан катта. Узим ҳам қопқора, ҳабашларга ухшайман.
- Мен адашганим йўқ. Аввало, сиз бир оз камтарлик қилиясиз. Бундан ташқари, ҳусн руҳга боғлиқ. Инсон узини боридан кура хушқомат, чиройли деб билиши, шу чиройга муносиб ишлар қилиши керак. Ана шунда унинг ҳусни очилиб бораверади... Мен сизни шундай инсон қиёфасида кўз олдимга келтирдим.
- Демак, мен хунук эмасманми?

- Йуқ. Алло!.. Сиз нега индамаяпсиз?
- Кечирасиз. Ойнага қарадим.
- Нима, йигляяпсизми?
- Узим. Кечирасиз...
- Наҳотки, ойна менинг гапимни тасдиқламаётган бўлса?
- Билмадим. Унчалик хунук эмасман шекилли.
- Жуда чалғиб кетдик. Сиз менга нимани айтмоқчи эдингиз?

— Энди у гапни айтмасам ҳам булади. Лекин, майли, айтаман. Мен бир йигитни ёқтирардим. Ун йил бирга ўқидик. Муносабатимиз яхши эди. Орамиздан ҳеч қачон қора мушук утмаганди. Мактабни битирадиган йилимиз пахтага чиқдик. Шаҳарлик ўқувчи эканимизга қарамай, пахтани биринчи кўраётганимиз йуқ. Лекин ўша йили шароит ниҳоятда оғир бўлди. Борган колхозимизда бизни ҳафсаласиз қаршилаб, болалару қизлар барчамизни ёғочдан тикланган катта баракка жойлаштиришди. Ёрдамчиларга мулжалланган, узун сўрилардан бирида қизлар, бирида йигитлар ётадиган шунақа бараклар ҳалиям айрим колхоз, совхозларда бор, қурган бўлсангиз керак. Қисқаси, эшикдераза йуқ, ҳаммаёқ қоронги, зах. Буларнинг бари етмагандек, сичқон, каламушлар оёқ остида югуриб юришибди... Хуллас, бир куни эрталаб ёмғир ёғди. Тушдан кейин эса, ётоқхонамизга колхоз раиси келиб, биздан далага чиқишимизни сўради. Болалар ётоқхона эшигида тупланишганида, мен тўғри раиснинг ёнига бордим. «Раис ота, ҳозир қанақасига пахта териш мумкин?!» дедим. «Ёр ҳали қуримаган, биламан, бари бир озгина терасизлар», деди раис. «Ёр қуримаган эмас, тиззагача лой, — дедим унга. — Сизга план керак. Майли. Терамиз... Мен сиздан бошқа нарсани сўрамоқчиман...» — «Сўра, қизим, марҳамат!» деди раис. «Сизнинг колхозингиз бойми, камбағалми?!» — «Бизнинг колхозимиз бой, миллионер!» деди раис мағрурланиб. «Колхозга ҳар йили ёрдамчилар келишадими?!» — «Ҳар йили. Раҳмат сизларга!» — «Хўп, бугунги ёмғир-ку, табиатнинг иши, ёрдамчиларга озгина шароит яратиб берсангиз бўлмайдими?! Мана шу баракда узингиз ётармидингиз?» Раис бирдан қизариб-бузарди, кейин: «Тўғри гапирдинг, қизим. Биздан айб утган!» деди... Мен ушанда болалик қилиб, кескинроқ гапирдим, албатта. Лекин, раис, ҳар қалай, диёнатли киши экан, мендан инжимади. Ёши

қари муаллимларимиз ҳам менга индапгани йуқ. Фақат бир киши... Субҳон — мен еқтирган йигит, пахтада хужалик ишларини буйнига олган эди. У ҳар оқшом идорага кириб-чиқар, раис билан кўришиб турарди. Субҳон ушанда учоқбошида, қозон юваётган ошпаз ёнида чўнкайиб утирган эди. Мен раис билан сузлашаётиб, унга эътибор бермаган эканман, кутилмаганда оёқ остидан чиққандек бўлди. «Сен катталар билан гап талашма, тушундингми?! Сен пахтани тер!» деди у менга. Мен, бу Субҳоннинг узими, бошқами, деб анграйиб қолдим. Иккимизнинг муносабатимизни билган укувчилар ҳам бу ҳолатдан анграйиб қолишган эди. Уларни кўриб баттар саросималандим. Ниҳоят, Субҳонга индамай қўл силтадим-да, нари кетдим. Кечқурун Субҳон, орадан ҳеч қандай воқеа утмагандек, ёнимга келди. Мен аламга чўмиб утирганимдан, юзимни тескари угирдим. У бўлса мени тушунтириш урнига, тажангланиб: «Намунча кекқаясан, сендек бедаво кўриб қолгани йуқ», деди... Мен уша кунга қадар турмушнинг шафқатсизлигини, кишиларнинг бемалол ноҳуя ишлар қилиши мумкинлигини билмасдим. Айниқса, яқин одаминг, ёнингда туриб, дабдурустдан қабиҳлик қила олишига ишонмасдим. Турмушдан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим совиди. Бундан ташқари, уша кунга қадар қандайлигим туғрисида уйламаган эдим. Энди афти-ангоримдан уяладиган, имкон борича кўзга ташланмасликка уринадиган бўлдим...

— Ҳақиқатни айтган киши баъзан хунук куринади. Наҳотки, сиз бунга билмагансиз?

— Йуқ. Уша кундан буён юрагимда вазмин бир тошни кутариб юрган эдим. Сиз билан гаплашсам, дардим енгиллашадигандек туюлди. Сиздан саволларимга жавоб олаётиб, адашмаганимни ҳис этдим. Кўнглим бир оз ёришди.

— Дунёда ҳақиқат учун кўпинча жабр чекишга тўғри келади. Лекин, илож қанча. Чумчуқдан кўрққан тариқ экмайди... Умуман, кимдир қабиҳлик қилганда, ҳеч қачон унга аччиқма-аччиқ турмушдан, одамлардан юз угирмаслик керак.

— Мен сизни тушундим... Кечирасиз... Сиз энди дам олинг. Мен ҳам. Лекин, ундан олдин... Бизнинг шаҳримизда ҳали кўп бўласизми? Сиздан шуни сурамоқчи эдим.

— Йуқ. Эртадан кейин жунайман.

— Мен эртага кечқурун сизга яна қўнғироқ қилсам майлими?

— Албатта.

— Раҳмат...

* * *

У эртаси куни меҳмонхонага анча кеч — соат тунги ун иккиларга яқин қайтди. Қиз ҳозиргача қўнғироқ қилса қилгандир, энди кутишнинг ҳожати йўқ, деб уйлади. Каравотга чузилиб, андак ҳордиқ чиқарган бўлди. Кейин, урнидан туриб, шошмасдан йул тарадудини кўра бошлади.

Худди кечагидек телефон бехос жиринглади.

— Алло, Меҳмон ака?..

— Мен...

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом. Сиз менга олдинроқ қўнғироқ қилганингиз йўқми?

— Йўқ. Кечқурун баъзан ухлайман, деганингиз учун ҳозиргача сизни безовта қилишдан кўрқдим.

— Мен бутун кўчада бир оз тутилиб қолдим. Ойингиз дурустмилар?

— Ойим яхши. Сиздан бир нарсани сўрасам хафа бўлмайсизми?

— Нимани?

— Кўчада нега тутилиб қолдингиз?!

— Иш билан.

— Сизнинг ишингиз шунақа кўпми?

— Кўп. Лекин доим бундай бўлавермайди.

— Демак, сиз бутун чарчагансиз. Мен дам олишингизга халал бердим.

— Сиз менга халал бермайсиз.

— Агар билиш мумкин бўлса, сизнинг ишингиз қанақа ўзи?!

— Менинг ишим ҳар хил одамлар билан кўришиб, гаплашиш.

— Қизик экан. Бундан мақсад нима?

— Сизга нима десам экан? Мен бу йил қирққа қирьяман. Олдинлари беғам, осойишта эдим. Аммо сўнгги пайтлар, умримдан кўп йилларни елга совурганимни пайқаб, жуда нотинчланиб қолдим. Бунинг устига, юрагимга қандайдир мунг урмалаб қираётгандек бўлди. Мен одамлар билан кўришиб, шу мунгни ҳайдашим керак.

— Мен дунёда бунақа иш борлигини ҳеч эшитмаган эдим. Биласизми, мен бугун сиз туғрингизда анча уйладим. Сизни, биздек одамлар учун тунги посбон булсангиз керак, деган хаслга бордим.

— Йук, унчалик эмас.

— Кейин, узимча сизни сеҳргар деб уйладим.

— Нега сеҳргар?

— Аввало, ойим ҳар гал касалланиб, ҳафталаб, ун кунлаб етиб қолардилар. Бу гал бир кечада уринларидан турдилар. Эрталаб қарасам, ранги руйлари жойида. Кечқурун ишдан келсам, одек булиб, ошхонада бемалол куйманиб юрибдилар. Бунақаси ҳеч қачон булмаган эди. Бундан ташқари, мен узим ҳам... Кун буйи қандайдир суюниб, яйраб юрдим. Дугоналарим ҳайрон қолишиб, менга ҳаттоки, сенга бир бало булган, афтинг ҳам, узинг ҳам, бошқача, дейишди... Менинг исмиим Зухра. Алло... Нима учун индамаяпсиз? Нега исмимини айтганимга тушунмаяпсизми?

— Йук.

— Мен ҳеч булмаганда сизнинг исмингизни билишим керак-ку. Сизнинг исмингиз Меҳмон эмасдир, ҳар қалай?

— Йук. Меҳмон эмас. Лекин, мен ҳозир буни аҳамиятсиз деб уйлайман. Сиз учун мен шунчаки одам. Майли, Посбон денг. Сеҳргар десангиз ҳам майли. Ихтиёр узингизда. Карим, Аҳмад, Йулдош дейишингиз мумкин.

— Бутти. Исмингизни айтмасангиз, айтманг. Лекин, касбингизни ҳам аниқ айтмадингиз. Наҳотки, касбингизнинг ҳам исми булмаса?

— Нега? Газета-журналларга ҳар хил рост-ёлгон ёзиб тураман. Олдинлар кўпроқ ёлгон ёзардим. Аста-секин кўпроқ рост ёзишга ўргандим... Журналист, дейишадими...

— Китобларингиз ҳам бордир!

— Бор...

— Демак, ёзувчи экансиз. Мен сизнинг ҳарҳолда шунақа бир киши эканингизни кунглимда сезган эдим. Лекин бу ҳақда уйлашга қўрқдим. Чунки, кейин телефон қилишга ботинмасдим. Ёзувчилар қандайдир илоҳий одам.

— Унчалик эмас. Ёзувчилар ҳам ҳар хил одамлар...

— Билмадим. Булиши мумкин... Лекин, сиз бари бир идеал одамга ўхшайсиз.

— Менинг ҳам бошқалардан фарқим йук. Қусурла-

рим шу қадар кўпки, гапириш эмас, эслашга уяламан. Мен ўзи ўтган бутун ҳаётимдаги гуноҳлардан изтироб чекиб, уларни ювиш учунгина нималардир ёзишга уринсам керак.

— Сиз энди менга бари бир исмингизни айтасиз. Мен сизнинг китобларингизни топиб ўқийман.

— Менинг китобларим дуруст бўлса, сиз уларни шундай ўқийверасиз. Агар улар арзимаса, ўқишнинг кераги йўқ.

— Сизни минглаб кишилар билишади. Наҳотки, менинг бунга ҳаққим бўлмаса?!

— Мен бошқаларга ҳам ўзимни ҳадеб таништиравмайман.

— Мен истасам, сизни аниқлашим осон, албатта. Меҳмонхона!.. Телефонингиз бор. Лекин, мен буни ўзимга эп кўрмайман. Бу қандайдир хиёнатга ўхшайди. Мен эсам, сизга хиёнат қилгим келмайди.

— Раҳмат!..

— Сиз мени нотўғри тушунманг. Самимий гап. Мен сизни бир кўрсайдим. Қандайлигингизни... Мен сизга ўхшаб одамни товуши, гапларидан тасаввур қилолмайман. Ақалли узоқдан бир кўргим келади... Сиз эрталаб жунайсизми?

— Эрталаб...

— Эртага якшанба...

— Бари бир, бунинг ҳожати йўқ.

— Биласизми, биз уйда Фотима-Зухра эдик. Фоти-ма болалигидаёқ нобуд бўлди. Кейин, дадам дунёдан ўтдилар. Ойим билан иккимиз қолдик. Бунинг устига, менинг ҳаётимда кеча сизга айтган кўнгилсизлик рўй берди... Киши баъзан яхши сўзга зориқаркан. Бирон одам билан бундай суҳбатлашишга. Мен энди сизнинг ҳар қалай кимлигингизни билганимдан сўнг, шунча вақтингизни бекорга олганим учун минг карра ўз сўрайман. Яхши-ёмон ҳар хил гапларим учун.

— Ҳечқиси йўқ... Мен кеча, аввалдан сизга бир оз қийин эканини ҳис этгандек бўлдим. Кейин, ўзимча, сизнинг бутун ҳаётингиз ҳали олдинда, сиз жуда бахтли буласиз, деб ўйладим.

— Ростданми?! Агар мен чиндан бахтли бўлсам, сизга буни хабар қилишим керак эди.

— Йўқ. Мен сиздан хабар кутсам, бахтингизга унчалик ишонмаганга ўхшаб қоламан. Мен эса, бунга қаттиқ ишонаман...

— Мен энди сизни қувончли пайтларда ҳам, оғир

кунларда ҳам эслайман. Мен сизни ҳеч қачон унутмайман, Меҳмон ака!...

* * *

Эртаси куни галати бир воқеа руй берди.

У кетаётиб, меҳмонхона эшигидан чиққанида, рупарадаги хибонда қорачадан келган, аммо истараси иссиқ, кузлари алланечук порлаган бир қизнинг айланиб юрганини кўрди. Қиз дарахтлар панасида шунчаки сайр этаётганга ўхшар, биров меҳмонхона эшигида пайдо бўлганида, ҳуркибгина қарар, сунг, йўқ, бу эмас, дегандек юзини четга бурар эди. Қиз унга ҳам узокдан ҳуркиб кўз ташлади ва йўқ, бу эмас, деб ўйлади шекилли, юзини оҳиста четга бурди.

У ҳам ўзини қизга эътибор бермагандек тутди ва машинага ўтириб, аэропорт томон жўнади...

МУНДАРИЖА

РОМАНЛАР

Ффу	5
Аёллар мамлакати ва салтанати	77

ҲИКОЯЛАР

Зарифа	165
Қаҳрагон	184
Оддий воқеа	191
Икки кампир	194
Маржон	198
Муҳаббат	204
Аҳмад аканинг қизлари	218
Шаҳарлик келинчак	224
Сеҳргар	229

ОМОН МУХТОР
АЁЛЛАР МАМЛАКАТИ ВА САЛТАНАТИ

романлар ва ҳикоялар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Безакловчи расом *Р. Қунгирова*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаҳҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Ж. Тоирова*

Теришга берилди 11.02.97. Босишга рухсат этилди 24.04.97. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитура. Офсет босма. Шартли босма табоғи 12,60. Нашриёт ҳисоб табоғи 12,40. Адади 15000 нусха. Буюртма № 1116. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кучаси, 41.